

valóság

A TARTALOMBÓL

Balázs Péter: Miért fizetünk hálapénzt a magyar egészségügyben?

Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit: Az oszmán-török birodalom pénztörténete

Rab Irén: Akadémiai szabadság és diákmentalitás a göttingeni egyetemen

Godinek Ibolya: Fajvédő eszme
A *Cél* című folyóiratban

Magyar Kálmán: Rendszerváltás
Somogyban 4.

Veres Miklós: Káosztól a földi paradicsomig

Kósa László: A református
közoktatás múltja a fővárosban

Kapronczay Károly: Gondolatok az
örmény golgota centenáriuma

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
4

2

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. február; LVII. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Miért fizetünk hálapénzt a magyar egészségügyben?

(*Hogyan lett védendő nemzeti érték a hálapénzből?*) Magyarországon már évtizedek óta nincs hírértéke annak, hogy az egészségügyi szolgáltatásokért az orvosoknak fizetett hálapénz (vagy paraszolvencia) a fennálló finanszírozási modell súlyos diszfunkcióját jelzi. Úgy tűnik, hogy semmi újat nem lehet mondani abban a széles kommunikációs mezőben, amely a napi publicisztikától a gazdasági, jogi, szociológiai, orvosi etikai szakirodalomig terjed. Időnként egy-egy jogszabályi változás és annak értelmezése, vagy az etikai normákat kivételesen sértő esemény lépi csak át az ingerküszöbünket.

A hálapénz, mint bűnbak akkor jelenik meg, amikor korábban nem észlelt új nehézségek jelentkeznek az ellátásban. A válaszként adott dilettáns magyarázatok károkat nem okoznak, a tudományos elemzők viszont kínosan ügyelnek arra, nehogy véletlenül vezető oknak kiáltsák ki. Ezek régi, rutinos technikák, ugyanis már a szocializmusban is tudtuk, hogy a hálapénz az „erkölcsi és anyagi megbecsülés” problémakörének csupán egyik „összetevője”, újabban pedig csak része a korszerűen megnevezett „humán erőforrás gondok” halmazatának. Ha nem vezető ok a hálapénzes nyomor például az orvosok szakképzettségével és külföldre áramlásával kapcsolatban, úgy nincs abszolút cselekvési kényszer, amely ezt az üzletelést akár a legcsekélyebb mértékben is zavarhatná.

Egy-egy ország egészségügyi szolgáltatásainak finanszírozási módja az úgynevezett mintaértékű nemzetközi modellekben is folyamatosan változott, és jelenleg is változik. A szociális biztosítással és a párhuzamos magánbiztosítási modellel Németországban (az NDK négy évtizedétől eltekintve) viszonylagos állandóság uralkodik 1883 óta. Az Egyesült Királyságban 1948-ban alapvető modellváltás ment végbe, de ezt követően rendszerelvű változás nem történt. Napjainkban éljük meg az USA magánbiztosítási rendszerének európai szemmel nézve igencsak mérsékelt átalakítását, ami ennek ellenére mégis heves vitákat gerjeszt az egészségpolitikában, a szakmai és a laikus közvéleményben.

Kétségtelen igazság – Magyarországon pedig szomorú valóság is –, hogy a történelmi adottságokkal és tapasztalatokkal elemi módon szembenálló finanszírozási rendszert egyetlen egy ország sem választhat magának. Ha mégis megteszi, a rossz modellre egyre rosszabb válaszok érkeznek, ha úgy tetszik, spontán társadalmi-gazdasági korrekciók lépnek életbe. Ezek természetesen a modellhez ragaszkodó egészségpolitikát vádolják és nem a kényszerből keservesen alkalmazkodó szereplőket.

Tudjuk, hogy a magyar paraszolvencia nem egyedülálló jelenség. Máshol is előfordul, de a Kelet-Közép-Európa térségét alaposabban ismerő, akár vezető elemzők is félretolják, mint egyszerű korrupciós jelenséget.¹ Ráadásul, ha a nemzetközi szakirodalom talál egy „politikailag korrekt” definíciót, amilyen például az „*informal payment*”, az egész probléma világszinten is „jól értelmezhető” mezőbe helyeződik.² Mi ellentétes irányba indultunk el és nevetséges ideológiát gyártottunk az úgymond hálából fizetett pénzhez, és az utóbbi évtizedekben szinte már védendő értéknek, hungarikumnak tekintjük. Az orvosi borraival, majd a hálapénz ügyében az 1940-es évek végétől a legutóbbi időkig a politikai indulatok és megalkuvások minden fajtáját és árnyalatát megtapasztalhattunk. A skála a dühödt szélsőbaloldali (kommunista) ellenhadjárattól az 1989-es rendszerváltozás utáni erkölcstelen (piacgazdasági) megalkuvásig terjed. A jogi szabályozás korrupciós ötletei figyelmet sem érdemelnek, a gazdasági szabályozás pedig csak a többszörösen megbukott két alapvető „megoldást” ismétli. Egyfelől a há-

lapénzt újra meg újra „becsatornázni” akarjuk a legális gazdaságba, másfelől görcsösen ragaszkodunk a „fokozatos elhalásához” a közalkalmazotti orvosi fizetések (igencsak szerény) emelése révén.

Mindig fárasztó és időigényes foglalatosság egy-egy bonyolultabb jelenség valódi mélységeit feltárni. Az orvosi hálapénz történelmi örökségünk része, az orvos–beteg kapcsolatban gyakran ősi mechanizmusok is a felszínre törhetnek, amelyeket nem lehet dilettáns módon, aktuális politikai indulattal, vagy magabiztosan felépített modern elméletek mentén kezelni.

(Első tévedés az, ha nem értjük az orvoslás eredetét) A fogalmak önmaguktól nem torzulnak és évezredekig megőrizhetik tisztaságukat, ha nem válnak félreértések vagy szándékos félremagyarázások áldozatává. Az orvoslás nem azonos a mai értelemben vett orvos munkájával. Minden olyan tevékenységet magába foglal, amely az emberek egészségi állapotának kedvezőtlenre fordulása (betegség vagy baleset) kapcsán a következményeket igyekszik megszüntetni és az eredeti állapot helyreállítását célozza.

Mellőzve ezúttal a részletesebb okfejtést, az egészség, mint érték a szociális evolúció felgyorsult folyamatainak során, az úgynevezett neolitikus forradalomban (Kr. e. 10–12 ezer év) tudatosult a társadalomban. Károsodása egyes esetekben empirikusan jól értelmezhető módon következett be (pl. vadászbalesetek vagy harci sérülések) és a hétköznapi gyakorlatban kezelhetőnek is bizonyult. Más esetekben a magyarázatok a fizikai valóságból a spirituálisan (szakrálisan) értelmezhető térbe helyeződtek. Következésképpen, ezeket a kóros állapotokat csakis spirituális (szellemi) technikákkal lehetett kezelni. Ebből a kétféle eredetmagyarázatból szükségszerűen következett a gyógyítók két osztályának kialakulása. Az empirikus szakemberek fizikai munkával és kézügyességgel (mesterségbeli tudással) dolgoztak és a mesteremberek táborához tartoztak. A spirituális szakemberek szellemi munkát végeztek, amely kezdettől fogva azonosult a szakralitással, ha úgy tetszik a sámánok, törzsi varázslók, majd a szervezett hitéletben (kultuszok, egyházak) az orvos-papok munkájával.

Az orvoslásnak nem volt külön értékelmélete, ugyanis mindkét változatában kész mintákhoz igazodott. Mesteremberei szinten a fizikai munka világában kialakult értékrendszer fogadta el, amelynek első írásos (pontosabban kőbe vésett) emléke a babiloni Hammurápi (Kr. e. 1728–1686) törvénykönyve.³ A vonatkozó 215–223. szakaszokban foglalt sebészi beavatkozások leírását (modern áthallással) tévedés „orvosi munka”-ként értelmezni, jóllehet a fordító ezt a megnevezést használja. A jogkövető magatartást előíró záradékból azonban világosan kitűnik, hogy a törvényben sebész-mesteremberről van szó, ugyanis az istenek büntetésésként olyan betegségeket szabadítanak a bűnösökre „amelynek mibenlétét orvos fel nem ismeri, mely kötéssel nem gyógyítható, s mint halálos marás el nem távolítható.” Mellőzve a tarifák pontos összehasonlítását, a sebész-mester kifejezetten jól fizetett szakembernek számított, a szó szerint kőbe vésett díjakat pedig kötelező volt megfizetni. Ugyanannak a beavatkozásnak a díja annak megfelelően változott, hogy a beteg rabszolga vagy szabad ember volt, a társadalmi ranglétra különböző fokain megnevezve.

Spirituális (szakrális) orvoslásban a „szakember” nem szuverén szereplő, hanem közvetítő az istenek és a halandók között. Eredményes munkájáért a hálaáldozatot (vagyis a valódi hálapénzt!) az isteneknek kellett leróni. Mértékére objektív mérce nem állt rendelkezésre, hiszen az istenek végtelenségéhez és mindenhatóságához képest a legnagyobb földi érték is eltörpült. Ezért alakult ki a relatív értékskála, vagyis a háláját mindenki a saját földi javaihoz viszonyította. Ennek a módszernek a legszebb és legrészletesebb leírása a zsidó Szentírásban, illetve a keresztény Ószövetségben olvasható, Mózes III. könyvének 12–13. fejezetében.

Hippokratész (kb. Kr. e. 460–375) koráig a kétféle gyakorlat élesen elkülönült egymástól. Az orvoslás atyjának igazi korszakalkotó újítása abban nyilvánult meg, hogy a spirituális orvoslás egy részét kiemelte a szakralitásból, de mivel istenfélő ember volt, magát a szakralitást érintetlenül hagyta. Az epilepsziát ugyan nem tartotta isteni eredetűnek, de az Aszklépiosz kultuszról egyetlen egy rossz szó sem olvasható a *Corpus Hippocraticum*-ban.⁴ Hippokratész újítása a materialista orvoslásban hatalmas presztízsnövekedéssel járt, viszont súlyos értékelméleti dilemmát okozott. Az ilyen orvos nem kétkezi mesterember, munkája tehát fizikai alapon nem mérhető, viszont nem gyógyító isten, akinek áldozatot kellene bemutatni. Erre a dilemmára Hippokratész a rugalmas tarifarendszerrel válaszolt, amely az erkölcsi alapon álló önmérsékletre épít, a szélsőségek felé is nyitott lehetőségekkel. A betegek szempontjából pozitív szélsőség a teljes ingyenesség, amely csak később, a kereszténységben jelent meg, de semmi köze nincs az eredeti hippokratészi megoldáshoz. Ez utóbbinak kétségtelenül része az eseti ingyenesség, amelyet az orvos egyszemélyes kereszt-finanszírozásként működtetett a gazdagok és a szegények (nincstelenek) között. A negatív szélső változat a szemérmetlen nyereszkesedés, amelynek már az ókorban sem volt felső határa. Rómában a kor leghíresebb orvosának elismert Pergamoni Galénosz (129–199) vizitdíja 2700 sestertius volt, vagyis több mint százszorosa a névtelen kollégák által elkért szokásos 25 sestertiusnak. Egy alkalommal, amikor az éjszaka folyamán Boethus konzul feleségéhez hívták, 400 aranyat kért, ami 15-szöröse volt a nappali honoráriumának.⁵ Ilyen és ehhez hasonló szélsőségek egészen a modern közfinanszírozás megjelenéséig, vagyis a XIX. század végéig fennmaradtak.

(Második tévedés, ha nem értjük az orvoslást a keresztény kultúrában) A szakrális-spirituális gyógyítás szorosan összefonódott a kereszténység eredetével. Zsidó hitéleti szemmel nézve a názáreti Jézus egyike volt azoknak a csodarabbiknak, akik abban a korban jelentős számban működtek Palesztinában.⁶ A csodák, vagyis az anyagi világ empirikusan nem értelmezhető jelenségei, a természetfeletti erők megnyilvánulásai a földi világban. Jézus a karizmatikus képességeit az esetek döntő többségében gyógy-csodákkal tette bizonyítottá az emberek előtt. A fogadtatás természetesen a mindenkori közönségtől is függött, amint ezt a názáreti zsinagógában szerzett negatív tapasztalatai is igazolták.⁷ Annak taglalása, hogy Jézus csodálatos gyógyításai – elsősorban pszicho-neurotikus betegek körében – a medicina mai ismereteinek szintjén valójában természettudományosan magyarázható technikákon alapultak, szorosan nem kapcsolódik a jelen tanulmány gondolatmenetéhez. Közömbös, hogyan látjuk ma az eseményeket, lényegüket a korabeli fogadtatás oldaláról kell megítélnünk.

A kortársak szemében a csodálatos gyógyulás nem számított kivételes jelenségnek. Abban az időben a szakrális gyógy-kultuszok – különösen az Aszklépiosz kultusz a Földközi-tenger keleti medencéjében – jelentős forgalmat bonyolító „nagyüzem”-ként működtek. Központjaikban (az aszklepieionokban) az orvos-papok hivatása a hitéleti gyógyítás volt, Jézus azonban a gyógy-csodákat nem magáért a gyógyításért művelte, hanem küldetésének elfogadtatása, és tanításainak terjesztése érdekében. Az egyik legjobban ismert újszövetségi jelenetben például a béna ember talpra állítása „csupán” szemléltető eszköz a farizeusokkal szembeni érvelésében: „Mit tanakodtok szívetekben? Mi a könnyebb, ezt mondani: megbocsátattak a te bűneid, vagy pedig ezt mondani: kelj fel és járj? Azért pedig, hogy megtudjátok: van hatalma az Emberfiának bűnöket megbocsátani a földön, neked mondom, így szól a bénához, kelj fel, vedd az ágycat, és menj haza.”⁸

Miután Jézus távozott a földi életből, az apostolok még műveltek gyógy-csodákat, de később a kereszténység nem ókori típusú gyógy-kultuszként, hanem Jézus tanításainak szakrális üzenetével hódította meg a Római Birodalmat, majd később az egész világot.

Ennek következtében a keresztény kultúrában professzionális hitéleti gyógyítást végző orvos-papi rend sem szerveződött. Ezen a tényen az sem változtat, hogy a VIII. századtól megjelenő egyéni szentségi gyónást akár a hívek „mentálhigiénés gondozás”-ának is tekinthetjük, nem is említve az exorcizmust (ördögűzést), amely az ókori szakrális gyógy-technikák egyenes folytatása. Másfelől azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a csodálatos gyógyulások igénye a népi vallásosságban orvos-papok nélkül is megeremtetette a maga kultikus helyszíneit (pl. a világhírű Lourdes, vagy Máriapócs hazai vonatkozásban). Sőt, egyes világi orvosok (mint pl. Kozma és Damján) akár a szentek sorába is felemelkedhettek.

A keresztény kultúra vallása, a katolicizmus a milánói ediktum (313) után állami-lag elismert vallás lett a Római Birodalomban, azonban csak Theodosius császár alatt (379–395) 380-tól vált kötelezővé minden alattvaló számára. Ez egyben a hivatásos orvos-papokkal működő szakrális gyógy-kultuszok halálát is jelentette. Következésképpen, a hippokratészi materiális orvoslás szükségszerűen egyeduralgkódó helyzetbe került az európai medicinában. Paradox módon a szerzetesrendek vagy akár felszentelt papok is ezt művelték, amíg az 1100–1200-as években egymást követő egyházmegyei, tartományi, majd egyetemes zsinati határozatok ezt végül is megtiltották.

Összegzőként tehát a szó szakmai értelmében nem beszélhetünk önálló keresztény orvoslásról. Jézus tanításai azonban a gyógyítás társadalmi-gazdasági helyzete, az orvosi hivatáseszme, és az orvosi életvezetés alakításában minden mást felülmúló hatást fejtettek ki a keresztény Európában. Hippokratész viszont a szakrális mintára megalkotott, de világi keresztfinanszírozási modelljével járult hozzá a keresztény orvoslás gazdaságfilozófiájához. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az életvitelszerű, teljesen ingyenes gyógyítás a keresztény jótékonykodás szélsőséges változata, és teljesen idegen Hippokratész eredeti szellemiségétől.

(Orvosok és mesteremberek a közép- és újkori Európában) A hippokratészi medicina nem kapott automatikusan tudományos rangot a középkori egyetemi oktatásban. Következésképpen az orvoslás művelői legfeljebb gyakorlott és jól képzett mesteremberek lehettek, mind a kétkézi (manuális), mind a belső-szervi orvoslásban, és a szakmát orvosi iskoláknak nevezett képzőhelyeken tanulták. Ezek közül a leghíresebb Itáliában, a Nápolyi öbölben működő salernói iskola volt, amely a Római Birodalom korából eredeztette jogfolytonosságát. Salerno szellemiségében a kórismézés minden esetben intellektuális (spirituális) tevékenység, gyógykezelésben viszont kétségtelen a különbség a közvetlen kétkézi beavatkozás, és az orvosságokra vagy a természeti környezet hatásaira alapozott közvetett terápia között. Ennek kettősségnek a kirekesztő oktatáspolitikai leképeződése először csak a Nyugatrómai Birodalom örökébe lépő Európában következett be.

A mai fogalmaink szerint is már *universitas*-nak nevezhető iskolák az elsajátítható tudományos képességek (*facultas*) alapján három alaptudomány – hittudomány, jog és bölcsészet – köré szerveződtek. Alapításuk kapcsán eltérő évszámokra hivatkoznak. Ugyanazon város intézménye akár három minőségben is szerepelhet a krónikákban, annak megfelelően, hogy a történetírók az eredetét kolostori, székesegyházi (végső soron pápai), vagy világi uralkodói alapításra vezetik vissza. Az első alapítási hullám az 1100-as évek elejétől az 1200-as évek közepéig tartott és olyan nevek fémjelzik, mint például Bologna, Ferrara, Padova, Parma, Montpellier, Párizs, és Oxford. Kezdetben jellemzően a fentiekben említett három (vagy kevesebb) fakultással működtek. Negyedik karként a medicina csak később társult ehhez a struktúrához. Bonyolultabb történeti magyarázat helyett fogadjuk el, hogy a keresztény kultúra a hittudományban, a jogban és a filozófiában

is kialakította saját tudományosságát, a medicina azonban csak az eleve gyanús görög-római pogány irodalomra támaszkodhatott. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor a kereszténységgel azonos gyökerű iszlám kultúra közvetítésével az arab orvostudomány az ókor közvetlen örökségével ideológiailag immár semlegesen tért vissza Európába.

A leendő orvosoknak a medicinát a többi karral azonos módon, elvont elméleti tudományként oktatták. Gyakorlati képzést nem kaptak, mivel manuális orvoslással az iparos sebészmesterek és specialisták (kőmetszők, sérvmetszők, okulisták, fogászok), a fürdősök, a bábák és a szülészmesterek foglalkoztak. Európában lényegében ők alakították ki az orvoslás értékviszonyait, mert ők adták a tömeges ellátás szakemberállományát. A diplomás orvosok jelenléte kifejezetten ritkaságnak számított. Magyarországon ezek az állapotok a középkortól az 1800-as évek elejéig szinte semmit sem változtak. Az 1720-as első adóösszeírás szerint az egész ország területén összesen 37 tanult orvos működött.⁹ Mária Terézia, a Magyar Királyságban a konszolidált abszolutizmus első uralkodója (1740–1780) 1752. október 26-án kiadott rendeletében arra kötelezte a főispánokat, hogy minden vármegye legalább egy hivatali szolgálatban álló orvost alkalmazzon.¹⁰ A recepteket ingyen (*praescriptiones medicas gratis*) kellett kiállítania, az orvosságokat azonban elviselhető áron (*pretio tolerabili*) mindenki köteles volt megfizetni. A patikusok tehát, mint kereskedők, ingyen nem dolgoztak, de ilyen társadalmi elvárás fel sem merült velük szemben. A mesteremberek nem kértek a spirituális hippokratészi medicina értékelméletéből. Tisztességes fizikai munkájuk eredménye a társadalom legegyszerűbb rétegei számára is magától értetődő és szó szerint kézzel fogható volt. Ma úgy mondanánk, közmegegyezés uralkodott abban a tekintetben, hogy az iparos munkájának meg kell fizetni az árát. Amint láttuk, ez már Hammurápi óta alapigazságnak számított az orvoslásban.

A medicina művelőinek fentiekben részletezett alanyi kettősége, és az orvosok törpe minoritása miatt, a gyógyító munka értékelését az 1700-as évek végéig az iparos szemlélet uralta. Szűkebb földrajzi és társadalmi gazdasági térségünkben ennek döntő jelentősége volt az abszolút monarchiák XVIII. századi szabályozási stratégiájában. Természetesen korábban is készültek „országos” vagy „birodalmi” rendeletek, ezeknek azonban vajmi kevés foganatja volt a központból vezérelhető helyi államigazgatási apparátus hiánya következtében. Radikális változás a porosz államreform hatására kezdődött az 1700-as évek elejéről. Általános taglalása nem tartozik a jelen tanulmány témakörébe, a magyar hálápénzes gyakorlat eredete miatt azonban nem kerülhetjük el a témába vágó lényeges részletek megismerését.

(*Protestáns poroszok és az orvosok díjazása*) A szellemi orvoslás több mint ezeréves értékelméleti dilemmájának feloldásában a protestáns (lutheránus) Porosz Királyság egyértelműen a mesteremberi minta mellett döntött. Utólag ezt inkább szerencsés véletlennek tekinthetjük, mintsem két-háromszáz éves bölcs előrelátásnak. Kétségtelen viszont, hogy ez a szemlélet harmonikusan fogadta be a XVIII. század végétől már egyetemi diplomát szerzett sebészeket, akik az egész XIX. és XX. század orvoslását szakmailag és értékelméletileg is a maguk képére formálták. Velük együtt az ugyancsak protestáns erényeken nevelkedett német ipari proletariátus, illetve közép- és felső osztályok határozták meg az úgynevezett bismarcki¹¹ szociális biztosítás töretlen sikerét és végső soron a mai Németország orvosi hálápénz mentességét.

Poroszország, 1701-től már királyságként, I. Frigyes Vilmos (1713–1740) uralkodása alatt szakmai és igazgatási szempontból az egészségügyben is rendet teremtett. Az 1725. évi Orvoslási Rendtartás¹² (*Medizinaledikt*) orvosokra vonatkozó része magától értetődően sorolja az orvost és az orvosi díjtáblázatot (a taxát) a többi iparúzó foglalkozás közé:

„Annak érdekében, hogy minden orvos, sebészmester és patikus tudja, hogy az általa végzett sokféle munkáért és gondosságért milyen összeget kérhet és fizetethet ki magának, és hogy a betegek se panaszkodhassanak a túlzott megterhelés miatt, megerősítjük a már használatban lévő taxát (ld. 32–33. sz. melléklet). Nevezett taxa azonban nem köti meg az előkelő és vagyonos emberek kezét, hogy megkülönböztetett módon és nagylelkűséggel ismerjék el az orvosok és sebészmesterek szorgosságát, gondoskodását, és hűséges munkáját. Elsősorban azoknak szól, akik – mivelhogy rendezett élethelyzetben vannak, és megélhetésük sem kétséges –, az orvost és a sebészmestert is illendő módon képesek megfizetni (6. §).”

A hivatkozott 32. melléklet az orvosi díjtáblázat, amely 14 számozatlan bekezdést tartalmaz, hatóságilag rögzített összegekkel. Az első vizitért közönséges betegségben 1 tallért, ragályos betegségben, pestis kivételével, 2 tallért kellett fizetni. Minden további vizitért, ha az orvos nem ír fel receptet, 6 garas jár, ragályos betegségben a recept felírással járó vizit 15 garasba kerül.¹³ Az összegek nem különösen magasak, de nem is alacsonyok, ha összehasonlítjuk például a húsz tételt tartalmazó sebészi táblázattal (33. sz. melléklet). Nagyméretű, mély, veszélyes nyílt és darabos lábszárcsont törések kezelése a kezdettől a gyógyulásig akár 20 tallérba is kerülhetett. Másfelől a sebészivel szemben rövid orvosi táblázat a jogalkotó bizonytalanságát jelzi, hiszen nem talált szakmai támpontot az elvont szellemi tevékenység taxatív értékelésére. Mértékegységként maradt a vizit, a ragályos és nem ragályos betegség, illetve a receptírás. A fenti 6. § azt hangsúlyozza, hogy „előkelő és vagyonos emberek... megkülönböztetett módon és nagylelkűséggel” (*mit mehrerer Descretion und Freygebigkeit*) ismerhetik el az orvos és a sebészmester munkáját. Szegényekre és nincstelenekekre a taxa utolsó bekezdése vonatkozik: „Szegény emberek esetében, akik létbizonytalanságban élnek és vagyonnal sem rendelkeznek, a lelkiismeretes orvos emlékezzék az őt kötelező keresztényi szeretetre, tehát ezektől az emberektől se vonja meg tanácsát és segítségét”.

A protestáns német megoldás szerint tehát az orvos egy tisztességes iparos, munkájának az ára pontosan meghatározható, az országosan egységes tarifát pedig a mélyszegénységben élők kivételével mindenki köteles megfizetni. Ezt az alapelvet, a kereslet és kínálat történelmi egyensúlya mentén, az orvosok és a betegek is elfogadták. Vagyonos beteg szabad elhatározásból többet is adhatott, sőt illendő is volt, hogy adjon. Az akkor még nem létező szociális védőháló helyett a jogalkotó erre a többletbevételre alapozta a klasszikus hippokratészi keresztfinanszírozás törvényi garanciáját.

(*A katolikus Habsburg-birodalom alternatívája*) A Habsburg-birodalmi gondolkodás csak a mesteremberek részére fogadta el az egységes és kötelező tarifák rendszerét. Egyetemi diplomás orvosok esetében a bécsi adminisztráció következetesen kitarított a szellemi munkavégzés kvázi-szakrális értelmezése mellett. Ennek következtében senki sem tudta, hogy az orvosnak milyen díjat kellene fizetni. A betegben ez bizonytalanságot keltett, sőt bátortalaná tette, az orvos pedig lényegében teljes szabadságot élvezett a keresztényi önzetlenségtől a korlátlan és szemérmetlen harácsolásig. A Magyar Királyság lutheránus és kálvinista orvosai következetesen, de sikertelenül harcoltak a katolikus Habsburg szemlélet ellen. Pontosán ismerték a porosz és általában a protestáns gyakorlatot, hiszen diplomájukat a felekezeti ellentétek miatt nem az örökös tartományokban, hanem Európa vezető német, vagy németalföldi egyetemlein szerezték.

A Habsburg abszolutizmus első átfogó birodalmi rendelete az 1753. évi Prágai Rendtartás volt.¹⁴ Ebben nyoma sincs orvosi díjtáblázatnak, a fizetség a beteg és az orvos szabad egyezkedésének tárgyát képezi, tehát az orvosok

„a szokványostól eltérő orvosi díjat se követeljenek, hanem elégedjenek meg a szokásos fizetéssel, a szegényeket pedig, akiket ugyanolyan tanáccsal és segítséggel kell ellátniuk, mint a gazdagokat, azonos érzülettel kezeljék, és a körülményeknek megfelelően eljárásuk a keresztényi szeretetet kövesse.” (19. §).

Nyilvánvaló tehát a jogalkotó akarata, hogy tételesen ne rögzítse az orvos fizetését. Így a Rendtartás az orvosi etikát tette meg értékmérőnek, valójában a szakrális magasságokba emelt elvárások alapján. Ez azonban további gondokat okozott, amelyek megoldására gazdaságon kívüli eszközöket kellett igénybe venni. Ha az orvos elveszítené önmérsékletét, és

„bűnösen erőltetett módon sok pénzt és szokatlan orvosi díjat követelne, emlékeztetni kell őt hivatali esküjére, és nem csak a követelésétől kell eltanácsolni, hanem az esetet azonnal fel kell tárni az elöljáróság előtt...” (21. §).

Előttünk áll tehát a súlyos etikai vétség esete, az orvosok államigazgatási vagy büntetőjogi felelősségre vonásával.

A Prágai Rendtartás által intézményesített megoldás abszurd változata a tengerészeti egészségügyi rendelkezéseket egyesítő, 1755-ben kiadott úgynevezett Trieszti Szabályzat.¹⁵ Nem a véletlen műve, hogy egyik rendelkezése kifejezetten ismerősnek tűnik a mai olvasó számára.

„Mind a közegészségi orvos, mind helyettese, betegség esetén térítésmentesen kötelesek gyógyítani a Közegészségügyi Bizottság tagjait, továbbá a közegészségügyi hivatalnokokat és az őrszemélyzetet is. Nem tilos azonban olyan díjazást elfogadniuk, amelyet a betegség alatt vagy utána, a betegek önként és nagylelkűségből ajánlanak fel számukra” (16. fejezet, 8. bekezdés).

A köztisztviselői állásban alkalmazott és fizetést élvező hatósági orvos a hivatalos javadalmazásáért köteles köztisztviselő társait és a közszolgálatban álló katonai őrszemélyzetet is ellátni. A jogalkotó azonban ebben a helyzetben is megengedi, hogy az orvos a hivatali kötelezettsége teljesítésével párhuzamosan ugyanazért a tevékenységéért a hivatali társaitól „a betegség alatt vagy utána” külön pénzt (paraszolvenciát!) fogadjon el, „önként és nagylelkűségből” (*freywillig und aus blosser Generosität*) fakadó adományozás alapján.

Amikor a Magyar Királyságban is ismertté vált a Prágai Rendtartás, a korabeli Európa vezető egyetemlein végzett hazai orvosok és az államigazgatásban járatos szakemberek is pontosan értették a benne foglalt üzeneteket. Ennek tanúsága a Helytartótanács Egészségügyi Bizottsága 1755. augusztus 19-i ülésének jegyzőkönyve,¹⁶ amely egy önálló tervezetet tartalmaz az egészségügy szabályozására (*Planum Regulationis in Re Sanitatis*). Orvosi jövedelmek tekintetében a jegyzőkönyv szerint az erkölcsi önszabályozás nem feltétlenül áll összhangban a közérdekkel. Különösen egyes külföldi orvosok, miután „jelentősebb tőkét és vagyont harárcsoltak össze, minden holmijukat fölpackolják, és kimenekítik az országból – következésképpen újra megkárosítják a társadalmat”. Megoldásként az Egészségügyi Bizottság a Porosz Ediktummal azonos szabályozást javasolt. Visszautalt a hazai gyakorlatban 1745. június 15-től hatályos úgynevezett Torkos-taxára, amely a sebész mesterek díjszabását és a patikaszerke árait tartalmazta.¹⁷

„minthogy az előbbieken felvezetett patikai taxa című munkában az említett foglalkozási utasítások között a mértéktelen munkadíj követelések megelőzésére tételes sebészeti díjszabás is elrendeltetett, a jelen Bizottság úgy vélekedett, hogy az elkérhető díjakról és fizetségekről az orvosok részére is teljesen azonos módon meghatározott normát és szabályozást ír elő...”.

Mivel ez nyílt szembefordulás volt a birodalmi adminisztráció felfogásával, másfelől orvosi díjak tekintetében országosan összehasonlítható, majd piaci átlagárként számszerűsíthető adatok sem álltak rendelkezésre, „a Bizottság abban állapodott meg, hogy az

egyszerűség kedvéért, a számos előre várható nehézség miatt ezzel jelenleg nem kíván foglalkozni”. A szövegezés ismerősen hangzik: nem volt időszerű a kérdés!

Pontosan a „számos előre várható nehézség” közepette született meg 1770-ben a *Generale Normativum in Re Sanitatis*, amely uralkodói rendeletként először szabályozta átfogóan a magyar egészségügy valamennyi területét.¹⁸ Az orvosi fizetséget illetően nem változtatott a korábbi birodalmi értelmezésen, tehát az orvosok önmérsékletére hagyatkozva csupán erkölcsi figyelmeztetést tartalmazott:

„az elért sikert jutalmazandó, más szóval szokatlanul magas kezelési díjról sem kezdeményezhet egyezkedést az orvos, aki jobban teszi, ha megelégszik a magyarországi és a hozzá társult királyságokban szokásos fizetéssel” (I. rész, I. cím, VII. §).¹⁹

Végeredményben 1770 után sem tudta senki, hogy az orvos milyen díjat kérhet, és a beteg milyen összeget köteles fizetni. Ezért a búcsúzó XVIII. században a magyar jogalkotás még egy utolsó elszánt kísérletet tett az áldatlan állapotok megváltoztatására. Országgyűlési bizottsági szinten 1793-ban jóváhagyva készült egy törvénytervezet, amely az 1770-es uralkodói rendeletnél magasabb szinten lett volna hivatva az általános szabályozásra.²⁰

„Mivel az orvoshiány, és az ennek következtében divó szabados díjszabás elsősorban a szegényebb sorban élő embereket gyakran visszatartotta az orvoshoz fordulástól – különösen, ha azok külfoniai voltak – és mivel az orvosi segítség kérésének halogtatása és elodázása miatt ilyen esetben a betegség egyre súlyosbodott és gyakran gyógyíthatatlanná vált, a félelmek kiküszöbölése és az orvoshoz fordulás előmozdítása érdekében, az orvosoknak fizetendő díjak az alábbiak szerint állapítatnak meg.” (I. rész, II. fej. 1. §, B-rész, 14. bek.)²¹

A tervezetben ezután az 1725. évi porosz ediktum hazai viszonyokhoz igazított díjtételei következnek. Feltűnő az is, hogy a díjtételek szabályozásának 7. pontjában a munkadíjak latin megfelelője a *merces laboris*, ami értékemléletileg kifejezetten a fizikai valorizációt hangsúlyozza.

„az ily módon rögzített munkadíjak ellenében minden orvos, ha hívják, minden megjegyzés, és magasabb díj követelése nélkül, a betegnél, személyválogatás mellőzésével, és hatósági figyelmeztetés büntetésének terhe mellett, megjelenni köteles, föltéve, ha súlyos okok miatt, írásban magát korábban ki nem mentette”.

Tudjuk, hogy a történelem viharos változásainak következtében az egészségügy szabályozása helyett a XIX. század első kétharmadában mindig súlyosabb kérdések szerepeltek a törvényhozás napirendjén. Amikor az 1800-as évek második felétől hazánkban is a manuális orvoslás értékefilozófiája vált uralkodóvá, mindenki tudta, hogy az orvost meg kell fizetni, de nem volt olyan történelmi ár-centrum, amely közmegegyezésen alapult volna.

(*Elérkeztünk az értékzavar legmélyebb pontjára*) A *Generale Normativum*-hoz képest csaknem 100 éves késéssel született a kiegyezést követően az 1876. évi XIV. törvénycikk, a magyar egészségügy első átfogó törvénye.²² Az orvosi díjakra vonatkozó része a Habsburg szabályozás elhaló visszhangja az akkor még liberális egészségügyi piacgazdaságban.

„A magánorvoslás díjazása kölcsönös megegyezéstől függ, hol ilyen létre nem jött, peres esetekben szakértők meghallgatásával a bíróság határozza meg a díjat, melynek legkisebb mértéke az egész országra kihatólag, azonban tekintettel a városok és községek különböző viszonyaira, fokozatosan a belügyminiszter által állapítatják meg”. (48. §)

Elsődlegesen tehát az orvosi díj szabad egyezkedés tárgya, amelybe az állam normatív módon nem óhajt beavatkozni. Amennyiben a díjazás miatt keletkezett vitában a szolgáltatás bármelyik szereplője (az orvos vagy a beteg) polgári peres eljárást kezdeményezne, a díjat az illetékes bíróság határozza meg. A bírói ítélezési gyakorlatot pedig az államigazgatás majd valamikor a jövőben kidolgozandó és területileg differenciált normatív díjtáblázzal fogja támogatni.

Ennek a lebegtetett és totális magánpiaci állapotnak az „ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről” szóló 1891. évi XIV. törvénycikk vetett véget, amely a német szociális biztosítási modellt igyekezett adaptálni. Magyarországon ez nyitotta meg a közfinanszírozott ellátásról szóló jogszabályok hosszú sorát, amelyek közös jellemzője volt, hogy a német modellel ellentétben teljesen önkényesen határozták meg az orvosi munka díjazását. Történelmileg kialakult tarifák helyett az állam számításba vette (és veszi ma is) az elvégzendő munka volumenét, az erre fordítható pénzforrásokat, majd ezek hányadosaként, akár irreálisan alacsony szinten állapítja meg a fizetséget.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, majd az azt követő totális rendezetlenség után Magyarország igyekezett az eredeti bismarcki mintához igazodni. Ezt a törekvést csak évekkel később, a gazdasági konszolidáció után, „a betegségi és baleseti kötelező biztosításról” szóló 1927. évi XXI. törvénycikkben sikerült valóra váltani. Az eredeti bismarcki szellemiségnek az is stratégiai eleme volt, hogy a közfinanszírozás ugyan a szabadpiaci árnál nyomottabb színvonalon számítja a díjakat, viszont a szerződött orvosoknak biztonságos forgalmat és bevételt garantál a kockázatosabb magánpiac helyett. Másfelől az orvos munkájának „olcsó” igénybevételére a társadalomnak csak azok a rétegei jogosultak, amelyek nem volnának képesek megfizetni a magángazdasági díjakat, mivel nem töke-, hanem munkajövedelemből élnek, és ez utóbbin belül is az alacsonyabb kategóriába tartoznak.

Az 1927. évi XXI. törvénycikk szerint a szociális biztosítás kedvezményeiben csak azok részesülhetnek, akiknek a fizetése nem haladja meg az évi 3600 vagy havi 300 pengőt. Felette a gazdagabb rétegek csak a szabadpiacon találkozhattak az orvossal, függetlenül attól, hogy magánbiztosítási fedezetük volt, vagy zsebből fizettek. Figyelemre méltó ennek kapcsán a fenti törvénycikk miniszteri indokolása, amely mai jövedelempolitikai és értékelméleti dilemmáinknak is pontos foglalatát adja:

„Általában a biztosítási kötelezettség kiterjesztésénél bizonyos óvatosságra int az orvosok anyagi helyzete, amelynek megértő méltánylása ugyancsak mellőzhetetlen kötelessége a törvényhozónak. A betegségi kötelező biztosítás keretében elhelyezett osztályok ugyanis kiesnek az orvosi kar magángyakorlatából és ezen az oldalon a biztosítás csökkentheti az orvosi kar szabad gyakorlatában elérhető keresetét és megélhetését, ha olyanokat is felölel, akik biztosítás hiányában az orvosoknak fizető magánbetegei volnának. Kétségtelen ugyanis, hogy az orvos az egyes beteggel szemben magasabb díjszabást érvényesíthet, mint oly intézménnyel szemben, amely nagyobb elfoglaltsági kört nyújt ugyan, de ezt csak mérsékelttel álányösszegben díjazhatja. Figyelemmel arra, hogy az orvosi kar megélhetésének lehető biztosítása ugyancsak szociálpolitikai követelmény, mert hiszen közhasznú és nélkülözhetetlen munkát kifejtő társadalmi osztályról van szó, amely magasabb rendű kiképzésének és nagyjelentőségű szolgálatainak ellenértéke fejében megfelelő díjazást jogosan követelhet, vigyáznunk kell arra, hogy az egyik részen üdvös intézkedések a jogos határok között maradjanak, nehogy túlzásba átsapva, a másik részen kárt okozzanak. Bizonyos szociális igazságosság érvényesül tehát akkor, amidőn az orvosok a biztosítottak mérsékeltbben díjazott gyógykezelésért a vagyonosabb néprétegektől kiadósabban élvezett munkadíjban kapják meg működésük megérdemelt ellenértékét.”

Ezt az utóbbi mechanizmust a közfinanszírozott ellátáson kívüli magánpiac – jóllehet rohamosan csökkenő hatékonysággal – még életben tartotta, egészen az 1940-es évek végén bekövetkezett kommunista hatalomátvételig. Szocialista társadalombiztosítás címén ekkor született a bismarcki biztosítási struktúra abszurd változata. Az iparban és a kereskedelemben, illetve a szolgáltatásokban megszűntek a tőkejövedelmek, majd a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” után a parasztság is csak munkajövedelemhez juthatott, tehát az egyébként alacsony bérszínvonal mellett mindenki jogosulttá vált a társadalombiztosításra. A magántulajdon üldözése miatt megszűnt a magánorvoslás is, a fogászati ellátás részleges kivételével. A magasabb presztízsű magánellátás mintakészletét azonban nem sikerült törölni az emberek emlékezetéből, és már az 1940-es évek végén megjelent a paraszolvencia a köztulajdonban dolgozó orvos és a teljes körű közfinanszírozási fedezettel rendelkező beteg között. Ezzel az orvoslás díjazásához fűződő évszázados értékzavar elérte a legalsó szintet, ahonnan mélyebbre már nem lehet süllyedni, de kiemelkedni sem lehet a helyzet teljes újragondolása nélkül. Valójában azt történt, hogy a társadalom kényszerhelyzetben ugyan, és ráadásul torz módon, de mégis újratermelte a köz- és a magánszférát, amelyben a magánbeteg helyére a hálapénzes beteg lépett. Eltűnt a klasszikus magánpraxis is, helyette az orvos a köztulajdonban rendezte be a „magánrendelőjét”.

(Miért nincs hálapénz a modell-értékű rendszerekben?) Európa nyugati felében két nemzetközileg mintaértékű egészségügyi szolgáltató rendszer alakult ki, az egyik Németországban, a másik az Egyesült Királyságban. Valójában az utóbbi ország rendszere is a német szociális biztosításra vezethető vissza, és az egészségügyi szolgáltatások finanszírozásában döntő fordulat csak 1948-ban következett be.

Németország 1883-tól, vagyis a bismarcki szociális betegbiztosítás hatályba lépésétől tartja fenn magán és közfinanszírozott ellátását. Ez a szocializmust is túlélő hazai dogmatika szerint azt jelenti, hogy az ország „ketté van szakítva” szegény és gazdag ellátásra. A vonatkozó német jogszabály pontosan rögzíti a „kettészakítást”, vagyis a kötelezettek körét.²³ Szociális biztosításra azok kötelezettek, akiknek éves/havi jövedelme nem éri el a német törvényhozás által minden évben meghatározott jövedelmi határt. Bérből és fizetésből élők esetében ez a határ 2013-ra vonatkoztatva 4.350,00 €/hónap. Kötelező biztosításban kiegészítő biztosítás is köthető egyes többlétszolgáltatásokra (pl. elhelyezés 2-ágyas kórházi szobákban, orvosválasztás a kórházban, vagy fogorvosi kezelés). Ezeket a kötelező biztosítást kezelő szervezet vagy külön üzleti biztosító is kínálhatja.

A német rendszert illetően magyar szempontból azt kell kiemelni, hogy a történelmi hagyományok miatt az orvos munkájának díja teljesen tetszőlegesen nem határozható meg. Nincs szinte az ingyenességig leszorított díjazás, tehát az orvost valamilyen méltányos áron mindenképpen meg kell fizetni. Szociális biztosításban a szolgáltatások fogyasztói (tehát a betegek) tudják, hogy fizetségük nyomottabb szinten, de értékarányosan került megállapításra. A magánpiacon ezzel szemben a klasszikus kereslet-kínálati viszonyok érvényesülnek. Mindezek következtében a rendszernek nincs szüksége informális ellensúlyokra, tehát hálapénz nélkül is egészen jól működött az utóbbi 130 évben.

Kezdetben (1911-től) az Egyesült Királyság is a német rendszert vette át, de a szociális betegbiztosításban a fedezet nem terjedt ki az eltartott családtagokra. A többi között ez is oka volt annak, hogy a közfinanszírozásban 1948. július 5-től átváltottak a National Health Service (NHS) rendszerére. Annak ellenére, hogy az utóbbi több mint 60 évben számos módosítás történt, pénzügyileg a lényeg változatlan maradt: a szolgáltatások fedezetét adóbevételek adják. Az ellátás állampolgári jogon jár (részletkérdés, hogy külön NHS szervezet működik Angliában és Walesben, Skóciában, illetve Észak-Írországban). Az adózásra tör-

tént áttérés alapvető fordulat volt, ugyanis a társadalombiztosítással ellentétben az általános jövedelemadóhoz nem társulnak címzett jogosultságok. Aki tehát jövedelemarányosan befizette az adóját, hozzájárult a társadalom általános újraelosztási alapjához, de az egészségügyben sem szerzett címzett jogosultságot a természetbeni szolgáltatásokra. Párhuzamosan a magánszolgáltatásban bárki bármikor igénybe veheti az orvosi ellátást, akár közvetlenül zsebből fizetve, akár üzleti biztosítással. Ennek kapcsán azonban az NHS ügyel arra, hogy a határok ne mosódjanak el a két rendszer között.²⁴ Különösen lényeges szempont ez a fekvőbeteg-ellátásban, ha az NHS egy magánszolgáltatóval szerződik, vagyis kapacitást vásárol az ellátás nyújtására. Ilyen esetben, térben és időben is kötelező jól érzékelhetően elválasztani egymástól a köz- és magánfinanszírozást. Ennek következtében a közfinanszírozott beteg saját tetszése szerint nem bonthatja meg az NHS szolgáltatási csomagját. Például, szürkehályog (katarakta) műtét esetén a beavatkozás során az NHS a standard unifocalis lencse beültetését fizeti, amely helyett a beteg csak ebben a tekintetben nem válthat át magán alapra, vagyis multifocalis lencsét nem rendelhet). A világos és tiszta szabályoknak köszönhetően az Egyesült Királyság rendszere is egészen jól működik a magyar hálapézenzes gyakorlathoz hasonló ségédlet nélkül.

(Szembenézés az egészségpolitikánk mai nyomorúságával) Az 1989-es rendszerváltozás lehetőséget adott volna a korrektt köz- és magánfinanszírozás, a köz- és magántulajdonú egészségügyi szolgáltatások kialakítására. Ezzel ellentétben az egészségügy stratégiai tervezése elmerült egy hamis „bismarcki” nosztalgiában, a „mindenkire nézve kötelező társadalombiztosítás” (TB) nemzeti kockázatközösségének dogmatikus értelmezésével együtt. A „gazdagok” emlegetésével pedig lényegében visszanyúlt a XIX. századvégi szélsőbaloldali demagógia eszköztárához. Végeredményében a „gazdagok” büntetésből kapták a posztoszocialista tb-t, hogy nagyobb összegű járulékaikkal növeljék az egészségbiztosítási alap bevételeit. A „gazdagok” differenciálatlan fogalma azonban már az 1990-es évek első felében értelmetlenné vált, ahogyan egyre nyilvánvalóbb lett a tőke- és munkajövedelmek kettősségének visszatérése a gazdaságba. Ezért egyre erőszakosabb megoldások születtek a „járulékalap bővítésére”.

Tisztességes megoldásként akár a fentiekben vázolt NHS-rendszerre is áttérhettünk volna, ennek az „állami” jelzője azonban mindenkit az éppen meghaladott szocialista egészségügyre emlékeztetett volna. Első lépésként tehát a tőkejövedelmekből képeztünk kvázi-járulékot, és mindig újabb nyelvi leleményekre kényszerültünk, mert ragaszkodtunk a járulékalapú fedezethez. Húsz évet előre ugorva az időben, ezen a területen is észlelhetők változások. A munkáltató ma már ténylegesen is adó módjára fizeti a korábbi járulékot, ezzel szemben munkavállalói oldalon a „gazdagokat” még mindig „nem engedjük ki a rendszerből.” Ennek következtében a minimálbérből élők szolidárisak a milliárdosokkal, akiknek nagyvonalúan biztosítják, hogy hihetetlenül nyomott, közfinanszírozott áron jussanak hozzá az „ingyenes” orvosi munkához. A gazdagok természetesen a szabadpiaci árakhoz képest nevetséges összegű hálapépenzzel egészítik ki az orvos jövedelmét, hiszen az áralku alapja nulla forint, vagyis az ellátás ingyenessége.

Az 1989-es rendszerváltozás azért okoz mind a mai napig fennálló feszültséget, mert elvileg megszabadított bennünket a megalkuvások kényszerű vállalásától. A hálapépenzt mégis azért vállaljuk, mert az „előnyei” megérik a kockázatmentességet a rövidtávú szemlélettel gondolkodó egészségpolitikában. A hosszú távú stratégiai tervezés politikai terheit viszont 1989 óta senki nem merte vállalni. A semmittevés természetesen több száz oldalas dokumentumokkal leplezhető a „health policy” angol nyelvű konzerv szövege-

inek magyarra fordításával. Kialakult tehát egy olyan állóháború, amelyben a politikai szereplők ébersége arra irányul, hogy az ellenfelet – akár egyetlen egy rossz mondat miatt is – mikor lehet fejbe vágni a féktelen szociáldemagógia bunkósbotjával.

(Szabályozott és spontán változások) Egyetlen egy területen, nevezetesen a fogorvoslásban, a rendszerváltozás után radikálisan kiirtottuk a hálapénz intézményét. Mégsem dicsekszünk vele, inkább szemérmesen takargatjuk. Sikertörténet is lehetne, de sajnós a fogorvosi hálapénzre 1995-ben mértünk halálos csapást az úgynevezett Bokros-csomagot bevezető kormányhatározat²⁵ után kiadott ágazati miniszteri rendeletben.²⁶ A szolgáltatási csomag drasztikus szűkítése miatt 18–62 éves kor között (egy kivétellektől eltekintve) a mindenkire nézve kötelező társadalombiztosítás csak a „sürgősségi ellátásra, fogsebészeti ellátásra, fogkő-eltávolításra és az ínyelváltozások kezelésére” biztosítja a térítésmentességet.²⁷ A fogászatban tehát megtörtént az, aminek az érintése is abszolút tabu-téma az orvoslás minden más területén. A szolgáltatási „csomag” pontos meghatározásának (valójában drasztikus szűkítésének) az árát azonban a magánpiacon súlyosan meg kell fizetni. Mindenki számára nyilvánvaló, hogy a fogorvos nem elvont szellemi (szpirituális) munkát végző szakember és munkájának eredménye fizikailag is pontosan érzékelhető. Következésképpen minden pontosan illeszkedik a mesteremberi orvoslás évezredes mintakészletéhez, és a betegek is ennek megfelelően reagálnak.

A fenti, legálisan megalapozott helyzettől eltérően a háziorvoslásban is kialakult a magánpiac, olyan területen, ahol a szolgáltatás és annak vásárlása elvileg nem ütközik semmilyen szabályozásba. Nincs joghézag, sem szürke zóna, ugyanis a közfinanszírozási fedezet szerint, amennyiben a beteg állapota ezt szükségessé teszi, az orvos az otthonában fogja felkeresni, ellenkező esetben a betegnek a rendelőben kell megjelennie.²⁸ Miután a háziorvos nem közalkalmazott, hanem egyéni vállalkozó vagy gazdasági társaság tagja, ebben a minőségében semmi nem akadályozza (nincs exkluzív tb-szerződése), hogy a beteg kérésére akkor is „házhoz menjen”, ha ezt egyébként a közfinanszírozás nem téríti. Erre a magánszolgáltatásra országsszerte differenciált díjtételek alakultak ki. Önmagában a tranzakció teljesen legális, a pénzforgalom könyvelése és a jövedelem adóhatósági megítélése azonban közvetlenül nem kapcsolódik a jelen gondolatmenethez.

Magyarországon ma semmilyen rendelkezés nem tiltja járóbeteg szakorvosi magánrendelés, vagy akár magánkórház nyitását. Ez az üzleti szegmens egyébként teljesen szokványosan működik olyan ellátásokban (pl. esztétikai sebészet), amelyekre nincs tb-fedezet, de van fizetőképes kereslet. Közfinanszírozási fedezettel rendelkező ellátásokban viszont a szabadpiacon működő magánszolgáltatót igénybe vevő beteg kétszer fizet a szolgáltatásért. Egyszer kénytelen a tb-ben hagyni az őt megillető fedezetet, másodszor kifizeti a szolgáltató tarifáját. Mérsékeltebb díjak esetében ez elviselhető, ha a fogyasztók (betegek) a köztulajdonú közfinanszírozott ellátáshoz képest érzésük szerint, vagy ténylegesen is többlétszolgáltatást kapnak. Tipikus esetben például egyes diagnosztikus vizsgálatokban megszabadulnak a hosszú várakozástól (várólisták). Mai viszonyaink szerint azonban a százezer forintos nagyságrendben már nincs számottevő kereslet, ezért reménytelen a magángazdaságban fekvőbeteg-ellátással kísérletezni. Fordítva ez azt jelenti, hogy az orvosok maradnak a köztulajdonban kialakított hálapénzes magánpraxisukban.

(Milyen nagy teher a történelmi örökség?) Gyorsított megoldással a betegeket és az orvosokat sem lehet ideológiailag átnevelni. Ezzel a módszerrel egyszer már megbuktunk az 1950-es évek első felében. Történelmi örökségünk felszínesebb és mélyebb hatásainak a lenyomata mindenkinek a gondolkodásában megtalálható. Ezt a bevezető fejezetek

igyekeztek hitelt érdemlően bizonyítani, elsősorban az értékelméleti alapigazságok bemutatásával. A hálapénz egy modern társadalomban regresszív értékfilozófiát képvisel, és nagyon atavisztikus megoldás a jövedelmek rendezésére. Jelenléte miatt elsődlegesen az elvont szellemi munkát végző orvosok károsodnak. Figyelemre méltó azonban, hogy a szakralitás felé „áthallásos” szellemi munkában (konkrétan a pszichoterápiás magánpraxisban) ezek a hatások a legkevésbé sem érvényesülnek. Kétkezi (manuális) orvoslásban (elsősorban a szülészetben) viszont a betegek oldaláról nézve kiválóan működik a szakma ősi iparos-mesteremberi megítélése.

Sajátos történelmi hátterünk miatt társadalmi egyetértés alakult ki abban, hogy az orvosok jövedelme alacsony, de valójában senki sem tudja, hogy ma Magyarországon esetenként vagy idő-átlagban egy orvost hogyan kellene megfizetni. Következésképpen a mindenkit megillető, magas színvonalú, közfinanszírozott ellátásban az orvosoknak mindig annyi pénz jutott, és jut ma is, amennyi a kasszában marad az összes többi, keményebb költségelem levonása után. Ha semmi nem marad, mint például a fogászatban, akkor a betegeket ki kell küldeni a magánpiacra, ahol természetesen a magyar fizetőképesség kereslet határozza meg a díjakat. Ennek következtében a díjazás nem éri el a gazdaságilag fejlettebb európai országok szintjét. Mellesleg ez előnyökkel is jár, ugyanis ez a Magyarországra irányuló „fogászati turizmus” mozgató ereje, és egyben a fogorvosi migráció objektív szabályozó tényezője. A szabadpiaci magánszféra jövedelmi viszonyai természetesen a magánalkalmazott fogorvosok fizetését is befolyásolják. Aki ezek után elégedetlen a hazai piacon elérhető jövedelemmel, vagy magánszolgáltatóként nincs reális esélye belépni a piacra, az pontosan mérlegelheti, hogy milyen jövedelmi különbséget mellett milyen terheket és kockázatokat vállal, ha más országban akar érvényesülni.

A fogorvosláshoz hasonló szabadpiaci értékmérés nincs az általános orvosi diplomákra alapozott szakorvosi területeken. Tegyük hozzá, „fogászati módra” nem is várható a kialakulása, ugyanis tömeges méretben nem lehet szakmai szolgáltatásokat kizárni a közfinanszírozásból. Minden biztosítottnak jár gyakorlatilag minden ellátás, akkor is, ha aktuálisan nem elérhető. Ez utóbbira az angol NHS már az 1950-es években felfedezte a megoldást a várólisták felállításával. A német rendszerben is mindenkinek jár minden ellátás, de nem mindenkinek azonos áron. Magánbiztosított ellátásban nem a tőkeköltségek és a fogyóeszközök, hanem a magasabb orvosi díjak miatt magasabb a szolgáltatás ára. Az orvos ugyanazt a szakmai munkát végezi a szociális biztosításban, mint a magánbiztosításban, de az utóbbi területen szabadpiaci viszonyok mellett.

Magyarország az orvosi munka értékmérésére az 1989-es rendszerváltozás után a közalkalmazotti hagyományokhoz nyúlt vissza. Ez történelmileg is álságos és hazug megoldás volt, de korábban nem járt anyagi hátránnyal, legfeljebb az orvosok önértetét sértette. Semmi nem tiltotta ugyanis egészen 1936-ig,²⁹ hogy a hivatali állás mellett jövedelmező magánpraxist is folytassanak. A rendszerváltozás nosztalgikus értékmérésére a betegek és az orvosok is a hálapénz-rendszer zavartalan fenntartásával válaszoltak. Természetesen dicséretes a mindenkori kormányzat törekvése a közalkalmazotti fizetések emelésére, de a közelmúltban az 50%-os (2002-ben) emelésnek sem volt érdemi hatása a hálapénz forgalomra. A legújabb 10-20%-os emelések sikertelensége is pontosan ezt jelzi. Nem a százalékos kulcsokkal van baj, hanem a vetítési alappal, vagyis a méltánytalanul alacsony fizetésekkel. Ez tartja életben a paraszolvenciát, ugyanis ha a betegek elemi ellenérzéssel viseltetnének a közszférában legálisan sokat kereső orvosokkal szemben, nem éreznének indíttatást a jövedelmek kiegészítésére. Visszatérve az orvosi fizetésemelésekre, az egészségpolitika mindenkori irányítói csak elismerést érdemelnek, de teljesen felesleges arról álmodozni, hogy a jelenlegi nagyságrendekben bármilyen kölcsönhatást gyakorolhatnának a paraszolvenciára.

(*Reális lehetőségek*) Tértől és időtől független tökéletes finanszírozási rendszer sehol sem létezik az egészségügyi szolgáltatásban. Minden ország olykor keserves történelmi tapasztalatok árán jut el a többé-kevésbé jól működő megoldásokhoz. Bizonyára nem fogunk nemzetközileg is mintáértékű új modellt kitalálni, azonban senki sem akadályoz meg bennünket abban, hogy őszintén szembenézzünk a problémákkal. Mivel a magyar hálapénzforgalmat alapvetően egy súlyos rendszerhiba okozza, eltávolítása nélkül egyetlen tüneti kezelési mód sem lehet eredményes. Varázsütésre bevezethető ideális modell nem létezik, csak olyan reális megoldás, amelyben az elvek és a gyakorlat a lehető legalacsonyabb szinten ütköznek egymással.

A fogorvosi megoldás mintáértékű, de az egyéni felelősség korlátlan kiterjesztésével szakmailag és szociálisan is csak kivételes példaként vállalható. Mindenki személyesen felelős a fogsoráért, mert korlátlan lehetősége volt a károk elkerülésére, ráadásul, ha ezt nem tette, a közösségtől még feddésben is részesülhet (tetszetek volna fogat mosni). Ezt a megoldást egy vakbélgyulladásra természetesen nem lehet alkalmazni, de dohányosokra és alkoholistákra sem, egy ellentmondásosabb példa kedvéért. Ettől függetlenül a magyar társadalom nem kerülheti el a történelmi adósság törlesztését, vagyis az orvosi munka szabadpiaci „beárazását.”

Nem kell semmilyen magyar modellt kitalálni. Elegendő, ha visszatérünk oda, ahonnan egyszer már 1927-ben elindultunk. Magyarországon azonban az eredeti bismarcki koncepciónak csak jelzés értékű megemlézése is egyenlő az egészségpolitikai öngyilkossággal, „a nemzeti kockázatközösség megbontása” miatt. Ezt a logikát azonban megfordíthatjuk, és egy szabályozott magánbiztosításban lehetőséget adhatunk a jelenlegi hálapénzes vásárlóknak, hogy ne egy kvázi-piacon találkozzanak a közalkalmazotti létben megnyomorított orvosokkal.

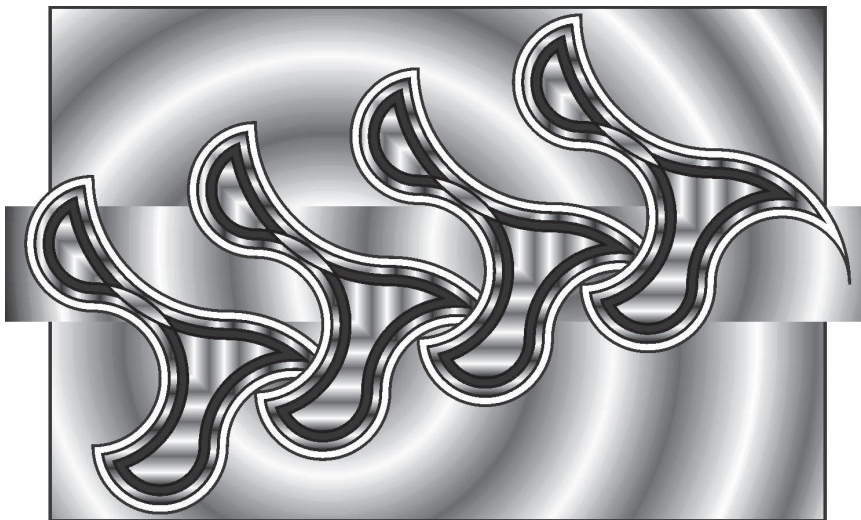
Végezetül, nem kell félni az orvosoktól, hiszen ők Hippokratész óta tudják, hogy a szegényeket és gazdagokat szakmailag nem lehet kétféleképpen gyógyítani. Kivételesen ebben a tekintetben az egészségpolitika is az orvosok mellé állhatna, és elhithetné a társadalommal, hogy a „gazdagok” nem kapnak szakmailag jobb ellátást, csupán az orvosnak fizetnek többet ugyanazért a munkáért. A közfinanszírozás szolgáltatási csomagjának összetétele nem az orvosok szakmai gondja. Ez a csomag lényegesen nem lehet szerényebb a magánfinanszírozáshoz viszonyítva, de ettől nem kell tartanunk, feltéve, hogy évtizedek óta nem hazudtunk saját magunknak a forrásokkal összhangban lévő, mindenki számára hozzáférhető, magas színvonalú ellátásról.

JEGYZETEK ÉS IRODALMI HIVATKOZÁSOK

- 1 Sitek M.: The New Institutional Approach to Health Care Reform: Lessons from Reform Experiences in Central Europe. *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 2010, vol. 35, No. 4, DOI 10.1215/03616878-2010-017
- 2 Lewis M. – Who is paying for health care in Europe and Central Asia? – Human Development Sector Unit Europe and Central Asia, The World Bank. Washington D.C. September 2000. ISBN 0-8213-4806-X
- 3 Dávid A.: Hammurábi törvénykönyve. Budapest, ELTE, 1963 (sokszorosított egyetemi jegyzet).
- 4 Hippocrates – kétnyelvű, ógörög angol kiadás – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London. England, 1992.
- 5 Duin N., Sutcliffe J.: Az orvoslás története az ősidőktől 2020-ig. Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt., 1993, 22. oldal.
- 6 Vermes G.: A zsidó Jézus. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 105. o.
- 7 Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Öszövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága: Biblia, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977. Újszövetség (a továbbiakban Újszövetség) Lk 4, 24.

- 8 Újszövetség: Lk 5, 18–26.
- 9 Székely Sándor. – Az orvostudomány története. – Budapest: Medicina Kiadó, 1960, 132. o.
- 10 Linzbauer X. F.: Codex Saniterio-medicinalis Hungariae. – Buda, 1852–61, II. kötet, 279–281. o. (továbbiakban Linzbauer X. F. a kötet és oldalszám feltüntetésével).
- 11 Az elnevezés Otto von Bismarck-Schönhausen (1815–1889) német birodalmi kancellárra utal, akinek a hivatali ideje alatt (1871–1890) 1883-ban fogadta el a Birodalmi Gyűlés a szociális betegbiztosítás első rendeletét.
- 12 Porosz királyi, és Brandenburgi választófejedelmi, általános és átdolgozott Orvoslási Rendtartás, Ő királyi Felsege legkegyesebb parancsára kiadva a Collegium Medicum által, Berlin, 1725. (További hivatkozásokban: Porosz Ediktum 1725)
- 13 Poroszországban a tallér, mint Európa számos országában 1 uncia aranynak megfelelő, 31,86 gramm súlyú színezüst értéknek megfelelően vert ezüstpéNZ volt. Az egyes pénzverdéktől függően súlya 30 gramm körül ingadozott, színezüst tartalma azonban az ötvözési eljárások miatt ennél is kevesebb lehetett. Poroszországban 1 tallér 24 garasnak felelt meg.
- 14 John, Johann Dionis – Medizinalordnung für das Königreich Böhmen, Prag 1753. júl. 24. – Lexikon der k.k. Medizinalgesetze (sic!) Prága, 1790. II. kötet 245–316. o.
- 15 Linzbauer X. F.: I. kötet, 683–716. o.
- 16 Linzbauer X. F.: II. kötet, 303–307. o.
- 17 Linzbauer X. F.: II. kötet, 214–219. o.
- 18 Linzbauer X. F.: II. kötet, 535–574. o.
- 19 Balázs, P. – Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest–Piliscsaba, 2007.
- 20 Linzbauer X. F.: III. kötet, 612–639. o.
- 21 Publikálatlan kézirat, a szerző saját fordításában.
- 22 Corpus Juris Hungarici (CD-ROM változat). KJK-Kerszöv, Budapest, 2000. január 1. (a továbbiakban a történelmi jogszabályok 1949-ig ebben a forrásanyagban találhatóak).
- 23 Sozialgesetzbuch (SGB) Fünftes Buch (V) - Gesetzliche Krankenversicherung - (Artikel 1 des Gesetzes v. 20. Dezember 1988, BGBl. I S. 2477) II. fejezet, I. cím, 5.§. http://www.gesetze-im-internet.de/sgb_5/_5.html (Megtekintve: 2013. július 3.)
- 24 West Midlands Strategic Commissioning Group: Defining the boundaries between NHS and private healthcare. http://www.wmsc.nhs.uk/uploaded_media/WM13%20policy%20-%20Defining%20the%20boundaries%20between%20NHS%20and%20private%20care.pdf (Megtekintve 2013. július 3.)
- 25 1023/1995 (III. 22.) Kormányhatározat a gazdasági stabilitást szolgáló 1995. évi kiigazító intézkedésekről.
- 26 21/1995 (VI. 17.) NM rendelet a biztosítottak által térítésmentesen igénybe vehető fogorvosi ellátásokról.
- 27 1997. évi LXXXIII. Törvény a kötelező egészségbiztosítás ellátásairól, Fogászati ellátás 12. §. 1) bekezdés, b) pont.
- 28 1997. évi LXXXIII. Törvény a kötelező egészségbiztosítás ellátásairól, Háziorvosi ellátás, 11. §, 1) bekezdés, b) pont.
- 29 1936. évi IX. törvénycikk a hatósági orvosi szolgálatról és a közegészségügyi törvények egyéb rendelkezéseinek módosításáról, 4. § 4) bekezdés.

Az oszmán-török birodalom pénztörténete

Az újkor előtti nagy birodalmakkal foglalkozó történészek gyakran fogalmaztak meg olyan véleményt, hogy „a birodalom” meglehetősen „lusta” képződmény, mert a politikai hatalom birtokosainak nem áll érdekében a változás. A fennálló viszonyok megbolygatása ugyanis veszélyeztetné azokat a jövedelmi forrásokat, melyek a jólétüket és a központi hatalom fenntartását szolgálják. Ezért a birodalmak irányítói minden erejükkel arra töreksznek, hogy megőrizzék a kialakult struktúrákat, ellenszegüljenek a technikai-technológia fejlődésének, és gátolják saját rendszerük ésszerűsítését.¹ Még jobban kidomborították a világbirodalmak konzervativizmusát a huszadik század második felének világrendszer-elméletei, amikor a születőben lévő európai „világgazdaság” és „nemzetállam” dinamizmusát állították szembe például az *Oszmán Birodalom stagnálásával vagy hanyatlásával*.²

Az újabb kutatások azonban kevés kétséget hagynak afelől, hogy a dinamizmus és a változás – ha kisebb léptekben is – éppen úgy jellemezte a birodalmak, így az Oszmán Birodalom életét is, mint az állandóságot. *Az oszmán állam történetét az alapítástól a 17. század végéig legalább három, egymástól jól elváló szakaszra oszthatjuk*. A 15. század közepe, utolsó harmada előtti periódus, az *alternatívák kora*, az oszmán állam ekkor hasonlított legjobban a középkori európai államokra.³ Ezután viszont gyors tempóban épült ki az a rendszer, amelyet egy közkeletű fogalom átvételével „világbirodalomnak” nevezhetünk.

A 16. században az e tárgyban írott munkák nagy részében azt olvashatjuk, hogy az Oszmán Birodalom a leghatalmasabb és legerősebb a világon. A kor gondolkodói azzal a ténnyel találták magukat szemben, hogy ősi hitellenfelük erős, jól szervezett hadsereggel rendelkezik, tolerál más vallásokat. Ezzel szemben a kereszténység intoleráns és ereje megosztott. A keresztény szerzők voltaképpen a török erejének a titkát akarták megfejteni. *Fontos probléma volt számukra ezért egyrészt a törökök eredetének tisztázása, s ezen belül a Római Birodalom hagyományainak továbbélése a török hadiszervezetben*. Másrészt a birodalom erejének lényeges táplálója a mohamedán vallás, melynek tételeit éppen ezért igyekeztek cáfolni. Sokat foglalkoztak Mohamed személyével és dogmatikájával. Mindenekelőtt azt igyekeztek bizonyítani, hogy Mohamed személye valamiféle ördögi csalás.

Az oszmán-török eredetének kérdésével a 16. század történészei – Francois de Bellaforest, Pierre Belon, André Theves és mindenekelőtt Guillaume Postel – sokat foglalkoztak.⁴ Az Oszmán Birodalomra ugyanis nem lehetett úgy tekinteni, mint az *amerikai bennszülöttekre, akik a korabeli szemlélet szerint a „gyermekkor” fázisában voltak, s az európaiak mintegy taníthatták őket*. Az Oszmán Birodalom számukra egy felnőtt, szuverén hatalomként jelent meg, amely törvényhozó és katonai hatalommal rendelkezett. Ráadásul ez a birodalom a kereszténység riválisa volt. Arra törekedett, hogy a saját kultúráját, dogmáit és intézményeit terjessze el világszerte. Ám a keresztényeknek komoly kétségeik voltak afelől, hogy e nép valóban rendelkezik-e kultúra-teremtő képességgel. Ugyanakkor feltételezték, hogy a Római Birodalom öröksége az oszmán-törököknél kultúraformáló tényező volt. S mivel az Oszmán Birodalmat, mint koruk legnagyobb európai hatalmát voltaképpen elismerni, kárpótlásul azt hangoztatták, hogy az oszmánok azért tudtak ilyen nagy hatalomra szert tenni, mert a keresztény kultúrával való érintkezés során civilizálódtak. A keresztény hatalmi harcok fényében mindez az Oszmán Birodalmat továbbra is félelmet keltő ellenfélként jelenítette meg a keresztény európaiak számára.

Az antik hatást elsősorban az ottomán hadsereg szervezetében ismerték fel.⁵ A török hadsereg fölénye az európai országok hadereje felett kétségtelenül azt bizonyította, hogy a törökök sikeresen folytatják az antik példát. Minden török katona – hasonlóan a római katonákhoz – fegyelmezetten, szigorú rendben teljesítette hadi kötelezettségeit. A római hadsereg mintájára való hivatkozás a 16. század második felében folyamatos. Megfigyelhető az is, hogy a török hatalom katonai nagysága és verhetetlensége egyre inkább csodálat és elismerés tárgya lesz Európában. De más tekintetben is hasonlóan találják az Oszmán Birodalmat a Római Birodalomhoz. A történelem során egyedül a Római Birodalom volt nagyságát tekintve összemérhető az Oszmán Birodalommal. Isztambulban, miként Rómában, egy extrém diszciplína és egy nagyon fejlett politikai mechanizmus irányított nagy tolerancia mellett. E tolerancia azt jelentette, hogy az oszmán államhatalom nem kívánta az alattvalók lelkét. E mozzanat dicséretként és kritikaként egyaránt elhangzik. A törökök mentalitását cinikusnak tartották, mivel miután „kifacsarták” alattvalóikat, hagyták őket szabadon tépelődni mind spirituális, mind morális problémáikról. Ez az „egység a sokféleségben” elven alapuló kvázi „toleráns” magatartás a meghódított népekkel szemben ugyanis érthetetlen volt a keresztény európaiak számára, akik miután meghódították az amerikai lakosságot, erőszakosan meg is térítették. *A 16. század európai gondolkodói nagyon megragadta, hogy a győzedelmeskedő iszlám nem háborgatja a birodalom területén élő egyéb vallásokat, továbbá, hogy ebben a birodalomban a latin, a görög és az egyiptomi kultúra hagyományai konfliktusok nélkül élnek együtt.* Érthető ez a csodálat, hisz Európában vallásháborúk dúltak, a hatalmi harc és a megosztottság volt a jellemző. Az Oszmán Birodalom összehasonlítását az idealizált Római Birodalommal az a szándék vezette, hogy a személyes dicsőségükre sokat adó keresztény uralkodókat – akik állandón egymás ellen harcoltak – ezáltal megleckéztessék, s arra ösztönözzék, hogy egyesüljenek az oszmánok ellen. A társadalomszervezés területén pedig mutassanak fel valami minőségileg jobbat. *Hiszen a Millet-szisztéma révén az oszmán társadalom a múlt (a római kultúra) – leckéjét jobban elsajátította, mint ők.* Természetesen mindenki tudta, hogy ez a beállítás erősen túloz. Ugyanakkor a toleráns társadalomszervezés problémájának a kérdése aktuális kihívás volt az európai uralkodók számára, hiszen ez a közöttük lévő együttműködés megteremtésének az alapfeltétele volt.

Az eddigi történetük során sikert sikerre halmozó oszmánokat komoly csapás érte 1402-ben. Ankarát mellett, amikor Timur tönkrevverte a szultán seregét, sőt Bajezid szultán is fogságba esett, ahol meg is halt. A következő tíz év során a trónutódlás körüli harcok közben az oszmánok korábbi kis-ázsiai hódításaik jelentős részét elveszítették. Azonban erőskező uralkodóinak köszönhetően, hamarosan visszanyerték korábbi erejüket és folytatták birodalomépítő politikájukat. Számos sikertelen kísérlet után 1453-ben Hódító Mehmed szultán elfoglalta Konstantinápolyt is. Az Oszmán Birodalom igazi nagyságát és fényét a XVI. században érte el. 1517-ben Szelim szultán elfoglalta Szíriát és Egyiptomot. A Sztambulba hurcolt utolsó abbaszida kalifa, III. al-Mutawakkil halála után a mindenkori oszmán szultán viselte a kalifa címet is, jogot szerezve ezzel az igazhívók közösségének vezetésére. Szulejmán szultán mohácsi győzelme következtében megszűnt létezni a középkori Magyar Királyság, majd az ország három részre szakadt. Rövidesen oszmán fennhatóság alá került Tunisz, majd Algéria. Sikeresen harcoltak a Perzsiát uraló síita Szefavidákkal, és megalapozták az oszmán tengeri hatalmat is.

Az oszmánok leszálló ágának kezdetét az 1683-ban Bécs alatt elszenvedett vereség jelzi. A birodalom megújulni képtelen voltát a reformok és a hatásaiban kellően át nem gondolt újítások tucatjainak sikertelensége mutatja. Az európai technikai fejlődéssel lépést tartani nem tudó oszmánok minden területén, így katonai téren is hatalmas hátrányba

kerültek a jól felszerelt, fegyelmezett, kitűnően szervezett és vezetett európai seregekkel szemben. Az oszmán hadsereg valamikori gerincét alkotó janicsárságot, mely államot alkotott az államon belül és az elfajult militarizmus túlkapásaival fenyegette a birodalom létét, II. Mahmud szultán (1809–1839) megtörve hatalmukat, gyakorlatilag kiirtotta őket.

Ezután megkezdte a papság túlhatalmának megtörését, amely nehezebb feladatnak bizonyult. Ugyanis Törökországban a papság nemcsak a vallásos népre való nagy befolyásánál, hanem főleg gazdagságánál fogva is, mint a birodalom ingatlanai fele részének (egyes utód nem léte esetében) örököse (vakuf), roppant pénzerővel, és ezáltal a fanatizmus felélesztésére hatalmas eszközökkel rendelkezett és rendelkezik.

(Gazdaság és pénzügypolitika) Gazdaságilag az iszlám világ – beleértve az oszmánokat is – versenyképtelennek bizonyult a nyugati tömegtermeléssel szemben, szűnni nem akaró pénzügyi krízisek követték egymást, az oszmán állam állandóan a pénzügyi összeomlás szélén állt. A feltörekvő és a meleg tengerekhez kijutni akaró oroszok állandó veszélyt jelentettek a birodalomra, Mohamed Ali alatt Egyiptom gyakorlatilag függetlenné vált. 1829-ben a görögök is kivívták függetlenségüket. Az 1912–13-as II. balkáni háború után az oszmánok visszaszorultak Kelet-Trákiába. Az I. világháború után Törökország számára a trianonihoz hasonló békediktátum az ország határát valahol Kis-Ázsiában húzta meg. Az oszmán-törökség sorsának alakulását numizmatikai vonalon is jól nyomon követhetjük a kezdetektől, a felvirágzás, a három kontinensre kiterjedő birodalom legfényesebb napjáig, majd a hanyatlás hosszú időszakában is.

A három kontinensre kiterjedő oszmán birodalomnak az iszlám előírásainak eleget téve numizmatikai területen össze kellett békítenie az isten és a világi lét egymással versengő szükségleteit, úgy ahogy az iszlám kalifátusok kezdetekben megtették. Ez a feszültség érződött az oszmán birodalomnak általában a pénz és maguk az érmék iránti viszonylatában is. Az iszlám által létrehozott etikai rendszert össze kellett hangolni az emberek közösségének igényeivel és a birodalom gazdasági szükségleteivel, például hatékony adószedéssel és a kereskedelmi élet sikeres megszervezésével. Szigorú feltétel volt, hogy az iszlám hagyományainak megfelelően ember képe nem kerülhetett az érmekre, így az akcséra sem. Kis felületű pénz volt, ezért kevesebb információ fért el rajta, mint az aranyérméken. Az előlapra általában a szultán neve került, például: „Szulejmán szultán, Szelim kán fia”. A hátlapra áldóformula, verdenév és verési évszám került, például: „Győzelme legyen hatalmas, veretett Belgrádban, 916-ban”. Az éveket természetesen az iszlám időszámítás szerint írták rá.

Az oszmán numizmatika történetét három jól elkülöníthető szakaszra szokás osztani. Az első, amely 1299–1687-ig tartott az al-marco rendszerű pénzverés, az ún. akcsé-kor, ezt követte az 1844-ig tartó, nagyobb címletű, gépi verésű pénzeket használó kor, amit felváltott a modern gépekkel vert, európai stílusú pénzek korszaka.

Az oszmánoknak volt egy sok zavart okozó sajátosságos gyakorlata, nevezetesen az, hogy az általuk meghódított és a birodalomhoz csatolt területeken nem vezették be saját pénzrendszerüket, hanem folytatták az adott területen korábban megszokott pénzverést és kibocsájtást. Így pl.: Egyiptomban nem vertek akcsét, hanem egy parának, vagy medini-nek nevezett nehezebb ezüstpénzt, és az arab területeken is folytatták a hagyományos dirhemek verését. Emiatt a következőkben csak a birodalom anatóliai és ruméliei részének (nagyjából a mai Törökország és a Balkán) pénztörténetével foglalkozunk, mert a közel-keleti, afrikai arabiai stb. tartományokban folytatódott a korábbi hagyományoknak megfelelő, az oszmánokétól teljesen eltérő érmeelés.

Az első korszak pénztörténete meglehetősen jól áttekinthető, egyszerű képet mutat, és általában is elmondható, hogy az *iszlám numizmatika* rendkívül színes világában az Oszmán-ház pénzei egyszerűségükkel, numizmatikai szempontból különösebb izgalmakat nem tartogató voltukkal tűnnek ki.

Hasonlóan a magyar pénzverés kezdeteit kísérő vitákhoz, az *első oszmán veretek hosszú időn át lezártak vélt kérdése a legutóbbi időben* újra a figyelem középpontjába került. Az általánosan elfogadott nézet az volt, hogy a *dinasztialapító Oszmán Gázi nem veretett ezüstpénzt, csak a mindkét oldalán vallási feliratot viselő rézpénzt*. A későbbiekben ezt a besorolást néhány szakíró megkérdőjelezte, mondván, hogy a kérdéses darab valójában az anatóliai *Saruhan miniállam emirjének, Iszák Beynek két hátlapi verőtővel készült rézpénze*.

A közelmúlt eseménye volt, hogy az *isztambuli Régészeti Múzeum numizmatikai gyűjteményében található egyik akcséről kimutatták, hogy azt Oszmán Gázi verette*. Ez a bejelentés újfent megosztotta a kérdéskör jó ismerőinek táborát, mert sokan a felsorakoztatott érveket nem tartják elég meggyőzőnek az eddig elfogadott helyzet felülvizsgálatára. A darab egyébként az 1999-ben az Oszmán-ház 700 éves jubileumára kiadott 4 millió lírás emlékpénzen látható. Ismerve az önálló pénzkibocsájtásnak és a saját birtokon belüli függetlenségnek az iszlám világban általános és közismerten szoros kapcsolatát, kizártnak tartjuk, hogy Oszmán Gázi valamilyen pénzt ne veretett volna.

Az oszmánok az *első akcséikat a Perzsiát uraló Ilkánok pénzeinek mintájára verették*, de már Orhán Gázi alatt a pénzeket feltűnik a bagdadi abbaszida kalifa, al-Musztanszir billah neve, ami arra enged következtetni, hogy a korábbi, Ilkánokkal kialakított függőségi viszonyt felmondva, független uralkodóvá nyilvánította magát. A kalifátus spirituális fensőségét a Baghdadot ért mongol támadás megsemmisítette, az akcséken található arab nyelvű feliratok egyszerűek, és az uralkodótól függetlenül hosszú ideig változtatás nélkül szerepelnek a pénzeken. Nagyobb címletek csak alkalmasszerűen, nem a mindennapi forgalom részére készültek, így egy mindkét oldalán azonos feliratot viselő *5 akcsés (beslik)* Orhán Gázi alatt, és *10 akcsés (onluk)* Fatih Mehmed szultán uralma idején. A tárgyalt korban az első olyan akcsénál súlyosabb ezüstpénz, amely a tényleges igények kielégítésére készült, csak *Kánuni Szulejmán* alatt került forgalomban, arab területen. (Dirhem – 926 AH Baghdad, nyilvánvalóan a város 1534-es elfoglalása után.)

Az *első oszmán aranypénzt Fatih Mehmed szultán Konstantinápoly fővárossá tételekor 1482-ben hozta forgalomba*. Neve *altin* volt, ami törökül hatost jelent, és finomsága az akkori idők technikai színvonalának megfelelően 0,900 ezrelék. Nyugaton ezt az aranyat gyakran *seyuin* néven is említették. Az altin 3,5 g-os súlyának mintája az addig az oszmánok által általánosan használt és népszerű velencei *zecchino* szolgált, melyet korábban ellenjegyekkel tettek forgalomképesé.

Az altin arab feliratai meglehetősen egyhangúságot mutatnak, az előlapon a szultán és apja neve mellett egy áldó formulát, a verde nevét és az évszámot találjuk. A hátlapot egy, az uralkodót méltató felirat foglalja el, amit III. Murádtól kezdve fokozatosan egy másik hasonló felirat váltott fel (1574 – Egyiptom, 1593 – Aleppo, 1604 – Amid, 1622 – Algir, 1640 – Tunisz, 1648 – Konstantinápoly). a későbbiekben ez a felirat jelenik meg a nagyobb értékű géppel vert ezüstpénzek hátlapján is. Az altin súlyváltozása jelentéktelen, tekintettel az al-marco verésre, gyakorlatilag súlyát állandónak tekinthetjük:

1477 – 1520	3,572 g
1520 – 1566	3,544 g
1566 – 1648	3,517 g
1648 – 1687	3,490g

Az oszmán pénzrendszer a birodalom kialakulásának időszakában az *akcsének* (nyugaton *aszpernek*, *oszporának*) bevett ezüstérmén nyugodott. Ez a kisméretű fémpénz, amely egyúttal számítási pénz is volt, a *túlnyomóan természetes gazdaság viszonyai között hosszú időn át igen alkalmasnak bizonyult a viszonylag korlátozott pénzforgalom lebonyolítására* (egyes becslések szerint a 15. századi oszmán parasztság adóinak csupán mintegy 20%-át róttá le pénzben). Az akcse természetesen nem az egyedüli fizetőeszköz volt. A helyi forgalomban, bár az állam nem fogadta el őket, különféle rézvereteket is használtak, a nagyobb állami pénz- és hitelügyleteknél (pl. az adóbérleteknél), valamint a nemzetközi kereskedelemben pedig főleg *aranypénzeket*. Az utóbbiak jórészt, de nem kizárólag, Velencéből érkeztek az Oszmán Birodalomba. A köztársaság a keleti kereskedelem finanszírozására a 14. század közepe óta egyre nagyobb mennyiségben verette *aranydukátot*, amely hamarosan elárasztotta a levantei piacokat, és fokozatosan, háttérbe szorítva a korábbi ezüstpénzeket, jó kétszáz éven át a legfontosabb fizetési eszköz lett Jementől Londonig.

A korai időszakból származó akcsék 1,20 g súlyú jó ezüstből (0,900) vert pénzek voltak. Az idők folyamán a számtalan leértékelés következtében az akcsék átlagsúlya 0,10 g-ra csökkent, míg végül teljesen elértéktelenedve, jelképesnek minősíthető verését II. Mahmud szultán idejében meg is szüntették. (AH. 1223/12)

Az oszmán állam bevételeinek egyik *forrása az általunk is jól ismert lucrum camerae* rendszer szerinti adóztatás volt. A forgalomba kerülő új pénz a beváltásra kötelezettnél könnyebb és/vagy gyengébb ötvözetből készült. Az így képződött haszon volt az állam nyeresége. Ez a rendszer addig működhetett, amíg volt lehetőség az akcsékat redukálni, de a fizika törvényei ennek határt szabtak. A 17. század végére az akcsék a papírnál vékonyabbak, szinte kezelhetetlen termékekékké váltak. Ekkor értékük egy mangir (rézpénz) értékére csökkent, úgyhogy meg is szüntették a feleslegessé vált rézpénz kibocsátást. Az akcse súlyváltozása 25 éves bontásban a következőképp alakult:

Évszám	g	Évszám	g
1325	1,20	1525	0,70
1350	1,20	1550	0,65
1375	1,15	1575	0,55
1400	1,10	1600	0,32
1425	1,10	1625	0,28
1450	1,05	1650	0,25
1475	0,90	1675	0,20
1500	0,72		

Az első pénzverde a fővárosban, Burszában működött, de a verdék száma birodalom növekedésével együtt rohamosan nőtt. II. Mehmed alatt tíz, a fénykorban több mint 120 helyen működött pénzverde, de ezek nem mindegyikében készültek akcsék.

Az oszmán piacokon szívesen fogadtak a *genovai, az egyiptomi és a magyar aranyat is*. Az aranypénzek sikerét főleg három tényező segítette elő: *a viszonylagos ezüsthány, a forgalom növekedése és az, hogy a nagy aranyérmék ritkábban voltak kitéve az ezüstpénzeknél sűrűn előforduló manipulációknak, hamisításnak, súlycsökkentésnek, nyírásnak stb.*

A 15. században az Oszmán állam, ezért nemcsak beengedte, de alkalomadtán utánozta (verette) is a külföldi aranyat.

A közelmúltban *Gyöngyössy Márton interneten* arról tájékoztat, hogy Slobodan Srećković szerb szakember arra vállalkozott, hogy az Oszmán Birodalom teljes pénzverését bemutassa a pénzverdék alfabetikus sorrendjében.

A szerb szakember művének nagy előnye, hogy a jelentősebb gyűjtemények katalógusai és egyes gyűjtemények személyes tanulmányozása révén megállapította a verdék működésének idejét is – tekintve, hogy az oszmán pénzek évszámai csak „orientálnak” (rendszerint a szultán trónra léptének évét adják meg az uralkodó teljes uralkodási ideje alatt) –, mindezt csak körülbelüli pontossággal. Ezzel azonban a szerző vitathatatlannal nagy szolgálatot tett nemcsak a numizmatikai, hanem a régészeti és gazdaságtörténeti kutatásnak is.

Bár a szerző gazdaságtörténeti kérdések tárgyalására nem vállalkozik, ám az Oszmán Birodalom forgó fizetőeszközök (ezüstpénzek) által meghatározott négy nagy monetáris zónája közül hármat az alábbiakppen mutat be:

akcsa: Rumélia és Nyugat-Anatólia;

para: Arábia, Egyiptom, Jemen;

sahi: Kelet-Anatólia és Irak.

Íránban az ideeső oszmán pénzverdék pontosan a „hivatalos” perzsa valuta, a *dirhem* mintájára verték az érméket (magyarán szólva: a birodalom keleti fele a vetélytárs perzsa pénzt használta).

A szerbiai szerző e művének bevezető tanulmányában tulajdonképpen két nagy részre oszlik a korszak: a kézi és a gépi pénzverés korszakára, a korszakhatár II. Szulejmán 1687-es trónra lépte. A pénzeket Srećković anyaguk szerint osztályozza, így először az oszmánok aranypénzét, a szultánit mutatja be részletes metrológiai (finomsági és súly-) adatokkal. A török pénztörténet mindeddig nem bizonyított alaptétele, hogy az oszmán aranypénzeket a velencei dukát pénzlába szerint verték. *A kézikönyvként használt Scheandligner-féle „Oszmán numizmatika” a szultáni nyerssúlyát 3,56 grammban, finomságát 980 ezrelékben adja meg*, ennek alapján az egyes darabok finomsúlya 3,4888 gramm. Ezzel szemben a Sevket Pamuk-féle oszmán pénztörténet a 15. századra következetesen 3,572 grammos súllyal számol. A Pamuk által idézett 1482-es *káunnáme* úgy rendelkezik, hogy 100 miszkálnyi (1 mikszál = 4,608 gramm) színaranyból 129 darab aranydukát verendő, melyből négy darab visszatartandó pénzverési illetékként. A forrásból nem derül ki, hogy mi is értendő színaranyként: a pénzöntvény finomsága vagy pedig a tényleg 24 karátos arany. Sajnos, a jeles török gazdaságtörténész sem világosít fel bennünket, sőt a pénzzé vert ezüst és a pénzzé vert arany értékviszonyának megállapításánál finomsúlynak veszi ezt az értéket; másutt ugyan azt állítja, hogy a török aranydukát finomsága 997 ezrelék volt. Ha Pamuk adatait elfogadjuk a török aranydukátok nyerssúlya – legalábbis a 15. században – 3,5827 gramm (997 ezrelékes finomság esetén), illetve 3,6448 gramm (980 ezrelékes finomság esetén) volt. Srećković következetesen Pamuk adatait ismétli, azt állítva, hogy a török aranydukát finomsága változatlan marad (23 és fél karát, amely szerinte 997 ezrelék, valójában 979 ezrelék!), csak a súlyadatok változtak.

Még szerteágazóbb témakör az oszmán ezüstpénzverés kérdése. Az ezüstpénzek – szemben az aranydukáttal, mely a távolsági kereskedelemben és a nagy vagyonok tezaúrálásban játszott szerepet – a napi piaci kisforgalom és a zsoldfizetés pénzeszközei voltak. Ráadásul az Oszmán Birodalom központjában számítási pénzként is használt akcse csak a birodalom egy részében volt elfogadott fizetőeszköz, mivel az – amint fentebb már említettük – négy nagy monetáris zónára oszlott. Srećković művének hiányosságnak tűnő vonása, hogy a bevezető tanulmányban nem tárgyalja részletesen a központi területeken használt ezüstpénzt, az akcsét, illetve említés szintjén sem foglalkozik a *negyedik*

nagyobb monetáris zónával: a magyar hódoltsággal és az azzal szomszédos területekkel, ahol a királyi Magyarországon vert denár („török” nevén pénz) volt a kedvelt fizetőeszköz. Előbbire talán az szolgálhat a szerző melegségével, hogy az elmúlt években három kötetet is publikált az akcséről,⁶ az utóbbi pedig az oszmán numizmatika számára inkább csak gazdaságtörténeti jelentőséggel bír. A másik három ezüstpéNZ verését viszont részletes és igen alapos táblázatokban tanulmányozhatja a kutató és a téma iránt érdeklődő gyűjtő. Meg kell jegyezni, hogy a négy zóna persze korántsem fedte le a Birodalom egészét, sok tartományban helyi pénzek forogtak ezek közül csak a nászri területét – Líbiát, Algériát és Tuniszt – emeli ki Srećković.

A harmadik, izgalmas témakör a rézpéNZverés (mangir), melyet a szerző szintén összefoglalóan mutat be. A rézpéNZek kérdéséhez azért is nehéz hozzászólni, mert ezeket a vereteket kevesen gyűjtik, s a nagy gyűjteményekben sem nagyon fordulnak elő. Talán ez az a terület, mely még kevésbé sem feltárt; így nagyon sok gyűjtőmunkára lesz szükség az oszmán rézpéNZverés alapos megismeréséhez.

(Az oszmán pénztörténet második nagy korszaka: a gépi péNZverés időszaka) Ez a pénztörténeti szakasz II. Szulejmán (1687–1691) uralmával kezdődik, tehát így számunkra már kevésbé fontos, ám szeretnénk hangsúlyozni, hogy azért ismeretes olyan 18. századi érelelet a történelmi Magyarország területéről, amelyben török pénzek is voltak. Így csak üdvözölni lehet, hogy az új kézikönyvben jócskán találhatunk adatokat az Oszmán Birodalom hanyatlása idejében vert pénzekről is.⁷

A könyv nagyobbik részében található a verdék péNZverési tevékenységét részletesen bemutató adattár. A verde neve mellett megtalálhatjuk a helység mai nevét, jelenlegi hovatartozását (ország), egykori közigazgatási beosztását, térképet, a verde által kibocsátott péNZemeket kronologikus sorrendben, illetve a legfontosabb irodalmat. Az adattár – nyilván évről-évre újabb veretek előkerülésével számolhatunk, de – az eddig legrészletesebb anyaggyűjtés az oszmán verdék történetéhez.

A negyedik pénzügyi egységet a magyarországi hódoltság és a szomszédos területek alkották: itt az *akcsa* jelenléte ellenére a magyar dénár (törökül pénz) és más nyugati érmék uralkodtak.

Innen jutottak el az első európai *gurusok* is az Oszmán Birodalomba. Voltak területek, amelyek több zónába is vagy éppen egyikbe sem illeszkedtek: Szíria (para és sáhi vegyesen). Észak-Afrika (különféle helyi és európai pénzek), Krim (oszmánok ellenőrizte saját pénz) és két román fejedelemség (akcsa, dénár, más nyugati pénzek és sahi).

Mikor Konstantinápoly bevétele után II. Mehmed szultán (1451–1481) elszánta magát Velence gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, az oszmán pénzügyi önállóság növelését is szükségesnek vélte. Ennek érdekében 1477/78-ban (éppen a hosszú velencei háború idején) oszmán aranypénzt bocsátott ki, melyet *szultáninak*, vagy *haszenének* neveztek. Az új érmének a velencei dukát szolgált mintául. Ezzel új korszak kezdődött az oszmán pénztörténetben: az eddigi *monometallizmust* felváltotta a *bimetallizmus*. Ez annyit jelent, hogy az oszmán péNZverdék folyamatosan juttatták a piacra mindkét oszmán péNZérmét, a kettő között hivatalos átváltási arányt állapítottak meg, s árfolyamukat a külföldi pénzekkel szemben is rögzítették. A szultáni megjelenése azonban távolról sem vetett véget az *akcse „uralmának”*: az utóbbi még 1582-ben is 58,25%-át tette ki a kincstárba befolyt pénzeknek (szemben a különféle aranypénzek 20,5%-os arányával). Ugyanígy továbbra is zavartalanul áramlott be és ki a velencei dukát, melyet az oszmán államkincstár hovatovább a sajátjával azonos pénzként kezelt: ezüstben, illetve akcsében kifejezett értékét a szultániéval egyezően állapította meg, s a központi elszámolásokban

időnként el sem választotta egymástól a kétféle aranyérmét. A 16. század közepe táján megjelentek a birodalomban a törökül (a Német Groschenből) *gurusnak* nevezett új, nagyméretű európai ezüstpénzek. Ezeket a kormányzat az 1560-as években kezdte hivatalos fizetőeszközként elfogadni, de csak az 1580-as évek közepétől tettek szert nagyobb jelentőségre (főleg a spanyol *real [riyal]* és a holland oroszlanos [*eszedi*] gurus).

A 14. század első felében az érme súlya és finomsága állandó volt: 1,2 gramm és 900-as finomságú. A 15–16. században egy hosszabb időre (1491–1585) megszilárdították az akcsét, a súlya ebben az időben 0,73 és 0,68 gramm volt. Az ezüst finomsága még 800-900-as volt, de I. Szulejmán alatt megkezdődött az akcse romlása: az Oszmán Birodalomban jelentkező súlyos anyagi gondokra és az 1584-es perzsiai leértékelésre válaszul a törökök is rontották az ezüstpénzüket. Az 1585–1589 között végrehajtott reform során a pénzverési alapsúlyból, a *dirhamból (307,2 gramm) a 450 helyett ezentúl 800 akcsét készítettek, azaz majdnem a felére csökkent egy érme súlya, így az aranydukát 60 helyett 120 oszporát ért. Ez a lépés végzetesnek bizonyult a pénznem szempontjából, hatalmasra nőtt az infláció, virágzott a pénzhamisítás, sorra zárták be a hivatalos pénzverdét. Újabb pénzlábváltoztatásokkal és többszörös oszporaveretekkel próbálták rendbe tenni a hibát, de mindez nem segített. Súlya folyamatosan csökkent: az 1680-as évekre már csak 0,32 majd 0,22 gramm, és az érme vége körülbelül Buda visszavételére tehető: 1687–1703 között szünetelt verése, de után is már csak szokásból készítették, a pénzforgalomban soha nem töltött már be komoly szerepet. Mint valós pénz megszűnt, de elszámolási egységként tovább élt.*

A 15. század végi – 16. századi oszmán pénzrendszer különféle elemeit a politikai és gazdasági változások eltérően befolyásolták. A szultáni a 16. század végéig nagyrészt megőrizte értékét, hiszen mindössze kétszer nyúltak hozzá: először 1526-ban, amikor az eredeti 3,572 g-ról 3,544 g-ra, másodszor 1564-ben, amikor 3,517 g-ra csökkentették a súlyát (0,996%-os tisztaságát megőrizve). Ezzel szemben az akcse az első száz évet leszámítva folyamatosan veszített értékéből. A kezdetben 1,03 g ezüstöt tartalmazó, 1,15 g súlyú érmében az 1440-es évektől kezdve újra és újra csökkentették a nemesfém tartalmat. II. Mehmed például négyszer értékelte le, s így 1481-ben csaknem 30%-kal kevesebb ezüstöt tartalmazott, mint uralma kezdetén.

Ez az állapot egészen 1687-ig tartott, amikor a gazdasági nehézségek következtében elrendelt leértékelések annyira aláásták az akcse értékét, hogy a pénzrendszer modernizálását tovább halasztani nem lehetett.

Ezt a 16. század végi „pénzreformot” általában az oszmán gazdaságtörténet egyik legdrámaibb fordulópontjának tekintik, ám okairól és következményeiről, például az oszmán „árforradalomról”, élesen megoszlanak a vélemények. Abban azért szinte mindenki egyetért, hogy az akcse megrendülése felborította a hagyományos társadalmi egyensúlyt, és kikezdte a hatalom legitimitását. A 14–16. században ugyanis mind a kormányzat, mind az oszmán társadalom úgy hitte, a rendezett pénz- és árvizonyok, azaz a szilárd pénz(ek) és a viszonylagos olcsóság a társadalmi béke legfontosabb feltételei közé tartozik. Az a felfogás uralkodott, hogy a gazdaság célja nem a haszonszerzés, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése: olcsó és jó minőségű áruk biztosítása olyan mennyiségben, hogy az alapvető cikkek mindig mindenki számára hozzáférhetőek legyenek. Ezt a célt a termelési körülményei között csakis úgy lehetett elérni, ha az állam politikai ellenőrzése alá vonta a gazdaságot. Mindez a termelési tényezők: a föld-, a munkaerő- és a tőkemozgás, valamint a piaci (kereskedelmi) tevékenység szigorú szabályozását kívánta meg. Erre szolgált a pénzverés monopolizálása, a pénz- és nemesfémforgalom ellenőrzése, a központi árszabás intézménye, valamint a kivitel korlátozása

és a behozatal bátorítása. Az 1580-as évek közepén hozott intézkedésekkel és az ezutáni pénzpolitikával viszont az állam mintha lemondott volna a pénzrendszer teljes ellenőrzéséről, feladta volna a belső ellátás elsőbbségét biztosító, a bérből és fizetésből élő rétegek védelmét szolgáló tradicionális politikáját, és – ha egyelőre korlátozottan is, de – rászabadította volna a társadalomra a szabadpiac könyörtelen törvényeit.

A helyzet súlyosságát rendkívüli mértékben fokozta az, hogy a magyarországi hadszíntéren elszenvedett katonai vereségek következtében megszűnt a török fennhatóság és ezzel az innen származó bevételek is elapadtak. Az Oszmán birodalomban eddig használatban volt európai, elsősorban németalföldi oroszlános tallérok, melyet a török *eszedi kurusnak* neveztek, beáramlásának megszűntével a szultán kénytelen volt saját nagyobb értékű ezüstpénzt forgalomba hozni. Ennek a neve *kurus* lett, de nyugati utazók gyakran említették *piaszter* néven is. Természetesen a nagy átmérőjű, súlyosabb pénzek verése már nem történhetett az eddigi módon, a hagyományos kézi erővel, ezért áttértek a pénzek gépi verésére. Ez a lépés maga után vonta a verdék számának radikális csökkentését is. Az egyiptomi és a konstantinápolyi verde – III. Ahmed óta Isztambul néven – képes volt kielégíteni a szükségleteket. Igaz, rövid időre kiségitő verdéket is nyitottak, pl. Edirne, Izmir, Tiflisz. II. Szulejmán szultán új kurusa 40 mm átmérőjű, 40 para értékű, 19,24 g átlagsúlyú volt.

A birodalom egy-egy területét kiszolgáló (réz)pénzverdék külön adminisztráció szerint működtek, és az általuk forgalomba hozott *mangirok* nem bírtak a törvényes fizetőeszköz tulajdonságával, adót például nem lehetett ezekkel fizetni, csak a napi piaci forgalom részére készültek, hasonlóan az akcsékhoz, a rézpénzek forgalomba hozatala szintén egyfajta adózásnak tekinthető. A különbség csak annyi, hogy ebben az esetben a kötelező beváltást adóbérlők végezték. Kiemelendő, hogy az újonnan forgalomba kerülő rézpénzért ezüst akcséval kellett fizetni, az adóbérlők előre egy összegben befizették a kincstárba az új pénz forgalomba hozatalából várható hasznot.

A rézpénzek az ún. mangirok 1299–1688 közötti helyzetéről tudjuk, hogy a kezdetektől 1482-ig az oszmán pénzrendszer csak az ezüst akcsét és a réz mangirt használta. Az első szultánok alatt a szeldzsuk hagyományok alapján szigorú szabályokkal körülbástyázott, központilag szabályozott rézpénzkibocsátás zajlott. A korai mangirokból 16 ért egy akcsét, majd ez a szám hamarosan 8-ra, illetve 6-ra csökkent.

(*A török pénz szerepe Magyarországon*) A szerb szerző által publikált műben magyar szempontból egy verde adatai is különösen fontosak. A magyarországi oszmán kutatás mindeddig nem szentelt különösebb figyelmet annak, hogy a középkori Magyarország egykori területén – a később Belgrád néven szerb fővárossá vált Nándorfehérvár mellett, ahhoz igen közel – található még egy oszmán pénzverde. E nem túl hosszú ideig működő, talán legészakibb oszmán pénzverőház ugyanakkor nem ismeretlen a török és nemzetközi pénztörténeti irodalomban, ahol kissé meglehetősen, rendszerint annyit közölnek, hogy a helység ma Romániához tartozik. Ezt az állítást mindenképpen ki kell egészítenünk azzal, hogy középkori és hódoltság kori közigazgatási beosztása viszont egyértelműen Magyarországhoz, hazánk kora újkori történetéhez kapcsolja.⁸

A temesvári vilájet területén található, és a török forrásokban Modava (Hodáwa) néven emlegetett palánk várról, a mai Ómoldováról (Moldova Veche) van szó, amely a középkori Krassó vármegye, az újkori Krassó-Szörény vármegye területére esik. Ómoldova 1554 után szandzsákközpont, az egykori Haram (Krassó) megyét magában foglaló modavia szandzsák központja volt. Az külön érdekes, hogy a törökök nem a korábbi központot,

Haram erősségét (későbbi nevén Újpalán) választották. Modava Evlia Cselebi útleírásában is szerepel, nevét azonban tévesen Murawanak írta. Könnyen lehet, hogy ebben a közeli Morava folyó neve befolyásolta.⁹

A verdék tekintetében a lehetséges továbblépés az lenne, ha a verdék személyzetét is be tudná mutatni a gazdaságtörténeti kutatás; izgalmas lenne látnunk, hogy a pénzverésben jelentős szerepet játszó személyek milyen kapcsolatokkal rendelkeztek a helyi és a központi politikai elittel. Másrészt szükséges lenne egy leltreptérium összeállítása – bármennyire nagy vállalkozás is a birodalom egész területén előkerült leleteket összegyűjteni –, mivel igazán teljes pénztörténeti képet csak így nyerhetnénk. Mindenesetre az adattár a kutatás nagy nyeresége, adatait jól hasznosíthatják majd nemcsak a numizmatikával foglalkozó szakemberek, hanem a régészek és a gazdaságtörténészek is.

Okleveles források szerint az akcsét már jóval a török megszállás előtt megismerték Magyarországon, pontosabban Erdélyben. Kereskedelem révén, román közvetítéssel jutott el hozzánk először. Hunyadi János rendeletben tiltotta meg az akcse használatát a havasalföldi kereskedelemben, később viszont Hunyadi Mátyás Brassó esetében kivétel tett ez ügyben (1468). (Brassó és Barcaság lakói kérelmére engedélyezte, hogy a Brassóba jövő vlachok az adás-vételnél a királyi pénz mellett az oszporákat is használhassák.)

A 15. század végétől – a 16. század elejétől az oszpora jelentős forgalommal bírt országunkban, ezt támasztja alá, hogy Erdélyben, a Szászföldön az adót részben oszporában fizették, erre többször kaptak királyi engedélyt, amelyben például meghatározták az akcse értékét a magyar dénárhoz képest. (1 jó akcse = 2 magyar dénár.) Ezen kívül 3 nagy érmeleletet is meg kell említeni: az 1502-ben földbe került nagysajói, az 1512-es brassói és egy lelettöredék, amelynek ismeretlen a pontos lelőhelye, valószínűleg a Barcaság környéke. Ezek a leletek jól mutatják, a korabeli pénzforgalmi arányokat Erdélyben: a magyar királyi dénárok fordulnak elő a legnagyobb számban, de jelentős az akcsék forgalma is. Az oszpora minősége igen változó volt, sőt, gyakran hamisították is. Az országba került külföldi érme forgalmát királyi rendelet tiltotta, így az akcsékat is bevonták és a jó minőségű ezüsből magyar pénzeket vertek, a rosszat pedig megsemmisítették. Egyedül a szászoknak volt engedélyük arra, hogy fizessenek is velük, azaz továbbra is forgalomba tartsák a török érmeket. (Nagy volt a kereskedelmi tevékenység a szászok és a román fejedelemségek között.)

Az első oszporák tehát nem közvetlenül az oszmánoktól jutottak magyar területre, hanem román közvetítéssel. Nyelvtörténészeink szerint a magyar oszpora szó déli szláv eredetű (bolgár: *ácnpa* 'egyharmad para, kis pénz, aprópénz', szerbhorvát: *áspra* 'török ezüstpénz; aprópénz, fillér', szlovén *jaspra* 'török pénz'), és forrásaként bármely déli szláv nyelv szóba jöhet. Az ősforrás azonban a középkori görög, újjörög *άσπρα* 'pénz' szó, amely a „fehér” melléknév főnevesült alakja, és a török *akçe* 'pénz, pénzérme' tükörszava. Nyelvükben történt közvetlen átvétel viszont a nyelvtörténeti kutatás álláspontjával szemben akár a románból is történhetett (vö. a román *aspru*), annál is inkább, mert a fenti okleveles források is ezt látszanak alátámasztani.

Az oszpora előbb említett megjelenése egyáltalán nem tekinthető epizódszerűnek, egy határvidék számára megfogalmazott kormányzói tilalom, majd királyi engedmény kapcsán. Úgy tűnik, hogy a török váltópénz Erdély (egyes részeinek) pénzforgalmában igen jelentős szerepet játszott az elkövetkező évtizedekben. Ezt az állítást két ténnyel is bizonyíthatjuk. Az első: a 16. század elején a Szászföldön az adót részben oszporában fizették. Az oszporának nemcsak királyi rendelet által meghatározott árfolyama volt – II. Ulászló ugyan is 1505-ben előírta, hogy a jó oszpora két magyar denárt ér –, hanem tényleges forgalma lett: a szászok többszörös uralkodói engedéllyel rendelkeztek arra vonatkozóan, hogy adójukat

ezzel az idegen pénzzel egyenlíthessék ki. A helyzet különlegességét mutatja, hogy mindeközben az országgyűléseken rendre születtek a külföldi pénzek magyarországi forgalmát szigorúan megtiltó törvénycikkelyek. Az oszporákkal azonban korántsem volt minden rendben. Bár alapvetően jó minőségűek lehettek, azért újból és újból felbukkantak gyenge minőségű veretek, sőt hamisítványok is. Ezzel kapcsolatos a második bizonyíték is az oszpora erdélyi pénztörténeti jelentősége mellett. 1505-ben II. Ulászló utasította Tárcai Jánost, a székelyek ispánját, hogy az Erdélyben működő hamispénzverőket, akik a hamis pénzeket és oszporákat („*falsa moneta atque hasparas*”) nyíltan használják, fogassa el és büntesse meg. Egy másik rendelkezésében, amelyet az erdélyi szászokhoz intézett, bevonatta a forgalomból az oszporákat; a jó veretekből a szebeni kamarában pénzt kellett verni, a rosszakat pedig meg kellett semmisíteni. Egyidejűleg a szebeni és a brassói polgároknak megengedte, hogy a Havasalfölddel folytatott kereskedelemben a jó oszporákat továbbra is használják! Tény, hogy az oszporák denárookra történő átváltásakor felárat kellett fizetni, mivel előfordult, hogy száz forintnyi oszpora valóban csak kilencven aranyforintot ért, vagy 1200 forintnyihoz még százat kellett hozzátenni, hogy valóban annyit is érjen.

Bár közvetlenül szorosan nem kapcsolódik a témához, de, mivel magyar vonatkozású jelentősége van, meg kell említeni, hogy az előzőekben említett Mahmud szultán országot reformálni akaró nagy munkája közepette figyelmeztet arra is kiterjesztette, hogy birodalmának gazdag arany és ezüst ereit, melyek a római uralom óta paragon heverték kiaknázza, és *emiat Magyarországról tizenkét képzett bányászt hívott meg Konstantinápolyba*.

Ezek vezetője a Selmeci Knechtel János volt, ki minden német neve dacára egyike volt a leglelkesebb magyaroknak nemcsak érzelmre, hanem nemzetiségére nézve is.

Ezen magyarországi bányászok, főleg a nagy szakértelemmel és tudománnyal bíró Knechtel vezetése alatt a *Törökország területén lévő arany- és ezüstbányákat nagy haszonnal aknáztatták s teméntelen arany- és ezüstérc folyt be a török kincstárba, elannyira, hogy a kezdetleges török pénzverdek egyszerű gépeikkel azt feldolgozni nem tudták*. A szultán tehát a kegyeit nagyon megnyert Knechtelt *pasai* (tábornoki) rangra emelve a pénzverde igazgatójává nevezte ki, s nagy fizetése mellett, tekintve az általa felmutatott nagy eredményeket, érdemjelekkel és gazdag ajándékokkal halmozta el.

A pénzverde mellett egy bányászati iskolát is szervezett Knechtel, s abban több örmény fiatal képezett ki a bányászat és pénzverés tudományában. Ezek közül valók voltak a Duzoglu testvérek, akik a régi örmény királyok utódainak mondták magukat.

Az egyik Duzoglu volt Knechtel utódja a pénzverde igazgatóságban, ez egyike volt Törökország leggazdagabb embereinek, azon kiváltsággal bírt, hogy *fezén a turát* vagy a szultán címerét aranyhímmzéssel viselte, ami senki másnak megengedve nem volt.

(*Összefoglaló*) A hatalmas, fegyverek erejével összekovácsolt, számtalan etnikumra kiterjedő világbirodalom születés pillanatától magában hordta bukásának okait. Az utókor szerint a hanyatlás oka valamely véletlen tényező: egy-egy uralkodó hitványsága, vagy éppen ellenkezőleg, vasakarátú keménysége; hiúság, ármány, irigység és egyéb emberi tényezők. Mindez csupán a felszín: az eseményekből levonható ítéletek. *A valódi okok – a társadalmi-gazdasági alap hiánya mellett – az elnyomás, a zsarnokság, a demokrácia minimuma a szó közvetlen és közvetett értelmében*. Egy ilyen hatalmas birodalom eleve nem lehetett népuralom, vagy ha látszólag volt is, az is egyetlen etnikumé, a „birodalomalkotó”, az „*államalapító*” etnikumé” (pontosabban: ennek mindenkori uralkodó „osztályáé”). Az Omajjad Birodalom annyi etnikumot, civilizációt olvasztott magába, s

olyan óriási térségekre terjedt ki, hogy az Atlasz-hegység és az óceán közötti berberék, valamint a „két folyó völgy köze” – sumér-szemita alapon létrejött – arabjainak élete alig mutat valami hasonlóságot.

A 8. század közepére hatalmas kiterjedésű arab világbirodalom jött létre, amely a 710-es években átlépve Európába a Pireneusi-félsziget túlnyomó részét elfoglalta, 749-től kezdetét vette az Abbaszida-dinasztia uralma. Az Omajjidákkal szemben ismét a vallási oldal került előtérbe, szorosabban összekapcsolódott egymással az állam és az egyház. A rövid ideig tartó egységet már a 9. századtól kezdődően a szétesés, dezintegrálódás folyamata váltotta fel. Egyre csökkent a központosított államiság hatalma, a Kalifáknak egyre kevésbé volt beleszólásuk az állam ügyeinek intézésébe. Csupán a vallási szerepüket tartották meg, világi kérdésekben a helytartók és tanácsadók döntöttek. Az egyes tartományokban különböző dinasztiaiák sora került a hatalomba.

A Kalifátus uralmának gyöngülésében és szétesésében hozzájárult a török törzsek Ázsia mongóliai térségéből vándoroltak Közép-Ázsiába, majd különböző iráni törzsekkel keveredve Kis-Ázsiába, ahol Oszmán (1299–1326) megalapozta azt a birodalmat, amely véget vetett Bizánc, majd az arab kalifátus uralmának.

A birodalomnak nevet adó dinasztia a világtörténelem egyik leghosszabb életű uralkodóháza lett, s kisebb megingásoktól eltekintve a politikailag mérvadó rétegekben mindvégig páratlanul szilárd legitimitást élvezett. Hogy ez miért volt így, arra igen nehéz kielégítő magyarázatot adni; mindenesetre megfontolandó mindaz, amit Niccoló Machiavelli írt erről *A fejedelem* (1513) című művében. Szerinte az ismert országokat kétféleképpen kormányozzák, s ezek „példájaként a török és a francia király szolgál. A török birodalmát egyetlen úr kormányozza, a többiek szolgálai, [...] és úgy változtatja és cseréli őket, ahogy neki tetszik. De a francia király a maga körében sok ősi családból való főúr között él: ezeket alattvalóik elismerik és szeretik; előjogaik vannak, amelyeket a király nem vehet el tőlük önmaga veszélyeztetése nélkül. Aki tehát e birodalmak egyikét vagy másikat szemügyre veszi, úgy találja majd, nehéz lenne megszerezni a török szultán országát; hanem ha egyszer legyőzte, igen könnyen megtarthatja. Mégpedig azért jár bajjal a török szultán birodalmának megszerzése, mert a birodalom főurai nem hívhatják be, és nem remélhető, hogy a körötte lévők lázadásukkal elősegítik vállalkozását, ami a fenti okokból következik. Valamennyien rabszolgák és elkötelezettek, nehezebben megkörmölyezhetőek, s ha ez mégis megtörténnék, semmi haszon nincs belőle, mert a fenti okok miatt nem tudják a népeket magukkal vonni. Innen való, hogy aki meg akarja támadni a törököt, szükségképp mérlegelni kell, hogy egységesen találja magával szemben, és jobban teszi, ha inkább saját erejében bíz, mint ellenfele belső zavargásában. Ám ha úgy győzik le és verik szét a csatamezőn, hogy seregét rendezni nem tudja, mástól ne tartson, mint a fejedelmi család tagjaitól; ha kiposztultak, nincs mitől félnie, mert másnak a nép előtt hitele amúgy nincs; és ahogy a győztes győzelme előtt nem bízhatott a népben, éppúgy azután se féljen tőle.

Ellenkezője történik az olyan birodalmakban, mint Franciaország: könnyen behatolhatsz, ha megnyerted magadnak a birodalom valamelyik főurat, mert mindig találsz elégedetlenekeket és olyanokat, akik újítani akarnak. Ezek... megnyitják előtted az ország határát [...]; de ha aztán meg akarod tartani, végtelenül sok nehézséged lesz azokkal, akik segítségére voltak, és azokkal is, akiket legyőztél. És nem elégedhetsz meg a fejedelmi család kiirtásával, mert megmaradnak a főurak, s új zavargások élére állnak; s mivel nem tudod sem kielégíteni, sem elpusztítani őket, elveszítet az országot az első adandó alkalommal.”¹⁰

Machiavelli tehát a rabszolga eredetű elitben, az uralkodóház és az elit közötti szolidaritásban, a központi hatalomtól független politikai erők hiányában és a legitimitás oszthatatlanságában látta a szultáni hatalom alapját, s ezzel nézetünk szerint a lényegét ragadta

meg. Mindenekelőtt azzal, hogy felismerte a jelentőségét annak az intézménynek, amit általános fogalommal *katonai rabszolgaságnak* szokás nevezni. Bár az oszmán uralkodók elsősorban sikeres katonai vezetőkként és jó szervezőkként szereztek tekintélyt, hamar rájöttek, hogy *egy olyan régióban, ahol többféle civilizáció, számos etnikum és sokféle társadalom él egymás mellett, csak úgy lesznek képesek tartósan hatalmon maradni, ha a különböző csoportok egyedi érdekein felül álló, univerzális erőközpontot hoznak létre. Ezért már nagyon korán hozzáfogtak egy olyan „káderképző” rendszer kialakításához, amely tőlük független, csakis hozzájuk kötődő hivatalnokokkal és katonákkal látta el az államot.* Ebben régi, jól bevált mintákra is támaszkodhattak, hiszen az államiság az iszlámban már évszázadok óta szorosan összefonódott a rabszolgasággal.

*A muszlim uralkodók (a 600-as évekre visszanyúló kísérletek után) a 800-as években kezdtek rendszeresen idegen eredetű rabszolgákat felhasználni a szuverenitást magának követelő teokratikus muszlim közösség megfékezésére, s ettől kezdve nem is tudtak megenni többé nélkülük. A későbbiekben egyre kifinomultabb formáit hozták létre a rabszolgák utánpótlásának és nevelésének, aminek jól ismert példája az egyiptomi mamelukrendszer. Az oszmán uralkodók azonban még ehhez képest is eredeti megoldásokkal rukkoltak ki: a gyermekadóval (*devsirme*) és a janicsársággal, amely nemcsak említett céljaikat szolgálta kiválóan, hanem – bármennyire torz formában is, de – keresztény alattvalóik számára is biztosította a hatalomba kerülés lehetőségét. Ez az oszmán szóhasználatul *kul*, azaz „szolgáló rend” volt az a szervezet, amely a legnehezebb időszakokban (1402 után, 1444, 1481 után, 1512-ben) a dinasztiaát felszínre tartotta, a birodalom széttagozódását megakadályozta, és amely – ameddig erejéből tellett – a hódításokat szorgalmazta és mozgatta. Hogy az Oszmán-ház uralma és birodalma kb. 650 éven át fennmaradt, elsősorban a *kul-devsirme* rendszernek (beleértve a palotaiskolákat is) köszönhető. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a rendszer a 17. század elejétől fokozatosan leépült, s ami megmaradt belőle (pl. az átalakuló és magát lassanként önállósító janicsárság), az gyakran több kárt, mint hasznot hajtott az oszmán uralkodóknak. Ám virágkora mintegy 300 éve során a katonai rabszolgaság olyannyira átalakította a társadalom mentalitását, hogy az állam mindenhatósága és a hatalom iránti engedelmesség a politikai és a társadalmi élet egyik legfontosabb elve maradt a 18–20. században is. „A rabszolgaság – írta Paul Rycaut, egy éles szemű angol a 17. században – a törökök között a szultán akaratának és parancsának való teljes alávetettség állapotát jelenti.” Ebben az értelemben a *kul*-rendszer messze túlélte önmagát, s az Oszmán Birodalom további életére, sőt, bizonyos fokig a modern török állam történetére is rányomta bélyegét. Ezért bizton állítható, hogy az oszmán dinasztia nagy találmánya, fennmaradásának záloga a „szolgáló rend”, az arra alapozott erőszak s a társadalomba végzettségével belenevelt szolgáltszellem volt.*

Ám ehhez a „sikerhez” egy további feltételnek is teljesülnie kellett, ami Machiavelli számára még rejtve maradt: *a szultánok az uralmuk alatt élő muszlim közösség szellemi elitjét is saját szolgálatukba tudták állítani.* Miért különleges teljesítmény ez? *Ismert, hogy az autentikus iszlám felfogás a vallási közösséget tekinti a szuverenitás egyedüli forrásának. Ennélfogva a politikai hatalom elvben csak akkor legitim, ha azt a közösség konszenzusa megerősíti (ami a gyakorlatban a vallástudó és a vallásjogtudó értelmiség egyetértését jelenti).* Az abbaszida kalifátus felbomlása után keletkezett „világi” fejedelemségek azonban elsősorban dinasztikus célokat követtek, ezért uralmi rendszereik igen messze álltak a vallásjog, a *saria* eszményeitől. Ez állandó feszültséget gerjesztett a mindenkori államok és a vallási közösség között; a befolyásos muszlim értelmiség (és az általa irányított tömeg) gyanakvással tekintett az államra, és nem szívesen vett részt annak

szervezeteiben (ez kényszerítette az utóbbiakat a rabszolghadseregek létrehozására). Röviden: *a regionális muszlim államok többnyire nélkülözték a vallási közösség politikai támogatást.*

Az oszmán uralkodók a 15. század második felében ebben a kényes kérdésben is átörözték el. Katonai erejükre támaszkodva egyszerűen „államosították” a vallási hierarchiát: a legfontosabb muszlim értelmiségi pályákat felügyelet alá vonták, a vallásjogászokat állami alkalmazottá tették, megélhetésüket és előmenetelüket pedig dinasztikus törvényekkel szabályozták. A *főmufti* (másképpen: *sejhüliszlám*) személyében a birodalom krémjéhez tartozó vezető tültek nyakukra, s elvárták tőlük, hogy az ő irányításával a *saria* és az oszmán törvények közötti ellentétek elsimításán fáradozzanak, és a közösség képviselőjét feladva az uralkodóházat népszerűsítsék az alattvalók körében. A vallásjogászok engedtek a nyomásnak, s a többnyire köreikből verbuválódó bürokráttal együtt az oszmán dinasztia legelkötelezettebb hívei lettek. Nekik volt köszönhető, hogy az oszmán társadalom mérvadó része vallási kötelességének is érezte az uralkodóház iránti hűséget. E tény jelentőségét aligha lehet túlbecsülni, mert mit mondott a már idézett Paul Rycant? „Ha a szultán kedvére tesz a katonáknak, nem számít, a nép mennyire elégedett ezzel a rendszerrel.”¹¹ Az abszolutista államokkal kapcsolatban ugyanezre figyelmeztet bennünket *Immanuel Wallerstein*. Szerinte a modern kor előtti társadalmakban a politikai stabilitáshoz elegendő, ha a „káderek” (államapparátus) nagy része egyetért a rendszer szükségében. Ha ők úgy látják, hogy a hatalom saját értékeik és érdekeik alapján működik, akkor a rendszer szilárd és legitim. Miután pedig az oszmánok mind a katonai, mind a vallásjogi/kulturális szférát maguk mögé állították, jobban mondva a maguk kreatúráival töltötték meg, „nyugodtan alhattak mindkét oldalukra fekvé” (I. Szulejmán [Süleyman]).

JEGYZETEK

- 1 MAX WEBER, *Gazdaságtörténet, Válogatott tanulmányok*. Ford. ERDÉLYI ÁGNES. Budapest, 1977, 357–428.; vö. IMMANUEL WALLERSTEIN, *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Ford. BITTERA DÓRA et alii. Budapest, 1983, 82–89.
- 2 IMMANUEL WALLERSTEIN, *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*. In: OSMAN OKYAR – HALIL INALCIK (eds.), *Türkiye nin sayal ve ekonomik tarihi (1071-1920)*... Ankara, 1980, 117–122.
- 3 Állandóság és változás az oszmán történelemben In: TUSOR PÉTER – RIHMER ZOLTÁN – THOROCZKAY GÁBOR (szerk.), *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998, 170.
- 4 F. Lastringant: *Guillaume Postel et l’obsession turque*. In: *Guillaume Postel, 1581-1981. Actes du Colloque International d’Avranches 5-9 septembre 1981*. Paris, 1985. 265–267.
- 5 Lastringant: *Guillaume Postel et l’obsession turque*, i. m. 273.
- 6 Slobodan Srećković: *Akches: I-III*. Beograd, 1999–2003.
- 7 Harsányi Pál. *A brassói aranyéremlelet. Numizmatikai Közlöny*, 13 (1914) 23–24.
- 8 Míg a hazai kutatók többsége inkább csak átsiklott ezen a tényen, egyes magyar numizmatikusok és török gazdaságtörténészek határozottan állították: a Hódoltság területén nem működött oszmán pénzverde, például *Sevket Pamuk* is: *a Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, 2000. (Cambridge Studies in Islamic Civilization) 90–92.
- 9 Srećković recenzál műve 160., *Eduard von Zambaur: Die Münzprägungen des Islams. Zeitlich und örtlich geordnet. I. Band. Der Westen und Osten bis zum Indus mit synoptischen Tabellen*. Herausgegeben von Peter Jeackel. Wiesbaden, 1968, Csörtán Ferenc: *Oszmán építészeti a temesvári vilájet területén*. In: *Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. A magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadása*. Budapest, 2002. (Opuscula Hungarica III) 181.
- 10 Niccoló Machiavelli művei I, Bp., 1978, 18–19. (Lutter Éva fordításában)
- 11 Paul Rycant, *The Present state of the Ottoman Empire*-, London, 1668, 8.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ahmad Khurshid (szerk.): *Islam - Its Meaning and Messages* Centre of Islamic Studies, Qum. 1978.
- Ahmad, Khurshid (szerk.): *Studies in Islamic Economics*. A Selection of Papers, presented to the First International Conference on Islamic Economics, held at Makka, February 21-26, 1976. The Islamic Foundation, London, 1981.
- Akdag, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. *Belleten* 13:51 (1949) 497–568, 14:55 (1950) 319–418.
- Akdag, Mustafa: *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi. II. 1453-1559*. İstanbul, 1974.
- Akdag, Mustafa: *Türk halkinin dirlik ve düzenik kavgası*. Ankara, 1975.
- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. I. kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990.
- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990.
- Baer, Gabriel: Ottoman Guilds. A Reassessment. In: Osman Okyar – Halil Inalcik (eds.), *Türkeyenin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-1920)...* Ankara, 1980, 95–102.
- Baltıcı, Cahit: Arpalık. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3. İstanbul, 1991, 392–393.
- Bani Sadr: *Abulhasan: Work and the Worker in Islam*. The Hamdami Foundation, Tehran, 1980.
- Banna, Ahmed Hassan al-: Credo des „Frères Musulmans”. In: Anouar Abdel Malek (szerk.): *La pensée politique arabe contemporaine*. Seuil, Paris, 1970.
- Balassa Iván: Adatok a székelyföldi kepe és oszpora kérdéshez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, 14–24.
- Baraczka István: A hazai pénzrendszer és pénzek történetéhez (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540–1560). *Levéltári Közlemények* 36 (1965) 235–256.
- Blaskovics József: *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában*. (Kézirat Gyanánt) Budapest, 1989.
- Braudel, F.: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában, I–III. Bp.*, 1996.
- Buza János: Az oroszlanos tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. *NK* 80–81 (1981–1982) 89–99.
- Buza János: A magyar denár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In: Krankovics Ilona (szerk.) *A numizmatika és a társtudományok II.* Konferencia Debrecenben. 1995. október 2–4. Debrecen, 1996, 89–98.
- Buza János: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. In: Ulrich Attila (szerk.) *Numizmatika és társtudományok III.* Nyíregyháza, 1999, 229–242.
- Buza János: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. *NK* 98–99 (1999–2000) 83–88.
- Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. *Századok* 135 (2001) 889–906.
- Cahen, Claude: *Der Islam I.* Fischer Weltgeschichte, Band 14. Fischer Taschenbuch Verlag, 1978.
- The Constitution of the Islamic Republic of Iran*. The Hamdami Publishers, Book designers and Builders, Tehran, é. n.
- Cezar, Mustafa: *Osmanlı tarihinde levendler*, İstanbul, 1965.
- Cezar, Yavuz: Bir âyann muhellaîfati. Havza ve Köprü kazalan âyani Kôr İsmail-ođlu Hüseyin (musadere olayı ve terekenin incelenmesi). *Belleten* 41:161 (1977) 41–78.
- Dávid, Géza: Administration in Ottoman Europe. In: Metin Kunt-Chritine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and his. AĒe. The Ottoman Emire int he Early Modern World*. London, New York, 1995, 79–90.
- Dávid Géza: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002, 111–119.
- Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:2 (2004) 481–509.
- Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. /Historia könyvtár. Okmánytárak, 1./ Budapest, 2005.
- Dávid Géza – Gereyely, Ibolya: Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assesment of Ottoman Archeological Finds in Hungary. In: Raoul Motika – Christoph Herzog – Michael Ursinus (Hrsg.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life / Studien zur Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Riech*. Heidelberg. 1999, 43–79.
- Engel Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. Szeged, 1996. /Dél-Alföldi Évszázadok 8./
- Finkel, C.: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien, 1988 (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für di Kunde des Morgenlandes, Bd. 14).

- Fodor P.: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben, in *Hadtörténelmi Közlemények*, 107 (1994), 7–28.
- Fodor P.: *Die Aufhebung des osmanischen Tahrir-Systems* (kézirat).
- Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 26:3 (1979) 375–398.
- Fodor Pál: Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes (szerk.), *Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország*, Budapest, 1988, 128–153.
- Fodor Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1581–1589. évi leértékelésről. In: Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001, 91–109. (Eredetileg megjelent: *Aetas*, 1999/4, 27–40.)
- Fodor Pál: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:2 (1994) 7–28.
- Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi háború tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények* 109:2 (1996) 55–81.
- Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Lengvári István (szerk.), *In memoriam Barta Gábor; Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 1996, 195–208.
- Gedai, István: Turkish coins in Hungary int he 16th and 17th centuries. In: Türk Numismatik Derneğinin 20. kurulus yilinda Ibrahim Artuk'a armağan /A FEstschrift presented to Ibrahim ARTuk ont he occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society, Istanbul, 1988, 102–119.
- Benc, Mehmet: Osmanli Imparatorluğunda devlet ve ekonomi. In: V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebliğler, Ankara, 1990, 13–25.
- Gerber, Haim: The Monetary System of the Ottoman Empire, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25:3 (1982) 308–324.
- Gerelyes, Ibolya: Inventories of Turkish Estates in Hungary int he Second Half of the 16th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39:2-3 (1985) 275–338.
- Gergely Ibolya – Feld István: *Hódoltság kori leletgyűtése az ozorai várkastélyból*. CommArchHung, 1986, 161–182.
- Gökbilgin, Tayyib: Székesfehérvár 1543. évi elfoglalása és a magyarországi török fennhatóság kérdéséről: In: Kralovszky Alán (szerk.), *Székesfehérvár Évszázadai 3. Török kor*, Székesfehérvár, 1977, 37–39.
- Goldziher Ignác: Az iszlám az omajjádok bukásai. In: *Nagy Képes Világtörténet* (szerk. Marczali Henrik). IV. kötet. Franklin, 1900.
- Gyöngyössi Márton: A szekszárdi ostrom. *NK* 102–103 (2003–2004) 57–61.
- Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III.* Budapest, 1987.
- Hegyí Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. *Numizmatikai Közlemények* 86–87 (1987–1988) 77–83.
- Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. /História könyvtár. Monográfiák, 7./ Budapest, 1995.
- Hegyí Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Zsoldos Attila (szerk., Torma István közreműködésével), *Pest megye monográfiája*. I. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest, 2001, 255–328.
- Hegyí K.: „Aranyásó” szpáhik a királyi Magyarországon, in *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 81. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Bp., 1993, 103–111.
- Hegyí Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. *NK* 86–87 (1987–1988) 77–84.
- Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei. 1526–1657*. Budapest, 1975. /Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. III/1./
- Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. *NK* 74–75 (1975–1976) 37–49.
- Inalcik, Halik: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik, münasebetiyle. *Belleten* 15 (195) 629-690 = Uő, Osmanlı İmparatorluğu. toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, ncelemeler. Istanbul, 1993. 139–186.
- Inalcik, Halil: 1432 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. In: IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara 10-14 Kasım 1948. Kngreye sunulan tebliğler. Ankara, 1952, 132–139.
- Jaafar, Mohammad-Azar Tabari: Iran: Islam and the Struggle for Socialism. In: *Khamsin*, 1981. 8. sz.
- Jansen, Godfrey H.: *Militant Islam*, Pan Books, London and Sydney, 1981.
- Kaddáfí, Muammar al-: *A Zöld Könyv. A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzmáhirija Népi Irodája*, Budapest, é. n.
- Khomeini, Ruth Alláh al-: *Al-hukúmat al-islamija* [Az iszlám állam]. Vizárat al-irsád, Tehrán, 1980.
- Korán Karim: [A szent Korán]. Dár at-trász al-arabij lit-tabán va al-nasr, Al-Káhira, 1968.
- Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970.
- Kortepeter, C. M.: *Ottoman Imperialism During teh Reformation: Europe and the Caucasus*, London–New York, 1973.
- Lewis, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat, 1981.
- Mannan, M. A.: *Islamic Economics*, Asbraf, Lahore, 1965.

- Mawdúdi, Abú'l Ala: Political Theory of Islam. In: *Islam – Its Meaning and Message*, i. m.
- Papp Ferenc: Pénzforgalom a XIV–XV. századi Erdélyben. Éremleletek tanúsága. *NK* 92–93 (1993–1994) 51–59.
- Parádi Nándor: Az etei XVI. századi kincslelet. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I* (1970) 223–235.
- Pávó Elemér: *Török pénzek a hódoltság kori Magyarországon*. Budapest, 1986.
- Sahillioglu, Halil: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. 269–303. In: J. F. Richards (edited by), *Precious Metal sin the Later Medieval and Early Modern Worlds*. Durham, 1983.
- Rádóczy Gyula: A török pénz értékviszonyai a hódoltság alatt. *Érem*, 24 (1968/43–44) 18–21.
- Shaw, St.: *History of Ottoman Empire and Modern Turkey. I-II*. Cambridge, 1976–1977.
- Szilágyi Mihály: Fejezetek az iszlám numizmatika világából IV. Az oszmán-török pénzverés. 1. rész *ÉL* 79. szám (2003. június) 3–8.
- Tóth S.: Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606. in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 69(1981), 15–41.
- Vaughan, D. M.: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700*, Liverpool, 1954.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Az 1979-es iráni iszlám forradalom társadalmi és gazdasági mozgató erői. *Valóság*, 49. évf. 2006/3. szám.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Iszlám bankügyletek – régen és ma. *Valóság*, L. évf. 2007/1. sz.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere *Valóság*, LVI. évf. 2013/6. sz.

Akadémiai szabadság és diákmentalitás a göttingeni egyetemen

(Adalékok a göttingeni diákok mentalitástörténetéhez)

(*Diáktípusok a 18. században*) 18. századi német emlékkönyvekben gyakran találkozunk diáktípusokat bemutató illusztrációkkal. A rajzok általában négy akadémiához köthető négy alaptípust ábrázolnak: a lipcsei, hallei, wittenbergi és jénai diákot. A lipcsei diák piperkőc gavallér, az udvari divatot követi: copfos parókát visel és színes bársony térdnadrágot, lábán fehér selyemharisnya és csatos cipő van. Lipcsében sok pénzt költ az ember, és örökösen a nők körül forgolódik. A hallei jámbor, álszent pietista, igazi éhenkórász, szorgalmas, önmegtartóztató. Ezt tükrözi öltözéke is: minden fekete rajta, papos kabátját állig gombolja. Kezében vándorbot, hóna alatt a Biblia: „Isten meg fogja büntetni a világot” – hirdeti. Wittenbergben a barátságot mindenek fölé helyezik, de barátnak jobbára az ivócimbora számít. Az élet tivornyázásból áll, egyik poharat a másik után ürítik. Ruházatukból hiányzik az elegancia, oldalukon kard fityeg. A jénai diák kötekedő fenegyerek – „*In Jena ist die mode so, da raufft sich bruder studio*”, szól a mondás –, azaz vagy párbajozik, vagy éppen párbajozni készül, hogy az ún. akadémiai szabadságot megvédje. „*Az itt volt német diákok nagyon vadoknak látszanak, nagy, felakasztott taréjos kalappal, kászú stíblivel, melynek erősen kemény szára térden felől ér, melyre nagy sarkantyú van felkötve, s mikor mennek az utcán, nagy csizmáikat úgy verik, hogy zúg belé az utca, és a szelidebb viseletű ember irtózik az úton még szembe menni is velek.*” – írta Fogarasi Sámuel 18. századi emlékirataiban.

Ez a négy diáktípus variálódik más képeken is. Egy ismeretlen tulajdonosú giesseni emlékkönyv hesseni diákokról készített rajzában is erre a négy alaptípusra ismerhetünk: a giesseni diák fesztelen és vidám, szájában pipa füstöl. Öltözéke után jénainak gondolnánk. Marburgban elegánsan, rangja szerint él az ember, az itteni diákok megjelenése a lipcseiekre emlékeztet. Herborn a kálvinisták fellegvára, a herborni diák szigorú külseje sugallja, hogy fő elfoglaltsága a tanulás, csakúgy, mint a halleinak.

Kissé sarkítva: viselkedésük, szokásaik alapján a 18. századi diákok két alaptípusát különböztethetjük meg: az **ideálisat**, aki finom, elegáns, jó modorú és szorgalmas, távol tartja magát a durva magaviseletűektől, és a **kötekedőt**, aki kocsmákba és rossz nőkhöz jár, a nyílt utcán verekedéseket provokál, adósságot halmoz fel, és végül kiutasítják az egyetemről.

(*A göttingeni diáktípus*) A göttingeni diákokról is maradt fenn emlékkönyvi illusztráció. *L. A. Rupsteinnek* a göttingeni Stadtarchivban őrzött emlékkönyvében két rajz is található 1773-ból, mely uniformisban lévő férfiakat ábrázol. A nyolc férfikép nyolc itt tanuló „Landsmannschaft”-ot tipizál, az inceptor minden alak fölé beírta származási helyüket: kurlandi, pomeráni, frankfurti, moseli, westfáliai, hannoveri, braunschweigi és holsteini honfiak láthatóak a rajzokon. Az összes viselet eleganciát tükröz: harisnya, csatos cipő, térdnadrág, mellény, hosszú, színes kabát, a copfos paróka fölött divatos kalap díszleg. Kardot egyikük sem visel. *Levin Joachim von Barner* emlékkönyvének 1765-ből származó bejegyzése a Göttingenben tanuló mecklenburgiak békésen borozgató társaságát ábrázolja. Elegáns környezetben, valószínűleg egy diákszóban kilenc ifjú emeli éppen poharát, és csak az asztalfőnél álló alak kezében van kivont kard, ő a „Landes Vater”.

Az utókor szemében a göttingeni a mintadiák, aki a tanulásra összpontosít, jó magaviseletű és előkelő modorú. A királyi proklamáció szerint a göttingeni alma mater a tudomány és a jó szokások nevelőiskolája. Ezt próbálta az egyetem vezetése is a kezdetektől közvetíteni: a félévenkénti prorektor avatáson a leköszönő és a hivatalba lépő prorektorok mindig kiemelték a diákok illendő magaviseletét, a királyhoz Hannoverbe küldött jelentéseikbe is mindig erről számoltak be.

(*Az alapítástól a hétéves háború végéig (1734–1763)*) Pedig a valóság, főleg az egyetem első évtizedeiben, egészen más volt. Az addig csendes város lakóit szinte sokkolta a sok zabolátlan fiatalember megjelenése. Mindennapossá vált az utcai lármázás, az ablakok betörése. Nem csoda: az 1735 tavaszán Göttingenben beiratkozott 190 diák közül 42 Jénából érkezett, egy részük onnan kicsapott diák volt. 1737-ben, az egyetem ünnepélyes felavatásán még kifogástalanul viselkedtek, de az ünnepség után már randalíroztak, bedobálták az ablakokat. Az immatrikuláció során ugyan kézhez kapták az egyetemi törvényeket, melyre felesküdték, betartását viszont általában nem vették komolyan. A törvények a diákok kötelességeit tartalmazták, rendeleteket, tiltásokat, figyelmeztetéseket, elsősorban azt, milyen viselkedést vár el tőlük az egyetem. Az idők során hozott új rendeleteket először a hirdetőtáblán tették közzé, majd 1755-ben, 1763-ban és 1796-ban a státutumokat ezekkel kiegészítve újra összefoglalták, és brosúra formájában több ezer példányban kinyomtatták. A kiadást részben az egyetemi, részben a hannoveri büdzsé finanszírozta, és nemcsak a diákoknak, hanem a polgároknek, nyilvános helyeknek, környékbeli településeknek is juttattak belőle.

A diákoknak is voltak saját, íratlan törvényeik, a *Comment*, mely a diákhagyományokat, szokásokat, a diákok egymás közti viszonyát foglalta össze. A *Comment* kiinduló gondolata az akadémiai szabadság és egyenlőség volt. Aki ezt megsértette, párbajjal fizetett, holott a párbaj az akadémiai törvények szerint eleve tiltott volt. Ugyanekkorra vétségnek számított az adott szó megszegése. A göttingeni *Comment* írott változata 1813-ból a *Der Göttinger Student* című könyvecskéből ismert. Ezt olvasva nem is hinnénk, milyen zabolátlan volt az ifjúság a 18. század közepén, hiszen a *Comment* egyes pontjai a jó magaviseletről, tisztességről, udvariasságról és bajtársiasságról szólnak.

A diákság mindenestre nem az előírásoknak, hanem a diákhagyományoknak megfelelően kereste identitását a városi közösségben. Az akadémiai szabadság számukra olyan privilégizált állapotot jelentett, amely lehetővé tette a féktelen, olykor erőszakba hajló életvitelt és más társadalmi csoportok lenézését. Az egyetem első évtizedeiben a diákok többségét a jénainak is nevezett hírhedt „renommista” magatartás jellemezte. A renommistákat aránytalanul magasra csapott kalapjukról, görbe kardjukról és térd fölül érő csizmájukról, valamint harsány, nyers, sokszor erőszakos modorukról lehetett felismerni. Mindennapos volt a *pennalizmus* – azaz az új diákok bántalmazása, megalázása –, az őrséget provokálták, kalapban ültek az órákon, ablakokat törtek be, verekedtek. Éjszaka ittasan, lármázva, pisztollyal, karddal felfegyverkezve vonultak végig a városon, megzavarták a családi és városi rendezvényeket, rettegésben tartva a jámbor filiszteusokat. „*Csak az tudja elképzelni, mit jelentett az örökös garázdaság, láрма, zavargás, »viva!« és »pereat!« kiáltás a városban, aki ezt kénytelen volt elszenvedni*” – írta *Samuel Ch. Hollmann* professzor évtizedekkel későbbi emlékirataiban.

Jóllehet a kurátor, *Gerlach Adolph von Münchhausen* az egyetem jó hírnevének érdekében már a kezdetektől kemény szigort várt el a professzoroktól, az egyetemi szenátus a büntetések kiszabásában elnéző volt. Eleinte több volt a pusztá figyelmeztetés, hogy hagyják abba az éjszakai lármázást, és fegyelmeztettebben viselkedjenek. A kiszabott büntetések között is a leggyakoribb az enyhének számító pénzbüntetés és az áristom (szobafogság) volt. Súlyosabb vétkeknél a karczerba (egyetemi fogda) zárták az elkövetőt. Ritkán fordult

elő a *consilium abeundi*, az egyetemről való ideiglenes, és a *relegáció*, azaz a végleges kizárás. Ráadásul a diákok felett minden esetben az egyetemnek volt ítélkezési joghatósága.

A professzorok szolidaritása ugyanazon a tradicionális értelemben vett akadémiai szabadságon alapult, mint a diákoké. Az egyetemi autonómia jogi különállást jelentett, a városnak nem volt beleszólási joga az egyetem életébe, ugyanakkor gazdaságilag függött is tőle. A városi hierarchiában a prorektor, de még a dékánok is megelőzték a városi előjárókat. Az egyetem viszont a diákok által létezett, rajtuk múltott a professzorok egzisztenciája is. Professzor és diák tehát kölcsönös függésben volt egymással. Ugyanakkor egyfajta patriarchális viszony volt ez, amit a diákok is elfogadtak, és a professzori tekintély előtt mindig meghajoltak. Az egyetemi bíróság aktáiban sok olyan esettel találkozunk, ahol a városi őrséggel való összetűzésük során a diákok csak a prorektor közbelépésére voltak hajlandók visszavonulni.

(*Landsmannschaft és Studentenorden*) Ebben az időszakban virágoztak a *Landsmannschaftok*, az azonos vidékről, országból jött, azonos nyelvet beszélő közösségek. E közösségek tagjai a bajban segítettek egymásnak, saját törvényeik voltak és maguk közül vezetőt választottak. Addig nem is volt baj, míg a diákok csoportokba verődve összetartottak. 1747-től azonban divatba jött a mindenkori nemzeti színek, kokárdák viselése, mely provokálóan hatott a többségi társadalomra. Ezért aztán megtiltották az együvé tartozást kifejező jelképek, szalagok, ruhák használatát, a társaságokat viszont nem: létezésük a diákok identitásában fontos szerepet játszott.

Az 1740-as években ennél veszélyesebb diákszerveződés kezdődött, mely hangadóvá vált az egyetemeken: a *Studentenorden*, azaz a diákrendek megalakulása. Egyes kutatók szerint a diákrendek valójában szabadjóművesek által alapított egyetemi páholyok, titkos szervezetek voltak. A mozgalom Halléből és Jénából indult ki, de az összes protestáns egyetemre eljutott, így Göttingenbe is. Tagjaik örök barátságra esküdtek fel, jelentős összegeket fizettek a rend kasszájába és titkos összejöveteleket tartottak, titkos jeleket használtak. A „tiszteletre méltó” Mops-rend – jelképe a mopsz-kutya – 1747-ben alakult 55 taggal, akiknek többsége előkelő hannoveri nemesi családból származott, mégis egy év múlva betiltották őket. Bár senkit nem relegáltak közülük, mégis szigorú ítéletek születtek: az ösztöndíjasok elvesztették ösztöndíjaikat, az előkelőknél későbbi hivatalhoz jutásuk nehezedett meg, az összejöveteleket befogadó házigazdákat pedig 100 tallér pénzbüntetésre ítélték.

A hannoveri kormány 1748-as tiltó rendelete valamennyi diákrendre vonatkozott, de ezek ennek ellenére titokban tovább működtek. A hétéves háború alatti erkölcsi romlásért az egyetem vezetősége a diákrendeket is felelősnek tartotta, ezért ismételten elrendelte feloszlásukat. Szigorú ítéleteket azonban nem tudtak hozni a diákok ellen, mivel a diákság majd kétharmada tagja volt valamelyik diákrendnek a 60-as évek elején, ráadásul a legjobb családokból származtak. Ezért végül 1766-ban a prorektor egyenként bekérte az összes érintettet, és megeskette őket, hogy lemondanak a tagságukról. Ezzel annyira megbénították a titkos társaságokat, hogy azok rövid időn belül maguktól feloszlottak.

(*A 18. század utolsó harmada*) A század utolsó harmada még sok nyugtalansággal kezdődött. A diákok jelentős része meggondolatlan adósságokba keveredett, az előadások látogatása helyett szórakozni jártak, biliárdoztak, mulatoztak, erőszakoskodtak. A hétéves háború okozta erkölcsi romlást nehéz volt felszámolni. Az egyetem felettes szerve, a hannoveri Királyi Titkos Tanács kemény büntetéseket követelt. Nem számított – mint korábban –, hogy emiatt a diáklétszám csökkenni fog, sokkal fontosabb volt a fegyelem megszilárdítása. Az egyetemi szenátus ezért aztán szigorú rendeleteket hozott, és ezeket 1763-ban az újrafogalmazott akadémiai törvénybe foglalta.

A város nyugalma érdekében 1763-ban egy 50 fős egyetemi őrséget is felállítottak, melynek közvetlen illetékessége volt a diákok felett. 1766 júliusában mégis ötnapos zavargás tört ki a városban. Az egyetemi vezetés nem engedélyezte egy bál megtartását. A diákok erre a piactérre vonultak, kiáltoztak és énekeltek. Az egyetemi őrség csak botozással tudta feloszlatni a 300 főre duzzadt, randalírozó tömeget. Másnap a karcerba zárták az azonosított résztvevőket, másokat áristomra ítélték. Ennek ellenére este újramezződtek a zavargások, a diákok kövekkel dobálták az őrséget, mire a pedellus a katonaság segítségét kérte. Harmadnap már lövések is dördültek, de a katonaság kivonulására a diákok visszahúzódtak. A negyedik napon a diákok „*pereat*” kiáltásokkal vonultak fel és ablakokat törtek be. A tanúvallomások szerint olyan anarchia volt, hogy a polgárok nem mertek kimenni az utcára, az egyetemi szenátus pedig attól tartott, hogy mindez a „jénai zabolátlan szabadsághoz” vezet majd. Ezért az ötödik napon kiengedték a fogdából a zavargás letartóztatott vezetőit, amit a diákok nagy éljenzéssel fogadtak. A prorektor, aki ekkor a híres matematikus, *Abraham Kästner* volt, büntetlenséget ígért a résztvevőknek, ez volt az ára, hogy végre nyugalom legyen a városban. Az egyetemi szenátus a felsőbb hatóság megértését kérte jelentésében, mivelhogy a további nyugtalanságtól való félelmében a résztvevőket nem citálta az egyetemi bíróság elé és nem büntette meg őket. Azaz, a diákok megregulázásában az egyetemi hatóság csődöt mondott. A hannoveri kormány vizsgálóbizottságot küldött Göttingenbe. Három főkolompot örökre kitiltottak az egyetemről, megkurtították a mindenkori prorektor jogait: a döntéseket ettől kezdve egy professzori triumvirátus és a Hannoverből kinevezett szindikusz készítette elő. A diákok panaszát is úgy-ahogy orvosolták: a jövőben a kulturális diákrendezvényeket engedélyezték, sőt támogatták is.

A legtöbb bírósági ügyet (874) a hétéves háborút követő évtizedben tárgyalták, minden második diákot büntettek valamiért. A század során egyébként összesen 5221 esetben ítélezett az egyetemi bíróság, ebből 805 rendzavarás miatt volt. A rendzavarásban a legtöbb ügyet lármázás miatt tárgyalták (290), második helyen a tiltott hazárdjáték vétsége szerepelt (82), csínytevésével okozott anyagi kár 69 esetben fordult elő. Büntettek iszákosságért, csendháborításért, zavargásokért és dohányzásért is, ugyanis 1772 óta tilos volt az utcán és a sétányon dohányozni.

A bírósági ügyek kronologikus megoszlása, 1734–1803

															összes	
		781														21
																232
diákok közötti konfliktus	24	32	56	127	85	48	110	133	133	91	47	61	82	80	1109	
a polgárokkal	3	10	28	26	14	28	64	106	85	44	24	31	26	30	519	
adósságper	32	59	71	83	96	50	104	436	177	111	108	155	114	129	1725	
egyéb	55	76	86	159	110	74	178	199	174	120	107	141	171	218	1868	
összesen	114	177	241	395	305	200	456	874	569	366	286	388	393	457	5221	

BRÜDERMANN, S.: *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert*. 1990. 536. oldal, 2. táblázat

(Az egyetem aranykora) A szigor és a sok büntetés meghozta eredményét. Míg a német egyetemeken a diáklétszám folyamatosan csökkent, Göttingenben az 1770-es évektől egyre emelkedett. A 18. században Németország 30 tradicionális egyetemén évente átlagosan 8000

diák tanult, de ez a szám a század végére a háborúk és a Rajna-menti területek elcsatolásával 6000-re csökkent. Az új alapítású és ezért modernnek számító hallei és göttingeni egyetemen volt a legmagasabb a szemeszterenkénti diáklétszám: a 80-as években 1000, illetve 800 fő körül. Mellettük még Jéna és Lipcse számított nagy egyetemnek, a többiben 100–200, a kis egyetemeken, mint Erfurt vagy Greiswald, még ennél is kevesebb volt a diákok száma.

A táblázatból is jól látható a bírósági ügyek visszaesése. Pedig Európa és a német egyetemek ifjúsága forrongott ebben az időben, a francia forradalom hatása mindenütt érezhető volt. Göttingen kivétele talán annak tudható be, hogy angol mintát követve itt eleve szabad szellemű oktatás folyt, professzor és diák egyaránt kritizálhatta a fennálló rendet. A politikát tanító *August Schläzer* órái ellen maga a bécsi udvar emelt kifogást. *Berzeviczy Gergely* 1785-ban ezt írta róla: „*Úristen, mi mindent mond az előadásain! Az első politikaóráját szinte megkövülten hallgattam.*”

Mégis a 18. század egyetlen göttingeni lázadása ekkor tört ki. A kiváltó ok nem a francia forradalom, a szabadság és egyenlőség eszméjéért való zendülés volt. Az eset egyszerű, szokványos történetként indult: 1790 júliusában egy asztaloslegény és egy diák összeshóllalkozott az utcán, ami nem számított ritka esetnek. Az céhlegények társadalmi státusza hasonló volt a diákokéhoz, ők is kötetlenül élő fiatalok voltak, és a céhekhez való tartozásuk nekik is egyfajta előjogokat biztosított, ezért aztán sokszor mérték össze erejüket egymással. A vita itt tettlegességig fajult, melybe más céhlegények is beavatkoztak. Este tüntetőleg néhány száz diák végigvonult a városban, randalíroztak és összetörték az asztalosos céhtábláját. Másnap összegyűlt vagy 500–700 legény, mester – még a környékbeli településekről is érkeztek –, piros kokárdát tűztek a kalapjukra, levadászták a diákokat és bántalmazták őket. A diákok a városházára menekültek, rendkívüli helyzet alakult ki a városban. Tradicionális harci eszköztárukból a diákok előbányászták a leghatékonyabbat: elhagyták a várost. Működött a diákszolidaritás, majd minden diák kivonult Göttingenből a szomszédos *Kertslingeröder Feldre*. Tudták, nélkülük nincs egyetem és a város polgárainak megélhetése is kockán forog. Visszatérésükhöz feltételeket szabtak: büntetlenségük biztosítását, ugyanakkor a céhlegények megbüntetését és ünnepélyes bevonulást a városba. Így is lett, a visszatérő diákokat zeneszó és ingyen sör fogadta, a katonaság szalutált, a polgárok kivilágították az ablakaikat. A következő napokban született ítéletek a legényeket marasztalták el, súlyosabb büntetést kaptak, mint a diákok, akik közül csak kettőt zártak ki az egyetemről. A presztízsharcot a diákok megnyerték.

A göttingeni egyetem fénykorában, az 1780–90-es években iratkozott be a legtöbb gazdag és előkelő diák. 1788–98 között 11 herceg és 148 gróf tanult Göttingenben, köztük az angol király fiai, koronahercegek, fejedelmfiak. A nemesek amúgy is túlréprezentáltak voltak a német egyetemeken: a diákság 11%-át alkották. Göttingenben ehhez képest is kiugróan magas volt az arányuk, a századra vetítve 18%. A század végén a matrikulába már többnyire bejegyezték a diákok származását is, eszerint 1797-ben így nézett ki az egyetem szociális struktúrája:

Származás/ foglalkozás	Nemes (77)	Nem nemes (430)
hivatalnok	66,2%	49,0%
akadémikus	2,6%	9,7%
földbirtokos	29,9%	10,4% (birtokos polgár)
egyéb	1,3%	30,4% (kispolgár)

KUHN, A. – SCHWEIGARD, J.: *Freiheit oder Tod! Die deutsche Studentenbewegung zur Zeit der Französischen Revolution*. 2005, 23–24. alapján

A táblázatból jól kiolvasható a híres és drága egyetem imázsa. A nemesek és jómódú polgárok magas száma – és persze az oktatási színvonal és infrastruktúra – meghatározta és minta értékűvé tette az ún. **göttingeni stílust**. Az egyetem félév-százados jubileumán, 1787-ben az aktuális prorektor ünnepi beszédében büszkén állította szembe a diákság erkölcsseit a kezdeti időkével. *Friedrich Gedike*, aki a porosz király megbízásából 1789-ben tanulmányt készített a német egyetemekről, kiemelte Göttingent, példaértékűnek, a Birodalom legjobb egyetemének minősítette. A felvilágosult abszolutizmus felduzzasztott bürokratikus apparátusa igényelte a jól képzett, jó modorú hivatalnokokat. Göttingen pont ezt nyújtotta diákjainak. A század végén a Német Birodalom közigazgatási álláshelyeit szinte kivétel nélkül *Johann S. Pütter* jogászprofesszor és a politikatudományt tanító *August Schlözer* egykori növendékei töltötték be.

(*Der Göttinger Student: a mintadiák*) Az utókor Göttingenről alkotott képe ezt az állapotot rögzíti. Csakúgy, mint a 1813-ban írott *Der Göttinger Student* című könyv. Ezt lapozva azt olvashatjuk, milyen szorgalmas a göttingeni diák: reggel 5-kor kel, napi 10-12 órát tanul, és csak ha elvégezte mindennapi feladatát, keresi a jó barátok társaságát. Este önvizsgálatot tart, és ha nem találja elegendőnek az napi munkáját, még 1-2 órát este is a tanulásnak szentel. Szórakozásként egészségügyi sétákat tesz, vagy olvas, és csak vasárnap délután indul mulatságba – természetesen a városon kívül –, ahol lehetőség nyílik táncolni, kuglizni vagy csendesen pipázva szemlélni. Minden luxust kerülve, de tisztán és rendezetten öltözködik, házigazdájához udvarias, diák-társaival szemben becsületos, megbízható. Eltekintve a mostani idők zavaraitól – írja –, Göttingenben nagy szorgalom, jó hangulat és erkölcs jellemzi a diákságot. Néhány átutazó vagy újonnan érkező diák nevezhető csak kötekedőnek, de nem jénai mértékkel. Egyébként is a máshonnan érkezők durvasága a jó göttingeni stílust nem tudja megzavarni, ellenkezőleg, az van jótékony hatással a neveletlen jövevényre. Oly sok külföldi pedig mint itt, egy egyetemen sem található, és a sok náció összefolyása gazdagítja a diákok ismereteit és tapasztalatait.

(*Összefoglalás: az akadémiai szabadság tartalmának változása*) Az akadémiai szabadság tartalma a 18. század során átalakuláson ment keresztül, és ez a változás Göttingenben is jól nyomon követhető. Az akadémiai szabadság az *Authentica habita* óta jogi státuszt jelentett, védelmet nyújtott és erősítette az egy közösséghez tartozás tudatát áltál, hogy tagjai számára egyenlő jogokat biztosított. E szabadság korlátozása feljogosította a diákokat a lázadásra, ugyanakkor az akadémiai státusz nyújtotta privilégiumok következtében védelmet is jelentett.

Az akadémiai társadalom rendi privilégiumokra emlékeztető kiváltságait viszont egyes diákközösségek a század folyamán ifjúkori szertelenségeik kiéléséhez jogi védettséggként használták fel, és a városi hatóságokkal szemben csak az egyetem jogi fennhatóságát ismerték el. A század végére megváltozott a helyzet. A korábban mindennaposnak számító rendbontások (pennalizmus, heccelés, ablakbetörés) megritkultak. Az 1763-as akadémiai törvény még az „*übel betitelte academische Freyheit*” ellen foglalt állást, de az 1796-os átdolgozás már arra emlékeztette a diákokat, hogy alattvalók, és ennél fogva kötelesek a diákszabadság lassan elfelejtődő hóbortja ellen fellépni. Az akadémiai szabadság ettől kezdve a tradicionális rendi-közösségi jogok helyett az egyén tanuláshoz való jogát jelentette.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- BERZEVICZY Aladár: Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhunderte. Briefe Gregor von Berzeviczy's an seine Mutter aus Deutschland, Frankreich und England in den Jahren 1784 bis 1787. Leipzig, 1897.
- BRÜDERMANN, Stefan: Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert. Göttingen, 1990. (Göttinger Universitatsschriften: Ser. A. Bd.15)
- FOGARASI Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770–1799. Közzéteszi: Juhász István. Bukarest, 1974.
- GEDIKE, Friedrich: Mehr als irgend eine andere in Deutschland bekannt. Die Göttinger Universität im Bericht des „Universitätsbereisers Friedrich Gedike aus dem Jahre 1789. Hrsg.: Boockmann Hartmut. Göttingen, 1796.
- HEER, Georg: Marburger Studentenleben 1527 bis 1927. Marburg, 1927.
- KUHN, Axel – SCHWEIGARD, Jörg: Freiheit oder Tod! Die deutsche Studentenbewegung zur Zeit der Französischen Revolution. Köln–Weimar–Wien, 2005.
- RAA – Repertorium Alborum Amicorum – Internationales Verzeichnis von Stammbüchern und Stammbuchfragmenten in öffentlichen und privaten Sammlungen © W.W. Schnabel, 1998 ff. (<http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/>)
Stadtarchiv Göttingen, Stammbuchsammlung
- UAG-KA: Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv.
- [WALLIS, Ludwig] Der Göttinger Student oder Bemerkungen, Ratschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studentenleben auf der Georgia Augusta. Göttingen, 1995. (2.Neudr. d. Ausg. von 1813.)

Fajvédő eszme *A Cél* című folyóiratban

A Cél folyóirat a fajvédő ideológiák nagy hatású elméleti lapja, több mint négy évtizedes fennállása során döntő szerepet játszott a két világháború közötti radikális jobboldali eszmetörténet alakulásában. A fajvédelem sohasem vált egységes ideológiává.¹ Képviselői olykor merőben más irányvonalat képviseltek, de volt egy alapeszmény, amely minden ideológusnál mérvadó, mint a nemzeti-keresztény eszme, a heves antiszemitizmus, antiliberalizmus, antikapitalizmus, szociális érzékenység. Valamint a középosztály és a parasztság érdekeinek képviselése.

A fajvédelem elsősorban az első világháború utáni nagy összeomlás következménye, de előzményei már a századfordulón megjelentek. A fajvédő ideológia tagoltsága nem csak egy-egy személy, csoport közötti nézetkülönbségekben mutatható ki, de időben is folyamatosan változott, s egészen mást takar a fogalom a háború előtt, az 1930-as évek Magyarországon, vagy a második világhégest közvetlen megelőzően, illetve felölelően. A folyamat jól megfigyelhető *A Cél* lapjain, magát a századforduló Széchenyi Istvánjának képzelő Szemere Miklós „nemzetfenntartó fajszeretetétől” kiindulva a fajbiológián és a keresztény alapú antiszemitizmuson keresztül került a nemzetiszocialistákhoz közel álló ideológusok, turanista illuzionisták kezébe, a kontinuitás nyilvánvaló megkérdőjelezhetlensége nélkül. Az eszmetörténeti fordulópontok alapján három jól elkülöníthető részre lehet osztani a lap történetét, amelyek egybe estek a szerkesztőváltásokkal és a lap címének változásával is. Az első szakasz során 1910–1918 között *A Cél társadalmi, közgazdasági, szépirodalmi és sport folyóirat* néven működött, 1919–1926 között már csak *társadalmi folyóirat*, a leghosszabb, 1927–1944 közötti időszakban *fajvédő* folyóiratként működött.

(1910–1918: *A kezdetek*) Az első szám 1910-ben jelent meg, Szemere Miklós² kezdeményezésére, és anyagi támogatása mellett, a Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Nyomda gondozásában. A lap alapító tagjai a Szemere Miklós Céllövő Társaság, vagy közismertebb nevén a Magyar Kultúrliga köréből kerültek ki. A társaságot 1901-ben Kovács Lajos és Bernard Ágoston hozták létre a liberális szabadkőműves páholyok ellensúlyozására. Az egyesületbe a fajvédelem szimpatizánsai léphettek be, magját képezte az egyetemi kereszt-mozgalom diáksága és Szemere pestszentlőrinci céllövöldéjében csoportosult fiatalok.³

A lap Barbul Jenő szerkesztése alatt indult, majd hamarosan Kállay Ubul független-ségi képviselő váltotta. 1915-től már olyan neveket sikerült megnyerni a lap mellé, mint gróf Bethlen István; az agrárius Bernát István és Mezey Gyula; a keresztényszocialista Giesswein Sándor; báró Kemény Árpád, az Erdélyi Szövetség vezetője; Nyáry Albert báró, a korabeli egyesületi élet tótumfaktuma; a szabadelvű Pekár Gyula és Csécsy Imre, a későbbi polgári radikális. Bethlen István és Kemény Árpád nem publikáltak a lapban, az ő nevük csak reprezentációs célokat szolgált.⁴

A kezdeti években *A Cél* még nem volt fajvédelmi vagy nyíltan antiszemita folyóirat. Magukat nemzetvédőként értelmezték, habár a fajvédelem megnevezést már a Szemere körüli csoportra is használták.⁵ Magyarai István beköszöntő cikkében legfőbb célkitűzésnek a magyar hit, a becsület, a becsület, a hazafiasság és a kereszténység védelmezését jelölte. Már ekkor, 1910-ben, Magyarország közelgő összeomlását jósolta, ennek jegyében a nemzetvédelem lényegét abban látta, hogy visszafordítsa a társadalmi széthúzás

felé mutató folyamatokat, s újra egységessé kovácsolja a magyarságot. Kárhóztatja a Pató Pálok országát, akik a múlton rágódnak, a jövőben olyan emberekre van szükség „*akik szeretik ezt a hazát, ragaszkodnak a néphez, lelkendeznek a történelemért...*”⁶, s végül politikai programot adott: „*Konzervatívnak kell lennünk maradiság nélkül, és haladóknak a haladás szertelensége nélkül.*”⁷ Mindezt a liberalizmus eszméiből kibontakozó kapitalizmus ellenében, amely az általuk támogatott közép- és kisbirtokosság lecsúszásához vezetett.

A fajvédők már a századfordulón felkarolták az agrárius eszméket, a magyar nemzet gerincének tartott parasztság védelmében. Sarkalatos problémák közé sorolták: a földbirtokok felaprózódását és idegenek kezébe vándorlását, a törpe birtokok elszaporodását a középbirtokosság ellenében. Támogatták Károlyi Sándor és a Magyar Gazdaszövetség tevékenységét, rendszeresen beszámoltak az ország különböző területein zajló gazdagylésekről.

Szociális programjukra a Hoffman Géza által képviselt eugenika/fajegészségtan nyomtára bélyegét.⁸ A háború alatt a hatalmas mértékű emberveszteség felértékelte a szociálpolitika és a népesedéspolitika jelentőségét. A hazai fajvédő és eugenetikai teoretikusok nagy része a háború fölötti értekezéssel indította fajvédő karrierjét. Hoffmann Géza a *Háború és fajhygiéne* tanulmányával került be a hazai köztudatba, akárcsak Méhely Lajos, aki 1915-ben *A háború biológiája* pamfletjével kezdte fajbiológiai pályafutását.⁹ A legfontosabb feladatok közé sorolták a magyar népesség csökkenésének visszaszorítását, a nagycsaládok támogatását, a közegészségügy javítását, továbbá harcot indítottak az alkoholizmus, kiemelten a pálinka fogyasztása ellen.¹⁰

A háború alatt a földkérdéssel összefüggésben és az eugenika gyakorlatából kiindulva együtt tárgyalták a telepítés gondolatkörét. A magyarság itthon tartásának igényével szorgalmazták a háborúból hazatérő katonák földhöz jutását – Szemere javaslatára homestead alapon¹¹ –, ami nem utolsósorban a társadalmi reintegrációjukat is segítené.¹² Másrészt a háborúban elesett magyar katonák pótlásának problematikájára adott válaszként a külföldön élő magyarok visszatelepítésével.¹³

Külpolitikai elképzeléseik mindvégig a turanizmus eszme köréhez köthetőek.¹⁴ A turanizmus a 19. század második felében Magyarországon is megjelenő keletkultuszból bontakozott ki. Kialakulásában nagy szerepet játszott a pánszlávizmustól és a pángermánizmustól való félelem. Ugyanekkor robbant be a köztudatba a magyarság származásáról folytatott vita, továbbá a századfordulón megjelentek a magyar imperializmus ambíciók. Az irányzat képviselői a magyarságot a turáni népcsalád tagjának tartották, így a Kelettel való gazdasági és kulturális kapcsolatok erősítését szorgalmazták. A külpolitika terén Törökországgal és Bulgáriával való szoros együttműködést javallták, terjeszkedési iránynak pedig a Balkánt jelölték ki. A mozgalom túlzói végcélként egy 500 milliós turáni államszövetség létrehozásáról ábrándoztak, amelynek Magyarország a nyugati határa, Japán pedig a keleti.¹⁵ Az első világháború kitérése után a turáni eszme a germán és turáni népek összetartozásának tézisével egészült ki.¹⁶ Sőt a legszélsőségesebbek fantazmagóriái szerint a turáni és germán egyesült hadak felszabadítják Lengyelországot, a balti államokat, Finnországot és Ukrajnát az elnyomás alól, akik önként csatlakoznak a turáni konglomerátumhoz.¹⁷

Egyes személyeken keresztül *A Cél* ezernyi szállal kötődött a turanista mozgalomhoz – az 1910-ben alakult Turáni Társaság tagjai rendszeresen készítettek tanulmányokat a lap számára, mint az alelnök Paikert Alajos, Sassi Nagy Lajos közíró, Cholnoky Jenő a későbbi turáni „nagyvezér”, Mészáros Gyula turkológus, etnográfus, Czirbusz Géza földrajztudós és Eöttevényi Nagy Olivér ügyvéd.

A Cél hasábjain a kezdetektől megtalálhatjuk az antiszemita hangvétel csiráit, nyíltan ugyan nem léptek fel a zsidóság ellen, de kárhoztatták a szabadkőművességet¹⁸, a bolsevizmust, a szociáldemokráciát¹⁹, a polgári radikálisokat²⁰, s mögöttük rendre a zsidóságot vizionálták.²¹ A provokatív zsidó ellenes fellépés csak 1916 júniusától indult hódító útjára Altenburger Gyula és a fajvédelem megalapítójaként számon tartott Kiss Sándor csatlakozásával a laphoz.²² Az ő munkássága révén *A Cél* hasábjaiiban jelent meg elsőként Magyarországon a faj fogalom természettudományos felfogásban. Megkülönböztette a faj és nemzet fogalmát egymástól, nemzet alatt az egy államban élők közösségét értette, míg a fajt a közös származású, azonos faji nevelés által létrejött közösségeként értelmezte.²³ A zsidóságot külön fajnak tekintette, a hagyományos antiszemita vádakon túl, mint a gazdasági-, társadalmi-, szellemi élet elzsidósodása és a viláгурalmi törekvések, az országban „zsidóparazitizmust” feltételezett. A feltevés szerint a zsidóság kiszipolyozza a „zsidókóros társadalmat”, mivel olyan pozíciókat töltenek be, mint gyáros, kereskedő, ügyvéd stb., mások megtermelt javakból élnek. Az antiszemita retorikában olyan új fogalmakat vezetett be, mint a „zsidócsahos”, „zsidókórság”, „zsidóuszító”, melyeket később sokan átvettek tőle.²⁴ Érdemes kiemelni megoldási javaslatát, melyben a szocializmus eszméjének felkarolását ajánlotta²⁵, s átalakítását fajvédelmi célokra, így a proletársággal megerősödött társadalom a zsidók és magyarok között dúló faji harcban képes lesz felülkerekedni – állította Kiss Sándor.²⁶

1918-ra lényegében csak zsidókérdéssel és ezzel szoros összefüggésben a polgári radikálisok bírálatával töltötték meg a lapot.

A Cél aktuálpolitikával nem foglalkozott, a lapot pártok fölött állónak tekintették. Nemzeti egységfrontban gondolkodtak, amit a pártpolitika csak szétforgácsolna, szakadékat képezve a társadalmi csoportok közé. Hasonlóképpen hirdették a felekezetiiség felettiséget, az egységes keresztény alapra felépülő Magyarországot.

A folyóirat szerkezeti felépítését tekintve két részre oszlik. Az első felében önálló tanulmányok és szépirodalmi művek kaptak helyet: versek, elbeszélések, novellák, regék. A költemények többsége tájvers, illetve a háborúban való hősi helytállásra buzdít. Néhány kivételtől eltekintve²⁷, szerzőik nem tartoztak az élvonalbeli művészek közé. A hosszabb terjedelmű munkákat több részletben, folytatólagosan közölték. A második felében állandó rovatokkal találkozunk, itt a cikkek már rövidebbek, gyakran csak pár soros közlésekre szorítkoztak. Az első években még nem volt kiforrott rendszer a rovatoknak, nemegyszer csak néhány szám erejéig éltek, majd más néven újra indultak. Csak a jelentősebb, s a hosszabb ideig (legalább három évig) fennállóak érdemesek kiemelésre.

A Csécsy Imre irányítása alatt álló *Közigazgatás* értelemszerűen gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Kiemelt szerepet a mezőgazdasági és a szövetkezeti mozgalmak kaptak. A rovat rendszeres szerkesztői közé tartozott Mezey Gyula, az OMGE alelnöke.

Az 1913-ban indult *Szemle* cikkei többségében a nemzetiségi tematikát járták körbe. Nyomon követték a Magyarország területén működő nemzetiségi mozgalmakat, különösen figyelmet szentelve a leginkább veszélyesnek tartott román mozgolóadásoknak. A turanista külpolitika jegyében 1914-től külön vezettek *Román-, Bolgár-, Ukrán- és Balkán Szemle* sorozatot. Meghatározó szerepet játszott a Mezey Gyula irányítása alatt indult *Tarlózasok a progresszív mezőkön* cikksorozata, itt többségében a *Világ* című lap cikkeire reflektált.

Az *Irodalom-Művészet* rovat a művészeti ágak minden területét felölelte, olvashatunk színházakról, operáról, tárlatmegnyitókról, irodalmi alkotásokról. Állandó szerkesztői Nyáry Albert báró, 1916-tól Farkas Zoltán műfordító, valamint Horváth Ákos, Remethey Dezső és P. Ábrahám Ernő költők.

A *Sport* rovat Palotai-Kovács Károly irányítása alatt 1911–1913 között működött, rövid híreket közölt sporteseményekről (pl. a stockholmi olimpia, FTC-meccs, céllövészet, vívás). Két központi téma volt: a céllövészet és a cserkészmozgalom, nem véletlen, hisz mindkettő kiegészítő katonai nevelésként értelmezhető. A fajvédők kiemelt figyelmet fordítottak az ifjúság testi és szellemi nevelésére. Így hadjáratot indítottak az iskolai és szabadidős sporttevékenységek népszerűsítésére.²⁸ Rendszeresen beszámoltak a Magyar Országos Céllövő Szövetség tevékenységéről, és Szemere Mikós pestszentlőrinci birtokán rendezett versenyekről.²⁹

A lap értékelésénél fontos szempont a szerkesztői gárda alaposabb szemügyre vétele. A társadalmi bázist a középegzisztenciák adták, kiegészülve a Szemere Miklós körül csoportosuló lecsúszott arisztokratákkal, mint Nyáry Albert báró vagy Zarándy (Alfred) Gáspár gróf – Szemere életrajzírója.

Felekezeti megoszlás tekintetében a keresztény egyházak vegyesen képviselték magukat, találkozhatunk katolikus, református, evangélikus és unitárius hívőkkel egyaránt.

A szerzők értelmiségi körökből kerültek ki: ügyvédek, tisztviselők, írók, politikusok, tudósok és tanárok egyaránt képviseltették magukat. Feltűnően sokan egyetemi katedra birtokosai, a hazai tudományos elit elismert tagjai, hogy cizellálva említsek példákat: Mészáros Gyula turkológus, Kmoskó Mihály orientalista, klasszika-filológus, vallástörténész, Császár Elemér irodalomtörténész, Dedek Crescens Lajos prépost-kanonok, egyháztörténész, Czirbusz Géza földrajztudós, egyetemi tanár.

A szerzők politikai beállítottságát szintén diverzitás jellemezte, sokukat nehéz lenne be kategorizálni egy párt vagy ideológia keretei közé. A huszadik századra jellemző kacskaringós életutak számos változatával találkozhatunk körükben. Írt a lapban a későbbi polgári radikális Csécsy Imre, a Szózat képzőművészeti kritikusa Farkas Zoltán, a konzervatív Karafiáth Jenő, Pethő Sándor, a későbbi Magyar Nemzet alapítója, Prohászka Ottokár katolikus püspök, Raffay Sándor evangélikus lelkész, Járosy Dezső teológus és egyházi komponista. Rövid ideig dolgozott a lapnak Krúdy Gyula író, Hevesi Sándor színházigazgató, Tormay Cécile író és Kornis Gyula későbbi oktatási államtitkár és filozófus.

A folyóirat számozása egy évfolyamon belül folyamatos, az egy évben megjelenő összes oldalszám váltakozott. Az első években 600-800 oldal között mozgott. 1917-ben például 768 oldal, ami azt jelenti, hogy havonta 60-64 oldalt vehettek kezükbe az olvasók. A csúcspontot 1914 jelentette, amikor 884 oldalnyi *A Cél* jelent meg.

A lap jelképe a címlapon látható hátrafelé nyilazó lovas, alatta egy latin közmondással: „Mens sana in corpore sano”³⁰, tükrözve a lap mentalitását. Ez a felirat már 1914-ben elűnt, de szellemisége végigvonul a lap történetén.

(1919–1926: *előtérben a zsidókérdés*) 1919-ben mint *Politikai és társadalmi folyóirat* jelent meg *A Cél*, 1921-re *A Cél társadalmi folyóirat*-ra redukálódott. Szerkesztését Farkas Zoltán vette át, a kiadást továbbra is a Szemere Miklós Céllövő Társaság gondozta. Az irodai feladatokkal Held János nyomdáját bízták meg.

Kun Béla hatalomátvételét követően, március 27-én, Göndör Ferenc – a Sajtódirektórium³¹ elnöke – betiltotta a lapot.³² A lap prominens szerkesztőjét, Altenburger Gyulát június 4-én letartóztatták ellenforradalmi tevékenysége miatt, csak augusztus 4-én a kommün bukásával szabadult.³³

A háborús összeomlás és az őszirózsás forradalom hatására *A Cél* és az *Új Nemzedék* írói egy rövid időre megtalálták a közös hangot az antiszemitizmusban, s aktívan részt vettek az ellenforradalmi szervezkedésen.³⁴ 1918 októberében *A Cél* székházában

Nemzetvédelmi Szövetséget (Nemzeti Demokraták) alapítottak, Bangha Béla, Wolf Károly, Raffay Sándor és Altenburger Gyula vezetésével.³⁵ Élesen szembehelyezkedtek Károlyi-kormány politikájával, céljuk a keresztény-nemzeti polgárság összefogása, munkájukban részt vett Milotay István, Anka János, Prohászka Ottokár, Concha Győző, Bernáth István, Huszár Károly stb.³⁶

A kényszerszünet után egy tematikus számmal jelentkeztek *A zsidóságról* alcímmel, megszabván a lap jövőbeli irányvonalát. Magukat tudományos folyóiratnak tekintették, akik a zsidókérdéssel, mint tudománnyal foglalkoznak. 1919-ben összesen négy szám jelent meg, minden bizonyos pénzügyi gondokkal küszködhetek. 1919-ben elhunyt Szemere Miklós, a lap nagyvonalú támogatója, s a háborús összeomlást követő forradalmak zűrzavara sem segítette a lapkiadásokat.

Altenburger Gyula 1921-es beköszöntő cikkében üdvözölte a keresztény-nemzeti eszmék diadalát: a numerus clausus megvalósult, a jobboldali szervezetek megerősödtek (MOVE, ÉME), a nagy társadalmi támogatottságot élvező keresztény lapok, köztük az ekkor virágkorát élő *Magyarország* Milotay István irányításával és a *Szózat*, a Fajvédő Párt hivatalos orgánuma virágkorukat élték. Altenburger interpretálásában *A Cél* azt az ürt hivatott betölteni, amit szerinte a többi fajvédő lapok elhanyagoltak, ti. küzdelem a fajiságért, a zsidókérdés beható, tudományos vizsgálata. Küzdelem a „zsidó aknamunka”, a társadalmi-gazdasági „térnyerés”, a sajtó „elzsidósodása” ellen.³⁷ Altenburger Gyula világnézeti problémaként kezelte a zsidókérdést, ami szerinte a keresztény és az izraelita kultúrvilág világszemléleti harca. A két vallás között erkölcsi érdekellentétet feltételezett, Magyarország romlását is arra vezette vissza, hogy emancipálták a zsidóságot, s a boldog békeévek alatt elpuhult emberek nem vették észre a „zsidó térhódítás” veszélyét. Ezért céltudatos, megfontolt, hosszú és kitartó antiszemitizmust javasolt, amelyben egységfrontot kell alkotnia a magyar nemzetnek. Végső soron a zsidóság asszimilációjában és megkeresztelkedésében látta a megoldást, az elkülönítésükre tett javaslatokat erkölcsetlennek és megvalósíthatatlannak tartotta.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy Altenburger karrierje nem nyúlt hosszúra *A Cél*-nál, humanitárius álláspontja a húszas években már nem nyújtott megfelelő alternatívát a fajvédők számára.

A trianoni sokk és az azt követő zűrzavar egy jó időre lejáratta a baloldali alternatívát. A jobboldali politizálás volt az egyetlen élhető lehetőség. Ugyanakkor a Bethlen-konzolidáció sikerei kihúzták a talajt a szélsőjobboldali radikalizmus, így a sajtó alól is. Sok szélsőséges napilap és folyóirat megszűnt, a keresztény lapok hangja megenyhült.³⁹ A változások szintén kényes helyzetbe hozták *A Cél*t, az 1920-as évek közepe egy köztes válságot jelentett számukra. Hiába szerveztek propaganda körutakat Budapesten és vidéken, a fajvédelemi lap népszerűsítése csupán meddő próbálkozás maradt, az eladási mérleg nem emelkedett (az előfizetők száma Méhely szerint ekkor 140 volt).⁴⁰ A sikertelenséget tetőzte a szerkesztőségben dúló hatalmi vetélkedés. Az egyik oldalon állt Altenburger Gyula és Farkas Zoltán, a mérsékeltbb fajvédők, követelésiek társadalmi reformokban és antiszemitizmusukban fejeződött ki. Míg a másik oldalon Méhely Lajos állt, radikális biológiai szemléletével, őt támogatták F. Papp Zoltán és Levatic László, a későbbi befolyásos *A Cél* zszurnalisták. A szerkesztőváltások követték a rivalizálás menetét, 1923. júniusig Farkas Zoltán vezette a lapot, távozása után Méhely Lajos vette át a főszerkesztői feladatokat. 1924. áprilisban Altenburger Gyula váltotta Méhelyt, majd 1926-os távozásával véglegesen a fajbiológiai irányzat kerekedett felül, s a mérsékeltbb szárny elhagyta az irodát.

A folyóirat felépítése az előző évekhez hasonlóan alakult, leegyszerűsített változatban. A szépirodalmi alkotások eltűntek, az önálló tanulmányok töltötték ki a lap első egységét. A második részben több-kevesebb ideig fennálló rovatokkal találkozhatunk. 1921 és 1923

között teljesen megszűntek, majd a 1924-től újraindult a *Szemle* újonnan *Tallózások* néven, Altenburger Gyula vezetésével, szintén az ő irányítása alatt működött a *Thémák*, ahol különböző kulturális témákat járt körül, mint a művészet, nyelvújítás, filozófia, monizmus stb.

A korábbi sokszínű témafelvetés az egy zsidókérdésre szűkült. Az egzisztenciájában súlyos károkat szenvedett középosztályból az ekkeseredettség hangja szólt, az ország minden társadalmi, szociális, gazdasági, kulturális nehézségét a zsidóság „aknamunkájához”, „parazitizmusához” vezették vissza. A fajvédők többsége a megoldást társadalmi háttérbe szorításukban látta, ennek jegyében szorgalmazták a numerus clausus szigorítását, a „numerus nullus” bevezetését. Egyeseknél felvetődött a kivándoroltatásuk és elkülönítésük is, de a fizikai megsemmisítés gondolata még elméleti szinten sem jelent meg.

A rendszeres írók száma szintén visszaesett, az írások döntő többsége Altenburger Gyula tollából származott, aki ez időben hat álnéven publikált egyszerre (A. Gy., Lynkeusz, Anasztigmát, Spectator, Homo, Objectivus). Mellette dolgozott a régi gárdából Kiss Sándor és Kmoskó Mihály, valamint Dömötör Mihály volt belügyminiszter, Bonta István és Fodor Gyula. A későbbi meghatározó szerzők közül már ekkor csatlakozott a laphoz Kovács-Karap Ernő ügyvéd, Levatic László és F. Papp Zoltán.

A lap egész fennállása során anyagi problémákkal küszködött, állami támogatásban nem részesült.⁴¹ Rendszeresen felhívták az előfizetők figyelmét, hogy adományaikkal támogassák *A Célt*, s nem egyszer kisebb füzetek, brosúrák megjelentetésével is próbálkoztak, például Kiss Sándor: *Zsidó fajiság, magyar fajiság* vagy Altenburger Gyula: *A választójog és a zsidókérdés*.

A korábbi évekhez képest csökkent a folyóirat terjedelme, az 1919-es évet nem tekintve 330-393 között alakultak az oldalszámok. Például 1924-ben 384 oldal jelent meg 30-34 oldalas havi felbontásban. 1923-tól gyakran előfordul, hogy két számot összevontak, ilyenkor az oldalszámok is megduplázódtak.

(1926–1944: *előtérben a fajbiológia*) 1926. májusban a lap szerkesztését Méhely Lajos vette át, s ezzel végleg felülkerekedett a fajbiológiai irányvonal. A lapot csak az előfizetők és a Magyar Kultúrliga tagjai vásárolhatták (korszakunkban több szélsőjobboldali laptól megvonták az utcán árusítás jogát, bizonyára *A Célt* sem kerülte el a korlátozás). Méhely állítása szerint az előfizetők száma az ő irányítása alatt 1800-ra emelkedett.⁴² Ezt később a Népbírói kihallgatáson 4000-5000 példányszámra módosította.⁴³ A lap népszerűsége mindenképpen növekedett, de széles társadalmi támogatottságra sohasem tett szert.

Mintegy tizennégy éven keresztül Méhely Lajos volt *A Cél* főszerkesztője, a lapnál töltött szolgálata még ennél is hosszabb időre: huszonegy évre nyúlt. Korszakunkban a tanulmányok többségét ő maga írta, közel 200 írásával egyértelműen a legtermékenyebb fajvédő írók közé tartozott, dolgozatai külön lenyomatban is megjelentek, illetve számos előadáson elhangzottak.⁴⁴ De jelentőségét leginkább hatásában lehet lemérni: a kortárs szélsőjobboldali ideológusok sorra őrá hivatkozva bizonyítják téziseiket. Szoros összeköttetésben állt a jobboldali mozgalmakkal és egyesületekkel, rendszeresen járt vidékre népszerűsítő előadásokat tartani, s olyan meghatározó politikus barátságát élvezte, mint Gömbös Gyula.

Méhely vezetése alatt számottevő érdeklődés mutatkozott az antropológia és humánbiológia irányába. A professzor 1920 és 1930 között az Embertani Intézet élén jelenetős befolyást gyakorolt fiatal tanítványaira, akik számára *A Cél*ban is helyet biztosított, mint az antropológus, biológus Malán Mihály, az antropológus, pszichiáter Gáspár János, a szintén antropológus Apor László és a rákkutató orvos professzor Koller Pius Károly. Mesterükhöz hasonlóan, komoly tudományos karriert futottak be az antropológia és az orvostudomány területén.⁴⁵

Érdemes megvizsgálni a lap kapcsolatát a szélsőjobboldali pártokkal. A Gömbös Gyula-féle Fajvédő Pártról, mint sajtójukról beszéltek. Nem véletlen tehát, hogy a párt 1928-as feloszlásakor Méhely felháborodását fejtette ki, s saját irányítása alatt kívánta tovább működtetni a pártot, majd politikai ambícióiról mégis lemondott.⁴⁶ Később, Gömbös miniszterelnöksége idején szintén éles bíráló alá vonták a Nemzeti Munkatervet és a német irányba történt tapogatózásokat.

A *Cél* számára új kihívást jelentettek, a gazdasági világválság hatására megerősödött nemzetiszocialisták.⁴⁷ A fajvédők alapvetően németellenes irányt képviseltek, s igyekeztek elhatárolódni a nyilasoktól is. A többségük ugyan szimpatizált a Mussolini vezette fasizmussal⁴⁸, de szembeszálltak Hitler faji felsőbbrendűséget hirdető ideológiájával, ami nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a magyarság nemzeti érdekeivel, „területfölötti népiség eszméje” kizárta az elcsatolt területek visszacsatolását, továbbá taszította őket Hitler keresztényellenessége, s nem utolsósorban rettegetek a német imperialisztikus törekvésektől.⁴⁹

Az 1920-as évek második felében ennek ellenére megjelentek a szélsőségesebb irányban apelláló, többnyire egy-egy párthoz kapcsolódó szerzők, mint a nyilaskeresztes párthoz köthető Nagykálnai Levatic László⁵⁰, vitéz Endre László, s Pálffy Fidél is. Majd 1931-ben csatlakozott a gárdához Bosnyák Zoltán, aki 1940-től átveszi a szerkesztői posztot.⁵¹ A lap tevékenysége ekkor már messze túlmutat a fajvédelmi alapon, s követve a korszellemet egyre radikálisabb hangot ütött meg. Egyes képviselői – gondoljunk csak Endre Lászlóra és Bosnyák Zoltánra – aktívan részt vettek a hazai zsidóság kiszolgáltatásában Németország számára.

A szerkesztői gárda vehemens részét adták az ismét talpra állt turanista mozgalom képviselői, 1931-ben újjászervezték a Magyarországi Turán Szövetséget (MTSZ). Tagjai rendszeresen publikáltak a lapban, köztük: Hajnóczy Sándor, kereskedelmi iskolai tanár és igazgató, Túrmezei László az MTSZ sajtóelvezére, Dessewffy István a szövetség oszlopos tagja, Szeder János a magyar közéleti- és sportegyesületek tótumfaktuma (MOVE, Országos Magyar Lövész Szövetség, Magyar Kerékpáros Szövetség, Magyar Bokréta Szövetség stb.), kormánypárti képviselő, Csuday Jenő történész, egyetemi magántanár. Csaknem tizennégy éven át dolgozott a lapnak Nagy Elek budapesti ügyvéd, akinek szinte egész munkássága a szabadkőművesség elleni harc és a turanizmus jegyében telt.⁵²

A fajvédők fajelmélet felállításával nem próbálkoztak⁵³, azonban születőben volt egyfajta „turáni fajelmélet”. A megjelölés sok szempontból hibás, ugyanis nem rendelkezett a náci fajelmélet minden jellemével, így nem állított föl fajok közötti hierarchiát, s a turanisták többsége a zsidókérdésben sem foglalt állást, viszont a némethez hasonló élettelélmélet középponti szerepet kapott, s egyes szerzők a fajkutatás és örökléstan új eredményeit is belefűzték nézetrendszerükbe.⁵⁴ Ennek ellenére sokkal inkább birodalmi gondolatnak nevezhetnénk a 800 millióra duzzadt turáni államszövetségről fűzött ábrándokat. Külön említést érdemel Lomniczi István őstörténész, aki egy „szittyfa fajelmélet” kidolgozására tett kísérletet, kevés sikerrel, lényegében a magyar fajiség ellenében a szittyfa fajiságot helyezte.⁵⁵

Műltszemléletük az őszirózsás forradalom és a kommün, valamint Trianon problematikájára koncentrált. A szélsőjobboldaltól a szélsőbalig mindenki egyetértett azzal, hogy Trianon igazságtalan, és orvoslásra szorul. A fajvédők egységesen az integrális revízió elvét vallották. Úgy vélték, ha beleegyeznek részleges megoldásokba, azzal elismerik Trianon jogosságát, és lemondanak a történelmi Nagy-Magyarországról. A magyar közvéleménnyel ellentétben nem álltatták magukat azzal az illúzióval, hogy a határmódosítások békés úton megvalósíthatók, ennek ellenére természetesen üdvözölték a visszacsatolásokat.⁵⁶ Egy felszabadító háborúban gondolkodtak, amit a belső problémák, vagyis a „zsidókérdés” rendezése után lehet csak megvalósítani, különben „*a jövődő Magyarország is csak egy nagy zsidó gyarmat lesz*”.⁵⁷

Mint már sokszor utaltunk rá a zsidókérdés mindvégig középpontban állt, természetesen különös érdeklődést mutattak a törvényi szabályozások irányában. Alapvetően egyetértettek a mindenkori hivatalos politikával, de folytonos módosításokat, szigorításokat követeltek. A zsidótörvények meghozatalakor a lap szövszólói már nem elégedhettek meg az eredményekkel, a nürnbergi törvényekhez hasonló rendelkezéseket szerettek volna látni Magyarországon. Követelték a zsidó-magyar házasság betiltását, a vagyonuk és földbirtokuk elkobzását, a további bevándorlás megakadályozását.⁵⁸ A harmadik zsidótörvényt már a biológiai fajvédelem első lépéseként üdvözölték, de nem meglepő módon szigorításokra tettek javaslatokat.⁵⁹

A fajvédelem érdekében olyan szociális intézkedéseket követeltek, amelyek a magyarság népszaporulatát szorgalmazzák. Sokrétű programokat dolgoztak ki az egykezés megfékezésére: adó- és örökösödési rendszer reformja, a kevés gyermekű hivatalnokok hátrányos helyzetbe hozása, közegészségügy javítása, magzatelhajtás tiltása stb.⁶⁰ Az 1940-es években már szociális téren is a nemzetiszocialista példákat tartották mértékadónak.⁶¹

A szerkezeti felépítést, fizikai megjelenést tekintve folyamatos visszaesés figyelhető meg, a rovatok szinte teljesen eltűntek, a *Szemle* az egyetlen, amely többé-kevésbé állandó maradt, s a második világháború alatt Bosnyák Zoltán vezetésével jelentkező, a háborús eseményeket, és az antiszemita mozgalmakat tudósító *A tűzvonalból*. Továbbá állandó maradt egy irodalomkritikai, könyvajánló rovat. A bemutatásra került könyvek többsége a hazai zsidókérdés és a fajvédelem szakirodalmát ölelték fel, de helyet kaptak Bartha József Nyugat-ellenes agitációi is. Szépirodalmi alkotásokkal többé nem találkozunk, eltekintve Bartha József vagy Méhely Lajos verseitől.

A lap felépítésében egy újdonság az 1940-es évektől a tematikus számok megszapорodása. Ez többnyire a „turáni testvérek” irányába tett gesztus, így találkozhatunk finn⁶², japán⁶³ vagy bolgár⁶⁴ számokkal. 1942. augusztusban emlékszámot készítettek Méhely Lajos 80. születésnapjára, ahol dicsőhimnuszokat írtak fajvédelemi munkásságáról. A lapban megszólalt minden jelentősebb *A Cél* körüli antiszemita, mint Nagy-Megyeri Nagy Károly, Endre László, Méhes Gyula, Malán Mihály, Bartha József és Bosnyák Zoltán.

A lap szerkesztői továbbra is értelmiségi körökből kerültek ki. Az ügyvédek és tanárok köre feltűnően bővült a természettudományos pályán működőkkel: Malán Mihály antropológus és biológus; Doros Gábor orvos; Gáspár János orvos, pszichológus; Apor László; Koller Pius Károly orvos; Gelei József biológus és vegytan tanár; Usziny Gyula orvos; és az első világháborúban szolgált tisztekkel: Máté-Törék Gyula testőrezredes, Nagy-Megyeri Nagy Károly nyugalmazott altábornagy, Nagymegyeri Raics Károly altábornagy.

A Cél nem jelent meg havi rendszerességgel. Gyakran előfordult, hogy több számot összevontak, ami a gazdasági világválság függvényében nem volt kirívó eset. A terjedelem az előző évekhez hasonlóan 300-400 oldal között alakult, majd 1940-től ez a szám a háborús papírkorlátozásoknak köszönhetően évi 200 alá süllyedt. Voltak olyan hónapok, amikor csupán 14 oldalt vehettek kézbe az olvasók.

***A Cél* fajvédelme**

A tanulmány további részében *A Cél* lapjain megjelenő legfőbb csomópontok kerülnek kiemelésre. Habár a folyóirat meghatározó részét az antiszemitizmus tematikája tette ki, ennek tüzetes vizsgálatától eltekintünk, a mára már több könyvtárryira duzzadt zsidókérdéssel és antiszemitizmussal foglalkozó szakkönyvekre tekintettel. Szintén nem szorítható be a tanulmány keretei közé Méhely Lajos fajbiológiájának bemutatása, ha tematikailag ide is tartozik, messze túlmutat e tanulmány keretein.⁶⁵ *A Cél* ideológusai gazdasági-tár-

sadalmi szempontból az agrárius vonalat követték, szociális intézkedéseiket az eugenika gyakorlatának megfelelően alakították, míg világnézetük, kulturális elképzeléseik nagy részét a Nyugattól való elfordulás határozta meg.

(Az agrárius mozgalom) Az agrárius mozgalom a 19. század második felében alakult ki gróf Károlyi Sándor vezetésével. Követői szembeszálltak az iparosítással, úgy vélték, a gazdasági fejlődést nem szabad alárendelni a profitnak, s hagyományos agrárközpontú gazdaságot követeltek, a keresztény középosztály és a parasztság megerősítése érdekében. Az agrárlobbi természetesen szemben állt az ipari és kereskedelmi szférával, ami sok esetben zsidó kézben összpontosult, így a mozgalomnak a kezdetektől volt egy erős antiszemita éle.⁶⁶

A gazdasági program alakításában Mezey Gyula az OMGE alelnöke járt elől, cikkorozatot közölt *A magyar nemzeti birtokpolitika kérdései*⁶⁷ címmel, alapvetően az OMGE és a Gazdaszövetség hivatalos álláspontját osztotta. Legfontosabb követelései közé tartozott: a közteherviselés igazságosabb, a termelési-kereseti arányokhoz igazodó elosztása; fellépés a közvetítő kereskedelem ellen; a hitbizományi rendszer újragondolása és vármegyénkénti arányosítása; az üzemszervezetek megfelelő korlátok között tartása; a társas, a szövetkezeti és örökös bérleti rendszer új alapokra helyezése; a mezőgazdaság számára előnyös vámpolitika bevezetése; a mezőgazdasági kereseti lehetőségek kiszélesítése, és újak létesítése; nagy képességű fogyasztó piacok biztosítása, mezőgazdaság számára előnyös vámpolitika bevezetése, a tőzsdei üzérkedés betiltása; infrastruktúra fejlesztése, a vasút mellett a köz- és hajóútvonalak karbantartása, a mezőgazdasági szakoktatás és ismeretterjesztés kiszélesítése, a belső- és külső telepítések előmozdítása.⁶⁸

A fajvédők igyekeztek a gyakorlati kérdések helyett az ideologikus és társadalomkritikai szegmensekre összpontosítani. Szemben állították morális alapon a kapitalista városokat és az idillikus paraszti világot, míg egyik oldalról a korrupció, a hazugság, a törtetés, a spekuláció, a pénzhajhászás, az uzsorázás áll, másik oldalról a magyar paraszt, mint a nemzet letéteményese, a „fajmagyar” hagyomány és erkölcsiség hordozója. A magyar föld szeretetétől és a paraszti értékrendről idillikus képeket festettek, sorskérdésként kezelték a föld magyar kézen tartását, a zsidóság és a nemzetiségiek ellenében.⁶⁹ Ennek érdekében állami beavatkozást követeltek. Szemere Miklós már az 1910-es években homestead törvények bevezetésére tett ajánlatot a országgyűlésben, vagyis a földek elidegeníthetlenségének és feloszthatatlanságának jogszabályba foglalására.⁷⁰

Mezey Gyula 1919-es távozásával a lapnak nem voltak meghatározó gazdasági szakemberei, szakavatatlan zszurnaliszták irányították a gazdasági platformot, az alapvető agrárius irány megtartásával.

A 20. század hajnalán első rangú sorskérdéssé emelkedett a földosztás. Az 1920. novemberben elfogadott Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreform, alig javított a hírhedten egyenlőtlen szociális és gazdasági arányokon. A rendelet 1 275 000 hold földet osztott szét, ez az ország mindössze 8,5%-át érintette, a kedvezményezettek így átlagban 1,7 kat. hold alatti törpebirtokosok lettek.⁷¹ A nagybirtokot védő paragrafusai miatt ez nem javított a birtokstruktúra aránytalanságain. A fajvédők az „agrárnincstelenek” földhöz juttatását és a középbirtokosság megerősítését pártfogolták, a nadrágszíj parcellák átalakítását működő középgazdaságokká.⁷² Egry József az 5 katasztrális hold területet tartotta az alsó minimumnak, amely képes egy egész családot fenntartani.⁷³ A reformokhoz szükséges földet elsősorban a nemzetiségiek tulajdonából képzelték el, Méhely Lajos elsősorban a „terjeszkedő svábok” megfosztását követelte ingatlanaitól;⁷⁴ másrészt a háborús vagyonszerzők és üzérkedők birtokaira tartottak igényt (ti. a háború alatt nem

lehetett tisztességesen meggazdagodni).⁷⁵ A nagybirtokok felszámolását nem támogatták, szakértelmükkel a gazdatársadalom vezetésével lennének felruházva. Az egy kézben levő birtokok maximumára viszont 5000 holdas felső határ megszabását javasolták.⁷⁶

Az agrárius vonalat követve elutasították a liberalizmust és a szabadversenyes kapitalizmust. Állami beavatkozást követeltek az agrárszféra javára, az elesettek, gyengék felkarolására a nagytőkésekkel szemben. Különös hangsúlyt fektettek a civil önszerveződésként létrejövő, szövetkezesítés és érdekvédelmi szervezetek alapítására. Méltatták a már meglévő gazdaszövetkezetek tevékenységét (Magyar Gazdaszövetség, a Falu szövetség, az OMGE, Hangya Szövetkezetek Országos Szövetsége stb.), s egy új Magyar Gazdafront alapítására tettek javaslatot⁷⁷, mely képes lenne megvédeni a magyar parasztot „a velük szemben álló és az őket ma kiuzsorázó nemzetközi nagy tőke és a szervezett ipari kartellekkel szemben”.⁷⁸ A fajvédők többsége a gazdasági érdekvédelmen túl szociális és a népművelési szándékokat fűzött a szövetkezetekhez. Egy sor szociális intézkedést helyeztek kilátásba, mint kisdédóvók és iskolák alapítását, ahol már a legkisebbeket is munkára nevelnék, például mezőgazdasággal kapcsolatos játékok népszerűsítésével, mint a gyermekekre szabott kapa, kasza stb. Majd az elemitől kezdve gazdasági alapismeretekkel kiegészített tanterv bevezetése. A női oktatás hasonló elvekre épült, mivel a kisdédóvók nagyrészt leveszik a nők válláról a gyereknevelés terhét, ők is munkába állhatnak a férfiak mellett a földeken.⁷⁹ Általában az egész oktatási rendszert gyakorlatiasabbá tennék, a gazdasági egyetem mezőgazdasági fakultása számára földek biztosítását követelték, ahol gyakorlatiasabb növendékeket lehet nevelni, s egyben mintagazdaságokat képeznének a gazdatársadalom előtt.⁸⁰ A gazdák hasznos szabadidő eltöltése érdekében gazdakörök felállítását javasolták, ahol a szakemberek előadásából szakszerű gazdálkodást tanulhatnának, az így felkeltett tudásvágyukat a felállítandó népkönyvtárak elégítenék ki.⁸¹

Hasonló vehemenciával támogatták a védegyletek létrehozását, Levatic László a zsidóság elleni társadalmi összefogásra buzdít, *Megoldható-e a zsidókérdés társadalmi úton?* munkájában arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy „zsidó öntudatossággal” kell fellépni a magyarság védelmében: a széthúzó társadalmi csoportokat egységfrontba állítani. Ennek jegyében csak „fajtestvéreiktől” vásároljanak termékeket, magyar szolgáltatásokat vegyenek igénybe, bojkottálják a zsidó kézben lévő bankokat, pénzintézeteket. Egyúttal betiltaná olyan termékek behozatalát, amelyeket itthon is meg lehet termelni.⁸²

A fajvédők egyes képviselői pártfogásukba vették a munkásságot is, ezek körébe tartozott Levatic László is. Szociális programja tengelyébe az arányosított jövedelem eloszlás, a teljes foglalkoztatottság és az adórendszer progresszív átalakítása állt. 1932-ben vagyonszaporulati adó bevezetésére tett javaslatot, a világháború óta meggazdagodottak megadóztatására. Miközben 150-200 korona katasztrális jövedelemig terjedő birtokosok számára adómentességét javasolt. Többek között felvetette a miniszterek fizetésének csökkentését, a külföld felé irányuló kamatfizetés és törlesztés kötelezettségeinek megtagadását.⁸³

(Az egykézés elleni harc) A fajvédő szociálpolitika alapja a „sok és jobb magyart akarunk” szlogen jegyében alakult. A törekvések középpontjában az egykézés elleni harc, vagyis a népszaporulat növelése állt. Mint ahogy a korábbiakból kiderült, érdeklődésük nem terjedt ki minden társadalmi rétegre: a parasztság és a keresztény-középosztály érdekeit helyezték homlokterbe, míg a szegénysorú munkásság életkörülményeivel nem foglalkoztak, gyarapodásukat nem támogatták, sőt adott esetben a „degeneráltakhoz” hasonló születésszabályozást javalltak körükben.

A fajvédők nem csak a gazdasági kérdések terén ítélték el a szabad versenyt és a liberalizmust, az élet minden területén fokozni szerették volna az állam hatalmát. Általános európai tendencia a 20. század hajnalától, de fokozottan a gazdasági világválságot követően az erős, felülről irányított, a szakpolitikát is kezében tartó gondoskodó állam iránti igény, amely pártfogásába veszi az alsóbb társadalmi rétegeket.⁸⁴ Szintén nem egyedi jelenség a kollektívokban való gondolkodás. Nem az egyes emberek életkörülményeit tartották szem előtt, hanem egységekben (család) gondolkodtak, s végső soron az állami érdekekben. A fő mozgatórugó: a nemzet nagysága a lakosságszámában rejlik elv.⁸⁵ Azonban a fajvédőkben valóban élő szociális érzékenységet sem lehet elvitatni tőlük. Ennek jegyében sürgették az államilag irányított gyermekvédő és családtámogató intézkedéseket, harcot az alkoholizmus, a tuberkulózis és a nemi betegségek ellen. Szívesen vettek minden javaslatot, és őszintén hittek abban, hogy megfelelő reformokkal javítani lehet az életminőséget és növelni a gyermekáldást. A probléma megközelítése nem csak egyoldalú, és nem csak egy üres eszme jegyében történt. A problematika ott kezdődik, hogy minden eszközt elfogadhatónak tartottak nemes eszméik megvalósítására. Így elképzeléseik sok esetben túlmutatnak a szorosan vett népesedéspolitikán és inkább eugenikáról, fajegészségtanról vagy fajnemesítésről beszélhetünk. Miközben családvédő törvénytervezeteket dolgoztak ki, óhatatlanul felvetődött a „faj” minőségi javítása iránti igény. Így ami pozitív volt benne, azt is elferdítette az eltorzult, demoralizált politikai háttér.

A gyermektelenséget három okra vezették vissza. Egyrészt az anyagi nehézségek, így az előterjesztések többsége pénzügyi segélyeket helyezett kilátásba: az örökösödési rendszer reformját és új családközpontú progresszív adórendszer bevezetését. Másrészt társadalmuk rákfénjének az individualista világszemléletet tartották, amely a közösség érdekei elé helyezi az egyéni önös érdekeket és kényelemből nem vállalnak gyermeket. A fajvédők szerint kiveszett a társadalomból az önreprodukálás ösztöne, a család és a házasság felsőbbrendű eszménye. Ezt támasztja alá a vadházasságok és a válások magas száma. A megoldást csak egy gyökeres szemléletváltás hozhat, amelyhez fajvédő szempontok alapján át kell alakítani az oktatási rendszert és a teljes kulturális életet. A harmadik megközelítési pont: a közegészségügy katasztrofális helyzete, és a fajfenntartás szempontjából káros hatást kifejtő betegségek, mint a tuberkulózis, a nemi betegségek és az alkoholizmus. Egy esetleges negyedik szempontként a telepítési mozgalmakat lehet értelmezni, amelyek társadalompolitikai megközelítésből szintén a magyarság számbeli növekedését célozták.

A fajvédő szociálpolitika súlypontja a családsegítő programokon volt, első helyen mégis a közegészségügy vázlatos bemutatásával kell kezdeni, e nélkül a tervezetek egyes pontjai értelmüket vesztenék.

A magyarországi közegészségügy a Horthy-korszakban feltűnően sokat fejlődött, azonban felemás módon. Az orvosi ellátás, és természetesen a kórházak is a városokba koncentráálódtak. Míg a vidéki települések orvos hiányban szenvedtek, és mérhetően rosszabb körülmények között éltek. A rossz higiénikus környezet kedvezőbb volt a népbetegségnek számító tuberkulózis és csecsemőhalandóság számára, az áldozatok száma messze felülmúlta az országos átlagot.⁸⁶

A városokban a nemi betegségeket és a lakáshiányt tartották égető problémának. A fajvédők az előbbi különböző megszorító intézkedésekkel kívánták visszaszorítani, mint a betegségek bejelentési kötelezettsége, a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat, de nemibeteg-gondozó intézetek emelésére is ajánlatot tettek. Másrészt a társadalom felvilágosításától várták az előrelépést, amit már kisgyermek korban megkezdtek volna az iskola keretei között, kiegészítve erkölcsös neveléssel és a testedzés nélkülözhetetlen egészségjavító szerepével.⁸⁷

A lakáshiány orvoslására városfejlesztő programokat dolgoztak ki. Céljuk először is megakadályozni, a parasztok városba vándorolását. Gondolatrendszerük alapján a magyar nemzet gerincét ott kell megőrizni, ahol van. A városban elvesztenék egyéniségüket; nem tudnának alkalmazkodni a körülményekhez, és beolvadnak a „kapitalizmus tégyelyébe”. A mezőgazdasági problémák végleges megoldásáig nem sok esélyt láttak az elvándorlások megakadályozására, ezért a lehetőségekhez mérten igyekeztek a városi életviszonyokat a nagycsaládok igényéhez igazítani. Első helyen az életkörülmények higiénikusabbá változtatása és a lakhely biztosítása álltak.⁸⁸ A lakásépítési programok elsősorban Budapestre koncentráltak, ahol a városszéli kertes lakások építését támogatták. Ambivalens módon a sokkal rosszabb körülmények között élő vidéki, tanyasi lakosság lakásproblémái fel sem merültek. Erre adhat egyfajta magyarázatot, hogy felfogásukban a parasztság szívósabb, és a természettel való küzdelemben csak megerősödik.⁸⁹ Míg a városban nem érvényesülnek a természeti törvények, a szélsőséges körülmények ellentétes irányba hatnak, és felőrlik a társadalmat. A lakáshiány megoldására állami beavatkozást követeltek. Levatic László első lépésként a kötött lakásforgalom feloldását ajánlotta, olcsó állami kölcsönök biztosítását az építkezésekhez, párhuzamosan az építési alapanyag árak leszorítását.⁹⁰ A magyar szupremácia elősegítéséhez és a zsidóság kiszorítására, Levatic védő törvényeket követelt a közös magyar kézen tartására: zsidó ne vásárolhasson magyar ingatlant, ugyanakkor a zsidó ingatlant csak magyar válthassa meg.⁹¹

A magyar társadalom egészségére és morális nivójára, így nemzetfenntartó képességére nagy veszedelmet láttak az alkoholizmusban. Az alkohol elleni küzdelem már a századfordulón felvetődött egyes politikai körökben, s hamarosan összefűződött az antiszemita, jobboldali programokkal.⁹² Már *A Cél* indulásakor beemelték a fajvédő programba és egészen a lap megszűnéséig napirenden maradt. A gondolati séma alapja az alkohol erkölcs- és egészségromboló hatásán túl a kollektívizmussal figyelmen kívül hagyása. Az ital nyújtotta mámor az egyéni érdekeket szolgálja, de a közösség egészére károsan hat, például a bűnözés által. Vagy az állami jövedelemből elköltött milliókkal, amelyet börtönök, szanatóriumok, kórházak, elmeegógyintézetek fenntartására használnak.⁹³ A célkitűzés nem a teljes tilalom volt, mint ahogy kommunista körökben felvetődött, hanem a mértékletesség, s a különösen káros rövid italok (mint a pálinka) elleni fellépés.⁹⁴ Nagy Elek az első világháború alatt új többmértvű, nagyrészt a ma élő gyakorlatnak megfelelő italmérési törvényt bevezetését indítványozta. A fogyasztási adó megemelését tette első helyre, amelyből még az állam is jól profitálhatna. Szabályozást ajánlott a nyitva tartásra (késői nyitás, korai zárás, vasár- és ünnepnapokon nyitvatartási tilalom). Bizonyos személyeknek megtiltotta volna az alkohol kiszolgálást: gyermekek, iskolánövendékek, közismert alkoholisták, koldusok, csavargók, bűnözők, prostituáltak számára, sőt a nők kiszolgálásának teljes tilalmát is felvetette.⁹⁵ Indítványozta a kocsmai hitelnyújtás beszüntetését és bizonyos körzetekben (bánya, építkezés, gyár) italmérési tilalmat.⁹⁶

A fajvédők a felismert vagy vélt problémákra keresték tehát a válaszokat. Számtalan program tervezetet dolgoztak ki, ebben élen jártak az orvosok és az eugenika iránt érdeklődő teoretikusok. Közös vonásuk, hogy elveket fogalmaztak meg, a kivitelezésre kevés figyelmet fordítottak, azt a gyakorlati politikusok körébe utalták. Az egyes programok között számtalan átfedéssel találkozhatunk, voltak egyes pontok, amelyeket egytől-egyig mindenki hangoztatott, ezek ismételtetésétől eltekintünk, helyette azokat a momentumokat érdemes kiemelni, amelyek az adott személy megvilágításában újat jelentettek.

A hazai eugenika első képviselői közé tartozó Hoffmann Géza, radikális a német fajhigiéniai gyakorlatnak megfelelő kiáltványt dolgozott ki, programja a fajvédők számára mértékadóul szolgált. Hoffmann megkülönböztetett mennyiségi (kvantitatív) és minőségi

(kvalitatív) fajegészségtant. Kvantitatív értelemben a háborúban elesett katonák minél hamarabbi utánpótlását kell előmozdítani, ez a tematika szoros összefüggésben áll a hivatalos-félhivatalos népesedéspolitikai törekvésekkel. Minőségi értelemben a legjobb biológiai tulajdonságokkal rendelkezők szaporítása, a kevesebbet érok örökítésből való kirekesztése a cél.⁹⁷ A kizárás lehetett különféle betegségek miatt (tüdővész, nemi betegségek, öröklődő elmebaj), visszaeső bűnözők, vagy radikálisabb értelmezésben a „satnyák” (vagyis gyenge testalkatúak) vagy politikailag megbízhatatlanok esetében. A kirekesztés egy lehetséges és a korban egyetlen reálisnak tartott eszköze a házasság kötelező orvosi bizonyítványhoz kötése vagy a nem kívánatos személyek kitelepitése. Hoffmannban felvetődött – amerikai példák nyomán – a sterilizációs megoldások gondolata, de ennek megvalósítására még ő sem látott valós esélyt, egyelőre. Egy harmadik lehetőség az alkoholisták és a gyengeelméjűek intézményes elkülönítése. A megoldást mégis inkább a fennálló örökösödési rendszer újragondolásában és egy családtámogató szociálpolitika által látta megvalósíthatónak. Majd leszögezi: az eugenika nem akarja elpusztítani az alkalmatlan személyeket, azt akarja, hogy meg se szülessenek.⁹⁸

A megoldási javaslatok első csoportja anyagi segélyeket helyezett kilátásba a nagycsaládosok számára. Az ideális családmódel a négygyermekes, hogy hány gyermek születése után lehet igénybe venni a kedvezményeket, a tanulmányokból nem derült ki. A juttatások többsége a hivatali réteget érintette, magába foglalva adóelengedést, gyorsabb előrelépést a hivatalokban, különböző pénzsegélyeket. Az adórendszer a gyerekszámmal hozta összefüggésbe, egyrészt a gyerekszám függvényében emelkedik a hivatalnokok fizetése, másrészt adó alapegységekben gondolkodott: a négy- vagy többgyermekes apák fizettek volna egy egységet, a háromgyermekesek kettőt, stb. Az agglagények számára viszont súlyos adóterheket helyezett kilátásba. Az örökösödési rendszert szintén a fajvédelem jegyében formálná: a gyermektelenektől, a kevesgyermekesektől és az agglagényektől megvonná a végrendelkezés jogát. S a politikai jogkör kiterjesztését szintén a gyerekszámától tette függővé.⁹⁹

A javaslatok második csoportja a potenciális szülők egészségügyi védelmét szolgálta: a tuberkulózis, a nemi betegségek és a gyári mérgezések visszaszorítását. Az anyavédelem érdekében a nők munkába állását ellenezte. Az élvezeti cikkek visszaszorítására, magas adókulcsot javasolt az alkoholtartalmú italokra és a dohánytermékekre. A házasságok számának előmozdítása érdekében javasolta a cölibátus eltörlését. Hoffmann továbbá felvetette a több mint hat egészséges gyermeket nevelő családok nemességgel jutalmazását.¹⁰⁰

Méhely Lajos a gyermekszaporaságot szorgalmazó programmal egyenrangúan fontosnak tekintette a minél korábbi házasságok előmozdítását. Egy lehetséges módszerként számolt az adó-, az iskola-, és az örökösödési rendszer fajvédelmi alapú reformjával. Nézőpontjában egy egészséges családnak legalább három gyermeket kell felnevelnie, ehhez alakította az örökösödési rendszert. Maradéktalanul csak három utód örökölhetné a vagyont, a kevesebb vagy gyermektelen házasságok esetén a fennmaradó részek visszaszolgáltatási kötelezettségét irányozta elő az állam számára (tehát egy gyermek esetén az örökség kétharmadát, stb.). Az így felhalmozódó vagyon a nagycsaládosok megsegítését szolgálhatná. A földbirtok esetében az elsőszülöttségi örökösödést pártolta, a birtokelaprózódások megakadályozására.¹⁰¹ Hoffmannhoz hasonlóan szembeszállt a női munka terjedésével: „... minden állásba jutó nő egy férfinak veszi el kenyérét, tehát ugyanakkor egy házassági lehetőséget is elpusztít.”¹⁰² A magyar újjászületés sarkalatos pontjaként kezelte a nők visszatérését eredeti foglalkozásukhoz, az anyasághoz, a hamis ideálok kergetése és férfi babérokra törekvés helyett. A női eszménykép: a jó anya és

odaadó feleség, aki fiából jó harcost, lányából jó anyát nevel.¹⁰³ A szaporaságnövelő intézkedéseket csak a parasztságra és a közép- és felsőbirtokosokra vonatkoztatta. A proletárság körében veszedelmesnek tartotta a „nagyértékű és felelőtlen” szaporodást, a magas számú törvénytelen, gyöngelmű és öröklött betegségekben szenvedő utódaik miatt. Ennek ellenére diszkriminatív intézkedésekre nem tett javaslatot, a testileg-lelki-egészséges magyar gazdatársadalom felemelkedését önmagában elégségesnek találta a gyökeres változáshoz, akik majd automatikusan maguk alá gyűrik a proletáriátust.¹⁰⁴

Ursziny Gyula orvos és orvosi szakkönyvíró szintén a juttatási rendszer átalakításában gondolkodott. Az egykézést és a meddőséget a házasság hatodik éve után szigorúan büntetné, ugyanakkor az esetlegesen később születendő gyermekek esetén visszatérítené az összeget. A jövedelmező állást betöltő agglégényekre 30-35 év felett agglégényadót róna.¹⁰⁵

Gáspár János a birtokpolitikával és a telepítésekkel hozta összefüggésbe a nagycsaládok támogatását. Kritika alá vonta az örökösödési törvény reformjától eredményeket várókat, ennél összetettebbnek vélte a problematikát. Elsősorban a csak sokgyermekes és „fajilag kifogástalan” (két szempont: örökletes betegségektől mentes és antialkoholista családtagok) családok földhöz juttatásában látta a változás lehetőségét, s a gyermekszámhoz igazított földadóban. Az egykézésre veszélyes helyeken védterületet állítana föl, ahol csak a Nemzeti Telepítési Alap lenne jogosult ingatlancserék lebonyolítására, a fajegészségügyi szempontok figyelembe vételével.¹⁰⁶

F. Papp Zoltán az eugenika és a nemzetiszocializmus hazai képviselője, a „faj” megvédése érdekében számtalan javaslatot tett az egészségügyi hálózat fejlesztésére. Köztük a védőintézet (zöldkeresztes mozgalom) korszerűsítésére és kiterjesztésére az ország egész területén. A modern bábaképzés modernizálására az által, hogy minimum négyosztályos középiskola elvégzéséhez kötné a praktizálást. A gyógyszerkiadás rendszerét úgyszintén szigorította volna, különösen az elhárító szerek esetében. A káros szenvedélyek megfékezésére, a 2%-nál magasabb alkoholtartalmú italok árusítását csak jegyrendszer ellenében engedélyezné. A prostitúciót szigorúan büntetné, mivel az utcalányok esetében kivitelezhetetlen a nemi bajok ellenőrzése. A nőket eltiltaná minden éjszakai foglalkozástól, mint például a pincérnő, ugyanis az a prostitúció melegágya – állította.¹⁰⁷

Hosszabb bemutatást érdemel Doros Gábor egyetemi professzor, bőr- és nemibetegkutató főorvos fajvédőtörvény-tervezete. Az 1938-ban létrejött Magyar Családvédelmi Szövetség, illetve a Házassági Tanácsadó és Gondozó Intézet tagjaként, legfőbb céljának tekintette a házasság intézményét magasabb eszményi állapotra emelni. A törvénytervezet a fajvédő családpolitika mintegy összefoglalója. Javaslatot tett a házassági esküt megszegők és a vadházasságban élők büntethetővé tételére, a válás megnehezítésére. A lányok védett korhatárát felemelné 14-ről 16-ra, a megrontókat szigorúbb büntetésben részesítené. Egy sor állami engedményt és kedvezményt javasolt a többgyermekes családok számára a tanügyi és lakáspolitikai, vasúti és közüzemi tarifák terén. A házassági korlátok minden szintű eltörölését ajánlotta (orvos, katona, rendőrség, pap). Az adórendszert szintén a családok szociális védelmére használná (az agglégény- és egykeadó bevezetésével, és a gyermekszám arányában fordítottan növekedő, azaz csökkenő adózással). A családi pótlék felemelésén túl, a kismamák számára terhességi, születési és szoptatási segélyeket indítványozott, illetve megfelelő gyermekszám esetén neveltetési hozzájárulást; a köz- és magánalkalmazottak részére pedig házasságkötés és gyermekszülés esetén rendkívüli fizetés folyósítását. A fajvédő körökben elsőként nem a családfenntartó, hanem az édesanya számára nyújtotta a támogatást. A korai házasságok előmozdítására prémiumos házassági kölcsönt, földhöz jutást, kelengyesegélyt

helyezett kilátásba. A népszaporodás előmozdítása érdekében, korlátozni kívánta az óvszerek forgalomba hozását és a művi terhességi megszakításokat.¹⁰⁸ A hosszas bemutatásból jól körvonalazódik, hogy sok tényezővel, és állami beavatkozással számoltak, s nagyrészt az állami alkalmazottakra vonatkoztatták.

(Kulturális szemlélet) A fajvédők kulturális felfogása történelemszemléletükben gyökerezik, mivel többségük homo novusnak számított a politika világában, nem kötötte őket semmilyen nosztalgikus érzés az Osztrák–Magyar Monarchiához, legmeghatározóbb élményeik a háború, az októberi forradalom, a kommün és Trianon. Magyarország tragikus bukásáért az arisztokráciát, a Habsburgokat és a „zsidó aknamunkát” tették felelőssé, továbbá a nyugatról beáramló modern ideológiákat. Koruk betegségének tartották az izmusokat: individualizmus, internacionalizmus, szocializmus, partikularizmus, ateizmus, hedonizmus, nihilizmus.¹⁰⁹ Akárcsak gazdasági és társadalmi téren, a szellemi életben egyaránt őrségváltásban gondolkodtak. Céljuk a népi műveltséghez visszanyúlva, a paraszti kultúrára felépíteni az új, faji alapon álló „harmadik Magyarországot”. A kulturális termékeket nem művészi értékük alapján értékelték, hanem az eszme szolgálatában tett szolgálatuknak megfelelően, a művészetek esetében a családi eszményt és a magyar „fajiságot” megjelenítő munkák bírtak jelentőséggel, az oktatásban pedig a magyar „fajismeretre”, az irredentizmusra nevelés. A fiatalság felkészítése a revízióra testi és szellemi téren egyaránt.¹¹⁰

A *Cél* lapjain gyakran történt utalás az oktatáspolitikai átalakításának igényére. A két eminens szerkesztő Bosnyák Zoltán és Méhely Lajos készítettek átfogóbb javaslatokat. Bosnyák a fajiságra és a népiségre kihegyezett tanegység listát dolgozott ki, amely célja a magyar kultúra érdemeinek kiemelése, az egyetemes műveltségnek nem tulajdonított jelentőséget. Három csoportra osztotta az elsajátítandó tárgyakat: először is a magyarságismeret vagy hungarológia, ami a magyar föld és tájak ismeretét foglalja magába. A második csoport a ki a magyar, mi a magyar kérdésekre keresi a választ: olyan tárgyak keretében, mint fajegészségtan, fajtaismeret, örökléstan stb. Végül a magyarság szellemi értékeire vonatkozó tárgyak: népzene, népművészet, néprajz, hagyományok stb.¹¹¹

Méhely a népszaporulat szempontjából mondott ítéletet a fennálló oktatási rendszer felett, ugyanis a hosszú iskolai évek miatt a férfiak későn nőültek, így kevesebb gyermeket vállalhattak. Az iskolai évek lerövidítését ajánlotta az elemi három, a középiskola hét, az egyetem szintén három évre való leszorításával. A Klebelsberg Kuno által bevezetett „túliskoláztatást” különösen veszélyesnek tartotta a parasztság körében: egyrészt felkelti érdeklődésüket a művelődést iránt, ami városokba áramláshoz vezetne, a „fajmagyarságuk” hátrahagyásával; másrészt a falvakban rövidebb, de gazdasági, gyakorlati szempontokat előtérbe helyező oktatást ajánlott.¹¹²

A fajvédők sarkalatos pontként kezelték a magyar ifjak gazdasági és kereskedelmi irányba terelését, a humántudományi túlműveltség ellenében. A fiatalok tudományegyetemre áramlásának megakadályozását állami beavatkozástól remélték, azt csak a legtehetségesebbek számára hagynák nyitva. A többiekből még mindig kiváló szakembert lehetne nevelni – állítják – ahelyett, hogy a szellemi proletárok amúgy is széles táborát duzzasztanák. S nem utolsó szempont, hogy az áhitott „őrségváltás” megvalósíthatatlan, amíg nincsenek szakemberek, akikkel a zsidóságot helyettesíteni lehetne.¹¹³

Az egyesületi sportéletet már az első világháborút megelőzően is felkarolták, amiben persze a céllövészet és a lovassportok szerelmesének, Szemere Miklósnak is nagy szerep jutott. Az első világháborút követően kiemelt szerepet kaptak a bajtársi moz-

galmak és a különböző egyletek, mint a cserkészzet és a leventemozgalom. Egyrésről a közösségi eszmények képviselőjében, valamint az utánpótlás kiképzésére megfelelő alternatívát biztosítottak.

(*Kitekintés*) *A Cél* folyóirat lapjain pontosan végig lehet követni a fajvédő ideológia tagoltságát, elképzeléseik sokszínűségét, s e dolgozat keretében nem is volt olyan prominens képviselőiről, mint Szabó Dezső, Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb. Az alapeszmény mégis jól körülírható, s számos pozitívumot magában rejt, mint a nemzeti gondolat előtérbe helyezése, kiemelt érdeklődés a népi műveltség irányába, és az internacionalista törekvések háttérbe szorítása. Felkarolták a szociális gondolatokat, és valós aggodalmat éreztek az alsóbb társadalmi rétegek megélhetési problémái és a magyarság fogyása felett. Komoly érdeklődést mutattak a népegészségügy irányába. De mindjárt hozzá kell tenni, gondolataikat eltorzult szélsőséges elemekkel töltötték meg, s a fajbiológia és az antiszemitizmus mindenre rányomta bélyegét, és az utókor számára csak ez maradt fenn programjukból, összeszöve a későbbi nyilas, hungarista demagógokkal. Egy másik problémát vet fel, hogy a nyilas mozgalom és a hazai nemzetiszocialisták története egyes személyeken keresztül valóban sok szállal összefonódik a fajvédőkével. S annak ellenére, hogy a „végső megoldások” latolgatása során a népirtás, vagy az emberölés semmilyen formája nem vetődött fel körükben, a fajvédők szerepét a zsidókérdés tragikus végkimenetelében nem lehet elbagatellizálni.

Szintén jól kiolvasható *A Cél* lapjain a fajvédő eszme radikalizálódási folyamata, az első világháborút lezáró békék hatására, s különösen a gazdasági világválságot követően Európa-szerte megerősödnek az antiszemita és radikális jobboldali irányzatok, amelyek hazánkra is érvényesek. S különösen igazak a fajvédőkre, akik már az 1910-es években nemzeti eszmében gondolkodtak, s már a háború alatt érdeklődést mutattak az eugenika és az antiszemitizmus iránt, s programjuk fő elemévé tették. A nemzetvédelem helyébe pedig hamar a fajvédelem került, s az enyhébb hangvételű Altenburger Gyula-féle katolikus antiszemitizmust felváltották a fajbiológia ideológiáját képviselő szerzők. Az 1930-as évek második felében szintén nemzetközi események hatására, a nemzetiszocializmus vette át a főszerepet, s az alapvetően németellenes irányt képviselő fajvédők mind inkább átadták helyüket a nyilasokhoz, nemzetiszocialistákhoz közel álló társaiknak.

Továbbá ki kell emelni a köztudatban sokszor még most is élő tévedések miatt azt a hipotézist, miszerint a szélsőjobboldali köröket említve iskolázatlan vagy „kulturálatlan” demagógokról beszélünk. Amint azt láthattuk, az ideológusok értelmiségi körökből kerültek ki, sikeres karrierrel büszkélkedve a társadalom elismert tagjai közé tartoztak. Az ő tragédiájuk az volt, hogy intellektuális nívójukat rossz helyen kamatoztatták. Így sokszor tudományos vagy írói munkásságuk eredményeit is elvitatják tőlük.

JEGYZETEK

- 1 Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Budapest, 2012, Osiris.
- 2 Szemere Miklós (1856–1919): elszegényedett középnemesi családból származott. Tanulmányait a Theresianumban, majd a budapesti, a kolozsvári, a genfi és az oxfordi egyetemen végezte.

te. Befejezése után diplomatai pályára lépett, követségi titkár Párizsban, Szentpéterváron, majd Rómában. Nagy kedvelője volt a lóversenysportoknak, maga is híres istálló tulajdonosa. Hasonlóképp lelkes támogatója volt a vívásnak, felelevenítette a Wesselényi-vívókört,

- Pestszentlőrincen saját magáról elnevezett lövészátat állított fel, a Szemere Miklós Céllövő Társaságot. 1901-ben országgyűlési képviselővé választották a tasnádi kerületben, szabadelvű programmal, de 1904-ben kilépett a pártból. A következő évben már alkotmánypárti programmal nyert választásokat. A parlamentben gyakran felszólalt a céllövő sport propagálására. Jelentős szerepe volt a jobboldali diákmozgalmak megszervezésében a századfordulón. In Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 706–707.
- 3 Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Budapest, 2003, Új Mandátum Könyvkiadó, 297.
  - 4 Ellentétben Szabó Miklós állításával, aki szerint „A fölsoroltak közül Dobákon kívül csak Mezey Gyula tartozik valóban a lap gárdájához. A többiek pusztán a nevüket adják, cikket nem írnak, a szerkesztésben nem működnek közre” In Szabó: Az újkonzervativizmus... 297–298.
  - 5 Tahy Endre: Kereszt az egyetemen. Budapest, 1941. 26.
  - 6 Magyar István: Fordulóponton. A Cél, 1910. 1. sz. 5.
  - 7 Uo.
  - 8 Lásd részletesen: Marius Turda: The First Debates on Eugenics in Hungary, 1910–1918. In Marius Turda – Paul J. Weindling: Blood and homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940. Budapest, 2007, CEU Press.
  - 9 Madzsar József: Az anya- és csecsemővédelem a háborúban. (1914), Lenhossék Mihály: A háború és a létért való küzdelem tétele. (1915), Bársony János: Eugenetik nach dem Kriege. (1915), Kiss Sándor: A faji eszme. (1917), Altenburger Gyula: Magyar politika a háború után. (1915)
  - 10 Lásd például: Barbul Jenő: A pálinkáról. A Cél, 1911. 10. sz. 454–455., Egan Lajos: A pálinka etikája. A Cél, 1913. 4. sz. 185., Nagy Elek: Az alkohol ellen. A Cél, 1916. 9. sz. 574–578., 10. sz. 599–602., 11. sz. 683–687.
  - 11 Szemere Miklós: Vitéz véreim. A Cél, 1915. 9. sz., 535–536.
  - 12 Szemere Miklós, hogy jó példával járjon elől, felajánlotta szulóvőáraljai birtokát (963 hold) a háborúban részt vett magyar, osztrák, német és török katonák számára. In Szemere Miklós: Vitéz véreim. A Cél, 1915. 9. sz. 535.
  - 13 Lásd például: Nyáry Albert: Pro patria. A Cél, 1915. 5. sz. 277–281., Magyar: A telepítés kérdéséhez. A Cél, 1916. 2. sz. 65–77.
  - 14 Lásd erről részletesen: Farkas Ildikó: Aturanizmus. Magyar Tudomány, 1993. 7. sz. 860–868., Szendrei László: A turanizmus. Máriabesenyő-Gödöllő, 2010, Attraktor, Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. In Magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk.: Romsics Ignác, Budapest, 2009, Osiris. 341–376.
  - 15 Lásd például: Szemre Miklós: Külügyi eunuch – politikánk. A Cél, 1913. 8. sz. 367–369., Paikert Alajos: A Turáni Társaság keletkezése, célja, működése. A Cél, 1913. 11. sz. 577–579., Nyáry Albert: Magyarország szerepe a Turánságban. A Cél, 1914. 1. sz. 1–8., Sassi Nagy Lajos: A turáni népek gazdasági összeköttetése. A Cél, 1914. 3. sz. 161–170.
  - 16 Lásd például: Paiker Alajos: A turánság szerepe a világháborúban. A Cél, 1915. 5. sz. 305–306., Szemere Miklós: Béke felé. A Cél, 1915. 4. sz. 213.
  - 17 Lásd például: Szemere Miklós: A jövő. A Cél, 1914. 8. sz. 561–562., Mezey Gyula: Törökország és az ukrainai kérdés történelmi vonatkozásai. A Cél, 1914. 12. sz. 848–851., Mezey Gyula: Az új lengyel királyság. A Cél, 1916. 11. sz. 657–662.
  - 18 Lásd például: –I –ő: Szabadkőművesek. A Cél, 1912. 3. sz. 167–168., Horváth Ákos: Szabadkőműves taktika. A Cél, 1913. 4. sz. 178–182., I.: A harcos szabadkőműveség. A Cél, 1913. 9. sz. 454–455., (Ismeretlen): Szabadkőműves támadás A Cél ellen, A Cél, 1914. 3. sz. 217–219., Várady Zsigmond: A szabadkőműves világszövetség és a világháború. A Cél, 1914. 11. sz. 783–789.
  - 19 Lásd például Bernát István: A szociáldemokrácia csödjé. A Cél, 1913. 10. sz. 479–484.
  - 20 Mezey Gyula: Tarlózások a progresszív mezőkön (1915–1918) és A progresszívek gazdasági politikája (1913–1914) cikksorozatok
  - 21 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet. Budapest, 2001, Osiris Kiadó. 372.
  - 22 Lásd részletesen: Bosnyák Zoltán: A magyar fajvédelem úttörői. Budapest, 2000, Gede testvérek.
  - 23 Szabó: Az újkonzervativizmus... 298.
  - 24 Lásd például: Kiss Sándor: A faji eszme. A Cél, 1917. 5. sz. 5–10., Kiss Sándor: Fajunk védelmében. A Cél, 1917. 11. sz. 659–671.
  - 25 Hat pontból álló szociális földreformot dolgozott ki: 1. a lehetséges forradalmárokból gazdálkodó kisbirtokost csinálni. 2. tehermentesíteni kell a kisvagyont a progresszív vagyonváltság és jövedelemadó bevezetésével, vagyis a meglévő törvények tökéletesítésével. 3. a nagyvállalatoknál dolgozó munkást biztosítani kell a nyereségből. 4. munkáskamarákat kell létrehozni, hogy a dolgozók is beleszólhassanak a fölöttük rendelkező törvénytervezetekbe. 5. az öregeknek és rokkantaknak megfelelő mennyiségű nyugdíjat kell biztosítani. 6. be kell tiltani minden forradalmi célzatú politikai tevékenységet. In Kiss Sándor: A zsidó társadalombomlasztás kétsarkúsága. A Cél, 1921. Szeptember, 226–235.
  - 26 Uo.

- 27 Krúdy Gyula, Tormay Cécile író, Bányai Kornél költő műveivel is találkozhatunk.
- 28 Lásd például: Barbul Jenő: Az ifjúság katonai nevelése. *A Cél*, 1910. 1. sz. 27–30., 2. sz. 102–105., 4. sz. 250–255. (Ismeretlen): Problémák (Nemzetőrség, cserkészlet, sporttér). *A Cél*, 1913. 12. sz. 677–678., Karafiáth Jenő: A hadi céllövő sportról. *A Cél*, 1913. 3. sz. 151–153., Liszka Árpád: A cserkészek céllövészete. *A Cél*, 1914. 1. sz. 79–80., Papp Gyula: A jövő reményei. *A Cél*, 1914. 8. sz. 629–632.
- 29 Szemere Miklós pestszentlőrinci birtokán évente nemzetközi céllövő versenyt rendezett. Az első 1903. május 5-én bonyolította le nagy sikerrel. Nemcsak a helyszínt biztosította a megmértetéshez, hanem saját vagyonából 5000 korona tiszteletdíjat ajánlott fel a nyerteseknek. In P. Miklós Tamás: Adalékok a századeleji magyar katonai előképzés történetéhez (1900–1918). *Hadtörténeti Közlemények*, 1992. 4. sz. 100–101.
- 30 Ép testben ép lélek.
- 31 A Tanácsköztársaság ideje alatt sajtóügyekkel a Sajtódirektórium foglalkozott. Államosították a sajtóéletet és szigorú ellenőrzést vezettek be, sorra vonták ki a lapokat a forgalomból. 1919. júniusra már csak 5 budapesti és 25 vidéki napilap maradhathott. In Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. Budapest, 1993, Haza és Haladás Alapítvány. 101.
- 32 Gyurgyák: A zsidókérdés... 371.
- 33 Altenburger Gyula: Hogyan is volt. *A Cél*, 1925. szeptember, 235.
- 34 Milotay István, Szabó Dezső, Lendvai István egy-két szám erejéig működtek közre *A Cél* gárdájával. A kommun után rövid időre megtalálták a közös hangot, majd útjaik ismét elváltak, a Méhely-féle biológiai megközelítés messze állt tőlük.
- 35 Altenburger: Hogyan is... 231.
- 36 Gyurgyák: Magyar fajvédők... 42.
- 37 Altenburger Gyula: Tizenhét hónap tanulságai. *A Cél*, 1921. 1. sz. 2–7.
- 38 Lásd részletesen: Altenburger Gyula: De legibus frendis. *A Cél*, 1925. április, 97–106., Altenburger Gyula: Reálintszemítizmus. *A Cél*, 1921. július, 169–173.
- 39 Paksa Rudolf: A magyarországi sajtó a Horthy-kor második felében. *Kéziratban*.
- 40 Méhely Lajos: Őrségváltás. *A Cél*, 1940. május, 2.
- 41 Gyurgyák: Magyar fajvédők... 43.
- 42 Méhely: Őrségváltás... 2.
- 43 Tóth Tamás: Méhely Lajos és népbírósi pere. *Valóság* 2011. 2. sz. 68.
- 44 Méhely Lajos munkásságával kapcsolatban lásd Gyurgyák János vonatkozó munkáit.
- 45 Farkas L. Gyula – Dezső Gyula: *A magyar antropológia története kezdettől 1945-ig*. Szeged, 1994, JATE Press. 27.
- 46 Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Budapest, 2001, Vince Kiadó. 191.
- 47 Lásd részletesen: Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban. *Kommentár*, 2008. 5. sz. 68–75.
- 48 Lásd például: Nagy Elek: A faszizmusról. *A Cél*, 1933. március, 81–85., Méhely Lajos: A zsidók szerepe a fasiszta Olaszországban. *A Cél*, 1930. szeptember, 271–277.
- 49 Lásd például: Bosnyák Zoltán: A diadalmas fajvédelem. *A Cél*, 1932. július, 167–174., Méhely Lajos: Mi tette Hitler antiszemita? *A Cél*, 1932. Szeptember, 243–252.
- 50 Egyesült Magyar Nemzetiszocialista Párthoz köthető, szerkesztője a *Bátorság, Kitartás, Győzelmünk* című lapoknak, publikált, továbbá *A nép* című nyilas és a *Budai Hir* lapban. Magát közirónak tartotta, legszívesebben minden szakszerűséget mellőző gazdasági és zsidóellenes cikkeket közölt. Arrogáns stílusával sok ízben magára haragította a sajtógyérséget.
- 51 Bosnyák Zoltán munkásságával kapcsolatban lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- 52 Zeidler Miklós: A nemzetek szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban. In *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Budapest, 2006, Magyar Történelmi Társulat. 163.
- 53 Szálasi Ferenc ugyan tett kísérletet hungarista fajelmélet kidolgozására, de fantazmagórikus elképzeléseit nem foglalta rendszerbe, s a fajvédők többsége egyébként is elzárkózott a nyilas mozgalomtól. In Paksa Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Budapest, 2013, Jaffa Kiadó.
- 54 Szőkefalvi Muzsnay Zoltán: A turáni eszme védelme. *A Cél*, 1938. május, 160–165., Hajnóczy Sándor: Turáni világpolitika. *A Cél*, 1939. január, 14–21., Hajnóczy Sándor: A turáni élettér. *A Cél*, 1942. május, 77–78.
- 55 Lomniczi István: Szittya fajelmélet. *A Cél*, 1938. június, 192–197.
- 56 Lásd például: Bartha József: 1938. november. *A Cél*, 1938. november, 324., Erdélyt köszöntjük, 1940. szeptember, 1–2., Méhely Lajos: Hazatér a Bácska. *A Cél*, 1941. június, 1.
- 57 Levatic László: A területi integritás visszaszerzése és a magyar fajvédelem. *A Cél*, 1938. március, 99–100.
- 58 Lásd például: Méhely Lajos: A zsidó javaslat szépséghibái. *A Cél*, 1938. április, 109–116., Méhely Lajos: Az új zsidótörvény és az élet törvényei. *A Cél*, 1939. március, 65–70., Bosnyák Zoltán: Nincs más út. *A Cél*, 1939. július, 214–228., Bosnyák Zoltán: A zsidótörvény mérlege. *A Cél*, 1940. június, 1–4., Bosnyák Zoltán: A harmadik zsidótörvény. *A Cél*, 1940. augusztus, 1–6.
- 59 Bosnyák Zoltán: Cselekvő fajvédelem. *A Cél*, 1942. július, 109.
- 60 Lásd például: Ursziny Gyula: Az egykeadó fajjavító hatása. *A Cél*, 1927. július, 207–211., Méhely

- Lajos: Az okszerű népesedéspolitikai élettudományi alapjai. A Cél, 1927. augusztus, 233–248., Malán Mihály: A gyermekáldás jelentősége a fajok életében, A Cél, 1927. október, 284–296., Gáspár János: Az egyke-kérdés megoldása, A Cél, 1927. október, 297–300.
- 61 Lásd például: F. Papp Zoltán: A faj és a család védelme. A Cél, 1935. március, 65–69., Doros Gábor: Az eugenika gyakorlati feladatai. A Cél, 1942. június, 102–104., Doros Gábor: Fajegészségügy. A Cél, 1944. november, 142–146.
- 62 1941. december.
63 1942. december.
64 1943. szeptember.
- 65 Lásd: Gyurgyák János vonatkozó monográfiáit.
66 Lásd részletesen: Vári András: Urak és gazdászok – Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898. 2009, Argumentum.
- 67 Mezey Gyula: A magyar nemzeti birtokpolitika kérdései. A Cél, 1913. 2. sz. 53–56., 3. sz. 107–112., 4. sz., 155–161., 5. sz. 213–219., 6. sz. 269–276., 7. sz. 317–324.
- 68 Mezey Gyula: Elmélkedés a magyar nemzeti birtok kérdései fölött. A Cél, 1917. június, 358–359.
69 Uo., 354–355.
- 70 Szemere Miklós: Homestead. 1902. március 14-én elmondott országgyűlési beszéde. In Négy országgyűlési beszéd. Budapest, 1902, Atheneum. 10.
- 71 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris. 160.
- 72 Méhely Lajos: Fajvédelmi gondolatok. A Cél, 1928, november, 337.
- 73 Egry István: Fajvédelem és földkérdés. A Cél, 1938. január, 17.
- 74 Méhely Lajos: Nemzeti birtokpolitika. A Cél, 1939. október, 283.
- 75 Egry István: Fajvédelem és földkérdés. A Cél, 1938. január, 16.
76 Uo.
- 77 Egy hasonló nevű szervezet 1931-ben létre is jött a Magyar Kultúrliga patronálása, és Méhely Lajos elnöklete alatt, de a szervezett további működéséről nincs információnk. In Méhely Lajos: Egységes Magyar Gazdafront. A Cél, 1931. március, 65.
- 78 Fényes: Az egységes magyar gazdafront megszerzése. A Cél, 1930. november, 330.
- 79 Nyiredy Jenő: Mezőgazdasági programunk alapelvei. A Cél, 1927. január, 30–33.
80 Uo. 34.
81 Uo.
- 82 Levatic László: Megoldható-e a zsidókérdés társadalmi úton? A Cél, 1927. december, 381–382.
- 83 Levatic László: Gazdasági talpra állításunk feltételei. A Cél, 1932. november, 300–302.
- 84 Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. Századvég, 2008. 48. sz. 42.
- 85 Lásd részletesen: Méhely: Fajvédelmi gondolatok... 321–344.
- 86 Romsics: Magyarország... 206.
- 87 Ötöttevényi-Nagy Olivér: Az ifjúság nemi felvilágosítása. A Cél, 1917. 8. sz. 463–472.
- 88 Levatic: Lakáskérdés és fajvédelem. A Cél, 1926. augusztus, 254–258.
- 89 Méhely: Egységes Magyar Gazdafront. A Cél, 1931. március, 66.
90 Levatic: Lakáskérdés és... 258.
91 Uo. 258.
- 92 Már az 1880-as években Istóczy Győző antiszemita programjában helyet kapott az alkoholizmus mint erkölcsromboló tényező elleni küzdelem, illetve a zsidó kocsmárosok elleni fellépés.
- 93 Nagy Elek: Az alkohol ellen. A Cél, 1916. 10. sz. 599.
- 94 Egan Lajos: A pálinka etikája. A Cél, 1913. 4. sz. 185.
- 95 Nagy: Az alkohol... 685.
96 Uo. 686.
- 97 Hoffmann: Háború és fajhygiéne. A Cél, 1916. 7. sz. 434.
98 Uo.
99 Uo. 436.
100 Uo.
- 101 Méhely Lajos: Fajvédelmi gondolatok. A Cél, 1928. november, 321–344.
102 Uo. 344.
- 103 Lád erről részletesen: Méhely Lajos: Nők az egyetemen. A Cél, 1928. december, 368–373.
- 104 Méhely: Egységes magyar... 69.
- 105 Ursziny Gyula: Az egykeadó fajjavító hatása. A Cél, 1927. július, 207–211.
- 106 Gáspár: Az egyke-kérdés megoldása. 1926. október, 299.
- 107 F. Papp: A faj és a család védelme. A Cél, 1935. március, 67–68.
- 108 Doros Gábor: Törvényt a magyar faj megmentésére. A Cél, 1941. május, 23–24.
- 109 Lásd például: Karafiáth Mária: A család s a nemzetnevelés. A Cél, 1916. 4. sz. 197–206., Mezey Gyula: A nemzeti szellem hanyatlás és orvosszerei. A Cél, 1913. 8. sz. 369–378., Czenk: Az ifjúság elnemzetietlenedése. A Cél, 1914. április, 247–251.
- 110 Lásd például: Kiss Sándor: Főnemességünk történelmi értéke. A Cél, 1923. március, 79–87., Dömötör Mihály: A faj nemzeti jelentősége. A Cél, 1923. január, 2–14.
- 111 Bosnyák: Fajvédelem. A Cél, 1944. szeptember, 90–92.
- 112 Méhely Lajos: Fajvédelmi gondolatok. A Cél, 1928. 327.
- 113 Dömötör Mihály: Középosztályunk megmentések tanügyi reformokkal. 1922. szeptember, 279–286.

Rendszerváltás Somogyban 4.

A kaposvári EKA-pártok küzdelme 1990 második felében,
az önkormányzati választásokon

(Néhány példa a somogyi privatizáció „gyári veszteseiről”)

Bevezetés

A rendszerváltás után az egyik legnagyobb csalódás talán azokat érte, akik maguk is részt vettek a kommunista rendszer hamis értékeinek a lebontásában. 2011-ben már megírtam azt, ahogyan az 1990-es országgyűlési választások küzdelmei során, a 6. körzetben lévő választási nagygyűléseink színhelyein a községi tanácstermeket „megtisztítottuk” a nagy kommunista vezérek jelképeitől: az MSZMP által „szentnek és sérthetetlennek” tartott Marx, Engels és Lenin képeitől.¹ Ugyancsak ilyen kaposvári esetre szolgált jó példával a magát az SZDSZ „vélt igazsága kaposvári zászlóvivőjének” is nevező Ficzeré Mátyás. Ő és ügyvivő társa, Incze Domokos 1989-ben ugyanis felkeresték hivatali irodájában az utolsó kaposvári tanácselnököt, Papp Jánost. A tanácselnök irodai falán és az íróasztalán lévő Marx, Engels és Lenin képeket látva ők megkérdezték: „Tanácselnök úr! Miért őrzi ezeket a képeket itt és ilyen főhelyen? Talán azért, mert az Ön rokonai voltak?”²

Az említett „szocialista bálványok rombolója”, Ficzeré Mátyás a szabad parlamentben vele megtörtént „különleges esetet” is elmondta nekem 2010-ben. Ficzeré, aki a somogyi SZDSZ kaposvári ügyvivőjeként, a megyei pártlista első helyéről, 1990-ben rendszerváltó képviselőként került az országgyűlésbe, így kezdte nyilatkozatát: „1990 végén éles szövegváltást hallottam a Magyar Parlament dohányzójából. Én ezen a hangos szócátán meglepődve, közelebb mentem a hangok forrásához és a dohányfüstben két alakot láttam, akik egymással majdnem öltre menve veszekedtek. Tisztán csak azt hallottam, ahogy azon vitatkoztak, hogy igazán melyikük is nyitotta ki a határt az NDK-soknak. A vitatkozókban felismertem az MSZP akkor még két meghatározó politikusát, Németh Miklóst, a volt miniszterelnököt és „vitapartnerét”, a volt külügyminisztert, Horn Gyulát, nekem csak az egykori dobozgyári segédmunkást. Rájuk szóltam: „Uraim, ha egymást nem is tisztelik, de legalábbis a számomra szent helyet, a Magyar Parlamentet tiszteljék! Akkor csak arra tudtam gondolni, hogy nekik most a rendszerváltás sorsdöntő idején miért ez a dolog tűnik éppen a magyar parlamentben ennyire fontosnak? Vagyis az, hogy kettőjük közül személy szerint melyikük is az igazi politikai érdem, az úgynevezett német egyesítés dicsősége?”³ Horn Gyula ezen a téren is előnyben volt vitapartnerével, mert neki már Némethnél régebbi kapcsolata létezett az NSZK vezetőivel. Dr. László Jenő, az Antall-kormány ipari államtitkára szerint „a KB Külügyi Osztályán dolgozó Horn Gyula közreműködésével, 1982. áprilisában Kádár már látogatást tett Bonnban (...), majd 1984 nyarán nevezték ki Horváth Istvánt ugyancsak Bonnba nagykövetnek. (...) Horváth Istvánt kiutazása előtt Horn, aki akkor a KB Külpolitikai Osztályának vezetője volt, hosszabb »elígazító« beszélgetésre invitálta.”⁴ Ficzeré elmondja egy vele készült riportban:⁵ „Persze nekem - a májustól, az országgyűlésbe való bekerülésem idejétől - már nem ez volt az első és a legnagyobb csalódásom! Elég gyorsan kiderült ugyanis, hogy mekkorát tévedtem, mert nem az én igazi politikai elvárásom szerinti párt frakciójába kerültem, hanem csak beültem egy számomra igen rossz helyre.” Mindezt azért, „mert hittem ben-

ne, hogy a párt [az SZDSZ – szerző] megvalósítja a rendszerváltás programját, melyben a teljes váltást jelölte ki célul. Hamarosan megtudtam, hogy éppen ez a párt, amely miatt nemcsak az úgynevezett forradalmi változás, hanem még a nagyon várt igazi rendszerváltás is elmaradt”.⁶

A siófoki SZDSZ országgyűlési képviselője, dr. Páris András ügyvéd 2013-ban azt is megírta kaposvári barátjáról, Ficzerre Mátyásról, hogy „lelkes és radikális, csupa szív forradalmár volt”.⁷ Ficzere országgyűlési baráti köréhez tartozott még Török Ferenc és Kiss Zoltán képviselő is. A SZETA elnökét, az általam is már többször emlegetett Solt Ottiliát Ficzere is nagyra becsülte.⁸ Ficzere elmondta azt is, hogy az akkori helyi SZDSZ vezetők közül viszont ma már csak hárommal tartja a kapcsolatot.⁹

Idősebb képviselőtársától, a pénzügyi vonalon nagy tapasztalattal rendelkező Kádár Ivántól viszont nagyon fontos, a magyar gazdaságra vonatkozó információkat kapott.¹⁰ Kádár révén jött Ficzere rá, hogy „a bécsi MNB fiókbank mellett Londonban ugyancsak volt egy pénzkimenekítő bank, ahová főképpen az MSZP és holdudvara számára utalták ki milliósámmra a pénzeket”. Ficzere szerint a magyar gazdaság régebbi, de főképpen a spontán privatizációval és az átalakulási törvény megszavazásával történő 1989-es tönkretételéért az ezeket megszervező baloldali kommunisták, de elsősorban a Németh-kormány, személy szerint Németh Miklós volt a felelős. Ahogy írja: „az állami vagyon 4/5-e ekkor már a nemzet számára elveszett”.¹¹ Ugyancsak negatív közszereplőnek tartja Németh Miklóst László Jenő és a külföldön nagy tapasztalatot szerzett Nagy Pongrác banki közgazdász is. László Jenő „a magyar nagyvonalúság és blódség határtalan” megítélését Némethre alkalmazta, azzal az esettel kapcsolatban, amikor „Kohl hálából az NDK-s menekültek ellátásáért és a határozaton történő átengedéséért 1 milliós hálapénzt kívánt adni Magyarországnak. Németh Miklós ezt azzal utasította vissza, hogy »mi nem vagyunk emberkereskedők«, és utalt a romániai fejpénzekre.”¹² Nagy Pongrác pedig ezt írta Némethtel kapcsolatban:¹³ „Megdöböntem, amikor ugyanaz év [1989 – szerző] decemberében a miniszterelnök bejelentette az országgyűlésben, hogy a magyar kormány, pontosabban a Pénzügyminisztérium és a Nemzeti Bank hét éven keresztül hamis adatokat szolgáltatott a magyar gazdaságról a Nemzetközi Valutaalapnak”.¹⁴ Grósz Károly unokaöccse, Németh Miklós viszont készséggel végrehajtotta a nyugati pénzvilág „óhajait”. Ezért lehetett nonsokára Londonban az EBRD Banknak, vagyis a nyugati pénzvilág sikeres bankjának az egyik vezetője. Németh-kormány 1990 elején pedig a már említett Valutaalap ösztökélésére javasolta azt is, hogy „a volt szocialista országok vezessék be az egymás közötti kereskedelembe a világpiaci árakat és térjenek át a dollár elszámolásra”. A Szovjetunióknak akkoriban nem volt dollárja, amivel az importért fizetni tudott volna, „a Németh-kormány pedig megtiltotta a cserekereskedelmet. Az eredmény az volt, hogy Magyarország alig két év alatt elveszítette keleti piacainak közel a felét.”¹⁵

Mára már mindenki számára közismert az, hogy 1990-ben „éppen az SZDSZ ajánlotta a legradikálisabb átmenetet. Aztán ebből nem lett semmi.”¹⁶ Ficzere elmondta még azt is, hogy bekerülve a parlamenti frakcióba rögtön átlátta, hogy mindenben 62 képviselő, egy úgynevezett „kemény mag” dönt. A Somogyi Hírlap 2009-es riportjában ezt az újságíró még azzal is kiegészítette, hogy Ficzerének „rá kellett döbennie, hogy gyakran legközelebbi harcostársai, frakcióbeli kollégái is másként vélekednek bizonyos dolgokról; semmiben sem támogatták, előterjesztés-terveit megvétőzták”.¹⁷ Ők a saját platformjukkal úgy próbáltak ezen az áldatlan helyzeten segíteni, hogy a vidéki SZDSZ tagokkal összefogva, 65%-os szavazati aránnyal leváltották Kis Jánost és Tölgyessy Pétert tették meg pártelnöknek.

Dr. Páris András szerint „az ellentétek - ha nem is ismerték fel mibenlétüket - a kezdetektől megvoltak. Az 1990-es tavaszi választások után fél évvel, egy *győztes önkor-*

mányzati választás után »megpuccsolták« Tölgyessyt. Akkor legtöbbszörünk nem is értette a dolgot”. Azután az SZDSZ-ben is minden ment a maga, az általuk „már régen megtervezett útján”.¹⁸

Az 1990-es önkormányzati választások és az EKA pártok „harca” Kaposváron

(Adatok a téma fontos kutatástörténetéhez) Erről – főképpen a kaposvári EKA pártok vonatkozásában – korabeli, illetőleg későbbi feljegyzések és értékelések ugyancsak alig ismertek.¹⁹ Még 2006-ban S. Szabó Péter írt a témával kapcsolatban *Az 1990-es önkormányzati választások eredménye* címmel egy rövid tudományos értékelést.²⁰ Szabó csupán az 1990-es önkormányzati választásokon részt vevő pártok statisztikai eredményei alapján végzett értékelést. A pártokat irányító elnökök vagy ügyvivők közül csak a polgármesterré választott Szabados Pétert (MDF) és az alpolgármesterré lett Szita Károlyt (Magyarországi Zöldpárt) említette meg név szerint.

2009-ben Vida István az ELTE egyetemi tanára engem, a szerzőt kért fel – az MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentalizmus Kutatócsoport nevében – a somogyi rendszerváltás-kori pártok és az azokat vezető személyek anyagának kutatására. A hosszabb távra tervezett munkával kapcsolatban 2011-ben, a kis példányszámban megjelent első tanulmányom viszont még szakmai körökben is kevésbé ismert.²¹

Az általam is már többször idézett, a 2012-ben a Valóság novemberi számában a *Rendszerváltás Somogyban I.* címen megjelent tanulmányom már nagyobb társadalmi és szakmai figyelmet keltett.²² Szinte a tanulmányom megjelenésével egy időben, már 2013. február közepén megkeresett és a munkája támogatását kérte tőlem a siófoki 1990-es önkormányzat egykori SZDSZ-es képviselője, Dávid Ármánkó. Ármánkó jelezte nekem azt is, hogy elkezdte az 1990-es rendszerváltás siófoki szereplőivel és az ottani pártok tagjaival kapcsolatos adatgyűjtését. Válaszlevelemben örömmel üdvözöltem a siófoki rendszerváltás történetével kapcsolatban megkezdett munkáját és azt támogatásomról is biztosítottam.²³ Javaslatomra közben Ármánkó már összegyűjtötte és nekem is megküldte a siófoki SZDSZ, a KDNP és az MDF pártcsoportok rendszerváltás-kori névsorát. Kértem tőle még a többi párt, így például az FKGP és az ottani, az 1990-es önkormányzati választáson részt vevő pártoknak a teljes listáját. Pár nap után ez az eredményes közös munkánk véglegesen megszakadt. A siófoki MSZP-ek 1990-es régi pártszervezője, Sente Imre ugyanis a siófoki MSZP pártnévsorban szereplők személyiségi jogainak az esetleges csorbítását féltette.²⁴ Válaszomban megírtam Ármánkónak, hogy „Sente úrnak nem kell aggódnia, ugyanis minden magyarországi párthoz tartozó személy közszereplő. Semmilyen engedély nem szükséges ahhoz, hogy tudományos köztörténet megírása céljából a pártok tagnévsorát (...) begyűjthessük (...), de magánéletüket stb. nyilván nem firtathatjuk”. Dávid Ármánkó február 25-i nekem utolsóán írt e-mail levelében erre már csak annyit válaszolt: „Köszönöm a gyors választ, megnyugtattál.” Viszont a március 6-án neki írt e-mailemre Ármánkó már soha többé nem válaszolt.²⁵

(Újabb adatok a kaposvári 1990-es „ötpartii koalíció” választás előtti történetéhez²⁶) A már említett S. Szabó, a pécsi tanulmányíró ezt az ötpartii koalíciót általában csak úgy jellemezte, hogy „Kaposváron az SZDSZ vezetésével helyi választási szövetség formálódott Kaposvári Koalíció néven, melynek tagjai az FKGP, a KDNP, az SZDSZ, a POFOSZ, a Magyar Munkaszolgálatosok Országos Szövetsége (később a Megyei Választási Bizottság törölte, mert nem tudta magát pártként bejegyeztetni) és a Magyarországi Zöld Párt”. Szabó szerint „szinte valamennyi politikai erő kijelentette, hogy nem kíván a szocialistákkal együttműködni”.²⁷

Az előző részben megjelent tanulmányomból már kiderült az, hogy az MDF Kaposvári Szervezete 1990 első felében, kifejezetten az MSZP választási előretörése ellen, „egyfajta választási szövetség vagy koalíció” céljából készített egy választási tervet.²⁸ Ebben így szerepelt az indoklás: „A megváltozott politikai helyzetben elsődrendű fontossága van az önkormányzati választásoknak. A korábbi helyesen megfogalmazott politikai döntések alapján szükséges, hogy a parlamenti pártok meg tudják akadályozni az MSZP-s jelölt győzelmét az önkormányzati választások során. Ezért kezdeményeztünk megbeszélést a Fidesz-szel és a Kisgazdapárttal.”²⁹

Egyáltalán miért nem valósult meg az MDF Kaposvári Szervezetének ez a viszonylag régebbi terve? Ennek több fontos okát is ismerjük. Viszont szerintünk a megvalósulás legfőbb akadályát az jelentette, hogy az MDF Kaposvári Szervezetében 1990. május 24-én pártszakadás következett be. Az így létrejött MDF Belvárosi Szervezete és a megmaradt régi, a Kaposvár Városi Szervezete között kibékíthetetlen ellentét és egyfajta „presztízs-harc” alakult ki. A Kaposvár Városi Szervezettel – legfőképpen az 1989-es szeptember 18-i MSZMP paktum miatt – már régi ellentétük volt az ún. kis EKA-pártoknak: az SZDSZ-nek, a Fidesznek és az FKGP-nak is.³⁰ Ezért ez az ún. kis EKA-koalíció és a velük együtt menetelő, újonnan megalakult kaposvári KDNP az MDF Kaposvári Belvárosi Szervezetét ismerte el szövetségesének. Ezt a szövetséget főképpen az SZDSZ szorgalmazta. Az MDF Belvárosi Szervezetének amúgy is erős kötődése volt az MDF országos és kaposvári vonalán inkább ellenségnek számító párthoz, az SZDSZ-hez. Ezért szerintünk az MDF-nél szakadárnak számító Kaposvári Belvárosi Szervezet és az SZDSZ első közös ötlete lehetett ez a kaposvári ötpárti választási koalíció. Látványos gyorsasággal csatlakozott hozzájuk az FKGP, a KDNP és végül a Fidesz is.

Előző tanulmányom végén már megírtam ezzel az ötpárti koalícióval kapcsolatos fenntartásaimat. Vagyis azt, hogy „számomra ekkor már létezett egy nagy választási tabu, és ez az SZDSZ volt!” Minden akkori éles kommunistaellenessége ellenére „én az SZDSZ-szel való közös választási indulást már a kezdetektől a leghatározottabban elleneztem”. Főtitkárhelyettesünk, Garbera a közös indulás kérdését a „javamra és a „KDNP- javára” egy listás első hellyel próbálta meg „pozitívan” eldönteni. Vagyis, hogy „tudtomon kívül engem, mint megyei pártelnököt tett az ötpárti koalíciós választási listájának az élére”. Az ezzel kapcsolatos „gondomat” viszont csak az jelentette, hogy „a KDNP vezette lista második helyén (legalábbis még ekkor!) a keresztény pártunkkal alapjában ellentétes világnézetű liberális párt, az SZDSZ képviselője állt.”³¹

(Repedések a kaposvári ötpárti koalíció szilárdnak és átláthatónak tartott ívegfalán) Az 1990. augusztusi kötcesei találkozóm Antall Józseffel és az MDF megyei elnökével, Szabados Péterrel a pártom, a kaposvári KDNP vonatkozásában végső soron negatív eredménnyel is járt. Ennek az igazi hatása az augusztus 20. után sorra kerülő városi és megyei KDNP-gyűléseken jelentkezett. Ekkor történtek meg ugyanis a párton belüli – inkább az ún. liberális körök által óhajtott – személyi változások. Garbera István főtitkárhelyettes az egyik ilyen budapesti pártközponti „eligazítása” után indította el az új vezetőségválasztással kapcsolatos és szerinte az országos vezetőségtől eredő leváltásokra biztató „suttogó propagandát”.³²

Nem akarok részletesen írni ezekről az itteni KDNP-n belüli, számomra inkább visszásságnak tartott régi pártbeli dolgokról, illetőleg harcokról. Ugyancsak nem kívánom részletesen bemutatni a Garbera István által hamarosan összehívott, a KDNP Kaposvári Városi Szervezete gyűlésén megtörtént eseményeket. A következő héten, a már általam levezetett KDNP Megyei Szervezetének hivatalos megyei pártgyűlésén hasonlóan bekövetkező ún. változások ismertetése is megérne egy misét.³³

Szeptember 8-án, szombat délelőtt, a Pártok Házában – a városi gyűléshez hasonlóan – lezajlott a KDNP megyei gyűlése, amelynek keretében az új megyei vezetőség megválasztása is megtörtént. Hárman, dr. Lábady Miklós, Szabó Lajos és jómagam, dr. Magyar Kálmán lettünk a megyei társelnökök.

Még előtte a meghirdetett napirendi pontok szerinti beszámolókat is egyhangúlag elfogadták a küldöttek. Az elnökség, azaz a mi újraválasztásunk az ilyenkor szokásos módon, szabályosan és elég gyorsan lezajlott. Egyedül csupán a régi megyei főtitkár, Börzsi Miklós vitatta többször is hangosan az urnába rá leadott szavazatok felírását. Szerinte ugyanis ezeknek a szavazatoknak a táblára krétával történő felírásakor az ő neve mellé mindig kevesebbet írt fel Szabó Zoltán.³⁴

Ezek és az akkor a pártomban történt egyéb negatív események megoldották számomra az ötpárti koalícióban való szereplésem dilemmáját. Szeptember 11-én sajtó útján jeleztem, hogy Börzsi Miklós főtitkárhoz hasonlóan én is kiléptem a pártból.³⁵ Ezzel került véglegesen helyemre, a koalíciós lista élére dr. Takács Norbert, az SZDSZ polgármester jelöltje, és a választáson biztos befutóként, ha nem is polgármester, de önkormányzati képviselő azért lett. Én pedig – az akkori nyilatkozataim szerint – ugyancsak elégedett lehettem azzal, hogy a választóknak és az SZDSZ felé egy számomra fontos erkölcsi dolgot jelezhettem. Azt, hogy a hatalom kényelmes megszerzése helyett számomra, a keresztény értékeket valló politikus számára, egy liberális és inkább baloldali értékeket valló, párttal mérte a biztos sikert hozó politikai „együttlereplésem” sem képzelhető el.

Ugyanakkor az említett ötpárti koalíciót pár héttel az én kilépésem előtt még két komoly veszteség is érte. Augusztus 27-én a Fidesz írásban jelezte nekik, hogy kilépett ebből a kaposvári választási koalícióból.³⁶ Vörös Gyula szerint kilépésük fő oka az volt, hogy „a koalícióban résztvevők előre elkezdtek leosztani a lapokat, hogy a választások után ki legyen a jegyző, a rendőrkapitány stb. és mi akkoriban úgy gondoltuk, hogy ez nem helyes, hogy a háttérben megy már ezekről a kérdésekről az alkudozás, várjuk meg a választás eredményét, hogy mit akar a nép. (...) *Mi egyébként egyre inkább azt éreztük, hogy a többi pártnak fentről mondják meg, mit tegyen, nálunk ez nem így volt [!] és szerettük volna járni a helyi utat.*”³⁷

Másrészről viszont a koalíció másik fontos partnerét, az MDF Belvárosi Szervezetét szeptember 1-jén gyakorlatilag „feloszlatta” az MDF Kaposvár Városi, illetőleg az MDF Országos Szervezete. Az MDF Belvárosi Szervezete megszűnésével a régi tagjai közül csupán páran lehettek a koalíció egyéni, illetőleg listás képviselőjelöltjei.³⁸

(A kaposvári önkormányzati választáson győztesként szereplő EKA pártok)

a) A pártlistán győztes, de a nyolc képviselőjével csak „második helyezett” Fidesz

A kaposvári 1990-es önkormányzati választásokról készített rövid elemzésében S. Szabó leírta, hogy az ötpárti koalícióban, az SZDSZ listavezetésével együttműködő pártoknak a városi pozíciók elfoglalásáról kötött „paktumának” kiszivárogtatása nagyon sokat ártott.³⁹ Ennek értelmében a koalícióból kimaradt két párt, a Fidesz és az MDF nyert vele a legtöbbet.

Az előző tanulmányunkban már jeleztük, hogy az országgyűlési választások után a kaposvári Fidesz-csoportot gyakorlatilag újjá kellett szervezni, ami sikerrel is járt, mert tagságilag és társadalmi támogattságban egy még ütőképesebb garnitúra és csapat jött létre az itteni Fidesz égisze alatt.⁴⁰ Hogyan ír erről az 1990 második felében bekövetkezett megújulásról a Fidesz akkori meghatározó személyisége, dr. Vörös Gyula? Dr. Vörös szerint:⁴¹ „Jómagam SZDSZ-Fidesz győzelmet szerettem volna, és nem igazán örültem az MDF-Kisgazda győzelemnek. (...) Az Antall kormány erőfeszítései, csetlései-botlásai ellenérzést keltettek bennem.⁴² Az akkori sajtó zöme ugyanaz volt, mint a rendszerváltás előtti,

esetleg a cégtábla átfestésével, lásd: S.N. [Somogyi Néplap – szerző]. Kormánypárti sajtó alig volt, a létrehozására irányuló erőfeszítéseket hangos tiltakozással fogadta a volt kommunista sajtó. (...) Eddigre már sokkal többen megismerték és megkedvelték a Fideszt, köszönhetően a parlamenti tevékenységünknek is. (...) Tekintettel arra, hogy a Fideszben feloldásra került a 35 éves korhatár, nálunk idősebbek is egyre többen megjelentek érdeklődőként és többen be is léptek. (...) Úgy éreztem, hogy a középkorúak megjelenése önmagában is előny, hiszen a sajtó a Fideszt sokáig a »meggondolatlan«, »forrófejű« emberek csoportjaként próbálta láttatni. (...) Török Tiborné révén számos olyan új ember jött a csoporthoz, akik Kaposváron megfelelő társadalmi beágyazottsággal rendelkeztek (...).⁷⁴³

Az eddig megismert Fidesz-dokumentumok alapján elmondható, hogy kezdetben egészen az augusztusi MDF-be való átlépéséig Krasznai Bertalan intézte a Fidesz önkormányzati választási ügyeit.⁴⁴ Krasznai aláírásával készült július 11-én a Fidesz akkori önkormányzati képviselő jelöltjeiről egy lista is. Ezen szerepelt dr. Csillag Gusztáv, Dévényi János, dr. Hornung Judit, dr. Kalmár Katalin, Papp Árpád, Székács József, Wolf Csaba, Zákányi Zsolt neve, azzal a záradékkal, hogy a Fidesz a további jelöltállítás jogát fenntartja. Az augusztus 27-én kelt és a Török Szilárd, Török Szilárdné és Novák István ügyvivő aláírásával ellátott ötpárti koalícióból való kilépési okmánnyal viszont megvonták Krasznai Bertalan további ügyvivői jogkörét is.⁴⁵

Az MDF Belvárosi Szervezetének szeptember 1-jei hivatalos megszűnése után került sor nemcsak az újabb tagbővítésre, hanem az újabb önkormányzati képviselőjelöltek állítására is. „Török Tibornénak kulcsszerepe volt ebben az időszakban a Fideszben. (...) Ha jól emlékszem, az ő révén került a helyi szervezethez Damásdi Miklós, dr. Cseke Borbála, dr. Mátrai Márta, Juhász Tibor, Hervai Tibor.”⁷⁴⁶

A Fidesz már többször is említett akkori politikusa, Vörös Gyula továbbá ezt írja: „A hivatalosan Kaposvári Koalícióként szereplő pártalakulatból való kilépésünk az SZDSZ-el való kapcsolatunkat terhelte meg, gyakorlatilag árulónak tartottak bennünket”.⁴⁷ Viszont a helyi Fidesz emberei is nagyon jól tudták, hogy a helyhatósági választásoknál az emberek szívesebben szavaznak majd az általuk ismert és megbecsült jelöltekre. Az is segítette a pártot, hogy a Fidesszel kapcsolatos közvélekedés is megváltozott. Erről a választással kapcsolatos változásról így írt Vörös Gyula: „Kifejezetten örömmel adták oda a kopogtató cédulájukat, »dobták utánunk«.” Ennek ellenére Vörös Gyula nem akarta folytatni a politizálást:⁴⁸ „Én úgy gondoltam, hogy nem indulok, nem folytatom a politizálást. (...) A szelvények leadása előtt egy nappal mégis úgy éreztem, hogy rosszul teszem, ha nem indulok; (...) volt még üres körzet az 5. körzetben. (...) Nehéz terep - mondta Török Tiborné, mert Bank Tiborné ott az ötpárti koalíció [azon belül az SZDSZ – szerző] jelöltje, ott lakik és évtizedek óta dolgozik könyvtárosként. (...) Én úgy voltam vele, hogy mindegy, (...) nekiláttunk, és simán ment, azonnal összejött a kellő számú cédula.”⁴⁹

A Fidesz jelöltjeként itt a választási küzdelmet folytató, már többször is említett Vörös Gyula – a szokásos választási dolgok, a szórólapozás, plakátolás és a választási gyűlések mellett – az SZDSZ jelöltje részéről nagyon sok negatívumot is feljegyzett. „Rengeteg plakátot kitettünk a kampánycsend előtti este (...). Másnap körbejárva a körzetet megdöbbenve tapasztaltuk, hogy a plakátjaim nagy része reggelre le volt szaggatva, átragasztva SZDSZ-es madaras és SZDSZ-es ellenfelem plakátjaival”.⁵⁰ Ugyancsak ebben az 5-ös körzetben független, de MDF támogatással induló jelölt voltam én is és így ugyancsak hasonlókat tapasztalhattam. Vagyis az én számomra is jól ismert lett az SZDSZ akkori „választási fair play-e”.⁵¹

Mindezek ellenére a választások során a legtöbb listás szavazatot a Fidesz jelöltjei kapták. Három jelöltjük egyéniben is nyert és listáról még öten kerültek be a kaposvári városi közgyűlésbe.⁵²

Az október 14-én tartott második választási forduló után a kaposvári Fidesznek tehát nyolc önkormányzati képviselője lett: dr. Cseke Borbála, Damásdi Miklós, Daxner Gábor, Juhász Tibor, dr. Mátrai Márta, Székács József, Vörös Gyula és Wolf Csaba személyében.⁵³

b) A tizenegy képviselőhellyel nyertes MDF Kaposvári Városi Szervezete

Az előző, a Valóság augusztusi számában megjelent tanulmányomban már közöltem az MDF Kaposvári Városi Szervezet Elnöksége nevében készített önkormányzati választási tervet. Ebben az szerepelt, hogy „a megváltozott politikai helyzetben elsőrendű fontossága van az önkormányzati választásoknak, (...) szükséges, hogy a parlamenti pártok meg tudják akadályozni az MSZP-s jelölt győzelmét az önkormányzati választások során. Ezért kezdeményeztünk megbeszélést a Fidesz-szel, a Kisgazdapárttal.”⁵⁴

Eközben viszont az MDF Kaposvári Városi Szervezete kettészakadt. A megmaradtak – az MDF Belvárosi Szervezete néven két hónapig működő „szakadárnak” minősülő csoport megszűnése után – pedig megfogyatkozott taglétszámmal egyedül indultak neki az őszi önkormányzati választásoknak. A választást gyakorlatilag irányító megyei elnök, Szabados Péter szerint „az itteni MDF a tisztességes, hazaszerető, lokálpatrióta és valamilyen szakmában kiválóan járatos embereket szeretne volna a város képviselőjében látni. Ebben a szellemben kértük fel - például többek között - képviselő jelöltünknek a politizáló lelkészeket, Bellai Zoltánt és Szuhánszky Istvánt, valamint a Rózsás László plébános által ajánlott Jáczó Győzöt, a tudós dr. Szili Ferenc levéltárost, dr. Fekete László ügyvédet, dr. Mateevics László háziorvost és Hartner Rudolf kertészmérnököt”.⁵⁵ Az említettek körzetükben mind nyertek és így egyéni képviselők is lettek. Az MDF lista élén álló Szabados Péter, valamint még hárman, Baka József, dr. Szép Tamás és Somoskövy Gábor, már a pártlistán kerültek be képviselőnek.

A már említett 5-ös körzetben Vörös Gyulával (Fidesz) és Bank Tibornéval (SZDSZ) szemben induló Független képviselőjelölt volt a szerző, az MDF támogatással rendelkező dr. Magyar Kálmán. Vörös Gyula már előzőleg pontosan dokumentálta az itteni választási küzdelemben vele szemben elkövetett különböző szabálytalanságokat. Ezek főképpen az SZDSZ jelöltje, dr. Bank Tiborné és férje, valamint fő segítője, Incze Domokos révén történtek. Ők alkalmazták a választási ellenfeleikkel kapcsolatban még a különböző lejárató, illetőleg plakátmegsemmisítő „trükköket” is. A már említettek ugyanezt a módszert „gyakorolták” velem szemben is. Ellenem az ugyancsak már többször említett Incze Domokos még „bevetette” az SZDSZ kedvenc fegyverét, mondhatni, hogy az igazi nagyágyúját: a „lekommunistázást”. A választás ün. kampánycsendes napjának éjjelén ez a már említett SZDSZ-csapat végigjárta az 5. körzet területét. Ennek során a fő tevékenységük a plakátszaggatás és az ott még megmaradt plakátomra, az Incze által nekem írt, de igazán a választóknak szóló, gyalázkodó levél ráragasztása volt.⁵⁶ A „Tisztelt Doktor Úr!” megszólítással nekem címzett 15 soros gúnyos hangú levél elején többek között a KDNP-ből, vagyis az Ötpárti Koalícióból való kilépésem is szerepelt. Alatta pedig következett az említett „lekommunistázás”, hogy „a hajdani MSZMP az elmúlt tíz év során kétszer is visszautasította az Ön tagfelvételi kérelmét.” Az SZDSZ-nek, vagyis Incze Domokoséknak még nagyon fájhatott az, hogy éppen a pártjukkal való közös listás választási indulásomat a helyi újságban is lemondtam. Ezért ellenem úgy léptek fel, hogy az említett könyvtáros jelöltjük vagy még más segítőjünkkel együtt „kikutatták” a Megyei Könyvtár Pártalapszervezetének titkára, Fiola Pál által a kaposvári Megyei Könyvtárban titkosan őrzött MSZMP-re vonatkozó anyagokat. Ezekből a dokumentumokból kiemelték a már negyven éve, a pályám kezdete óta oda bekerült MSZMP-vel kapcsolatos iratokat. Ezekben lehettek az én akkori főnökömnek, dr. Bakay Kornélnak, az MSZMP Megyei Könyvtár Kulturális Pártalapszerve titkárhelyettesének az én „sikertelen” pártfelvételemmel kapcsolatos pártfelvételi ajánlásai is.⁵⁷

Nem akarom a cikkem olvasóit még az ezzel kapcsolatos részletesebb adatok közlésével fárasztani. Így például azokkal – az általam „sötétnek” és helyenként erkölcstelennek is tartott – különböző választási praktikákkal, amelyeket a már említett SZDSZ-es csoport ellenem is bevetett. Ma már csak mosolyogni való az a dolog, ahogy az egyébként köztudottan nem templombajáró (?) Bank Tiborné (az akkor cserkészruhába beöltöztetett kisfiával késve, és ezáltal kellő feltűnést is keltve), a Szent József templom szentmiséin is a kampányidőben mindig megjelent.⁵⁸

Történészként viszont közlök három olyan, velem később megtörtént esetet, amik szerintem még ehhez az 1990-es KDNP-s és az ún. Független (MDF-es) politikai szereplésemhez is kapcsolhatóak. Egyszerűen csak azért, mert úgy tűnik, bizonyos politikai erők sohasem akarják még elfelejteni az „akkori dolgaimat”, vagyis azt, hogy nemzeti és keresztény politizálást folytattam.

A 90-es évek elején a Kisgazdapárt Polgári tagozatot szervezett, és ezekre én is meghívót kaptam. Az ún. Polgári Tagozati ülések után különböző „telefonfenyegetések” értek. Ezekről az ún. Kisgazda ülésekről alig értem ugyanis haza, amikor már feleségem azzal fogadott: „telefonon megint megfenyegettek bennünket!” Feleségem azt kérdezte: „Hol voltál?” „Miért?” – kérdeztem én is és először még gyanútlanul. „Azért, mert idetelefonált egy fenyegető hangú illető!” Az ismeretlen ezt mondta: „Tudjuk, hogy hol volt a férje! Mondja meg neki, hogyha jót akar, akkor ne menjen többet oda!” Vagy később egy másik alkalommal megint ugyanez a hang jelentkezett: „Ismerjük a családját is! Még azt is tudjuk, hogy a gyermeke merre jár az iskolába!”⁵⁹ Én pedig elgondolkodhattam azon, hogy vajon miért éppen a Kisgazdapárt Városi és Megyei Irodájában jártamkor éri a családomat ez a telefonfenyegetés?⁶⁰

A másik esetem 1991 tavaszán volt, amikor a dr. Mészáros Balázs leváltása miatt megüresedett somogyi megyei múzeumigazgatói székre többen is pályáztunk. A megyei elnök által meghirdetett pályázatra dr. Jungbert Béla is jelentkezett, aki Székesfehérváron SZDSZ-es, majd MDF-es szakember volt, és aki később diplomataként Izraelbe került. Őt viszont meglepő módon egyhangúlag szavazták meg (talán nem is véletlenül?) az én Szent Koronás plakátjaimat letépkedő, liberális nézetű kollégáim is.⁶¹

2010 után most az „ügynökkérdéssel” jött elő a szélsőséges Kuruc.info. És éppen azután, amikor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartottam a középkori somogyi bencésekről egy előadást. Majd amikor az Echo TV-ben, a somogyi középkori építészeti örökségről szóló tévéadásban is szerepeltem, akkor már egy valóságos „politikai bombát” is robbantottak lejárátásomra. Ebben a főhangsúlyt az Allambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárából általuk jogtalanul (!) megszerzett 6. számú kartonnak a közlése kapta, amit 1988. novemberében Zsoldos Miklós rendőrhadnagy által az én nevemre állítottak ki.⁶² Ez a név nélkül, magát „történész szakembernek” kiadó szerző – az említett régészeti szakmai előadásaimra hivatkozva – az általa ott felsorolt III/III-as „nagyagyúk” közé engem is, egyszerűen »besorolt«.»⁶³ Ennek a lejárató írásnak szerzője még azt is írta rólam, hogy „de készítette ő [azaz én, a szerző] már olyan, a figyelmet magáról elterelő dolgozatot is, amelyben a BM III-as Főcsoportfőnökség hivatásos állományai tagjait foglalta össze”. Ez a dolog is csak egy újabb nyilvánvaló hamisítás, mert én ilyen lajstromot soha nem készítettem és nem is közöltem. A könyvtárakban viszont több helyen megtalálhatóak a sok évnyi kutatásom nyomán kiadott Magyar Holocaust I–IV. sorozat 1998–2004 között megjelent kötetei.⁶⁴

c) A kaposvári 1990-es polgármester és önkormányzati tisztségviselők megválasztása

1990-ben még az újdonsült önkormányzati képviselők közgyűlése választotta meg a polgármestert. Eredetileg az MDF és az ún. kormánypártok közül az FKGP, valamint az

ellenzékiekből a Fidesz is már megkereste Baka Józsefet, hogy vállalja el a polgármesterséget, aki viszont ezt a kérést elutasította.⁶⁵ Ezért végül az MDF, az FKGP és a KDNP polgármester jelöltje Szabados Péter lett.

Vörös Gyula szerint: „Első elképzelésünk nekünk a polgármester jelölről Juhász Tibor volt, aki jó nevű tervezőként inkább a képviselőjelöltséget vállalta, (...) viszont az előbb az 5-ös [?], majd a 4-es körzetben induló Szita Károly jelölt [a Magyarországi Zöld Párt társelnöke – szerző] rendkívül jó benyomást keltett. (...) A mondanivalójával, kiállításával megtetszett a csoportnak.”⁶⁶ Vörös Gyula legutóbbi visszaemlékezésében még az is szerepel: „Emlékszem még arra a mozzanatra is, amikor a csoport döntése után Szita Károly elfogadta a kérésünket a polgármester jelöltségre. Ketten elmentünk a Pártok Házába, hogy közölje ezt az újabb fejleményt a Koalíció [az ötpárti koalíció – szerző] tagjaival. (...) Izgultam, hogy mi lesz, mert tudtam, hogy ezzel a lépéssel nagyon ráléptünk az SZDSZ tyúkszemére...”⁶⁷ Azután a Fideszen belül még volt egy belső megmérettetés, szabályos „versenyvizsga”. Ezután döntöttek csak a két szóba jöhető személy, Szita Károly és Damásdi Miklós közül Szita Károly javára. „Ezután lett csak Szita Károly a Fidesz polgármester jelöltje. (...) Tehát Szita Károly a választás második fordulóján [október 14-én – szerző] már a Fidesz polgármesterjelöltjeként szerepelt.”⁶⁸

Október 28-án, vasárnap délelőtt, az ún. taxissztrájk kezdete után két nappal volt a polgármester választás. Szép Tamás szerint: „Emlékszem, ahogy a kihalt városban a Megyeházán gyülekeztünk. (...) A közgyűlés közben én javasoltam a szünetet, mert délelőtt 10 óraker a két lelkésznek, Bellainak és Szuhánszkyknak istentiszteletet kellett tartani. Egy óra múlva jöttek csak vissza, amikor éppen az egyik polgármester jelölt, Szita Károly beszélt. (...) Hamarosan azonban kis többséggel a mi, vagyis az MDF jelöltjét, Szabados Pétert választottuk meg polgármesternek.”⁶⁹

Ez a választás teljesen szabályos volt. A megválasztott önkormányzati képviselők közül az MDF tizenegy, az FKGP négy, Szabó Lajossal a KDNP egy fővel képviseltette magát, tehát a kormánypártok összesen 16 fővel rendelkeztek. Elképzelhető még az is, hogy Hász Mihály, a Munkáspárt egyéniben nyert képviselője, vagy az MSZP a listán bejutott négy képviselői közül átszavaztak Szabados vagy Szita jelöltségére. Viszont Szita Károly a nyolc Fideszes képviselő szavazatával és a rá még átszavazó képviselők révén sem érte el a polgármesterségéhez szükséges többséget, így alpolgármester lett. Az Ötpárti vagy másképpen a Kaposvári Koalíció SZDSZ-es három képviselője: Bank Tiborné, Pogány Judit és dr. Takács Norbert, de az FKGP négy képviselőjelöltje: Bán József, Dicienti Ernő, Jóföldi Gábor és dr. Szabó Árpádné sem tudta elérni, hogy dr. Takács Norbert (SZDSZ) és Dicienti Ernő (FKGP) még alpolgármester lehessen.

A kaposvári 33 főből álló képviselőtestület – Szabados Péter (MDF) polgármester és Szita Károly (Fidesz) alpolgármester irányításával – ezzel kezdte meg az önkormányzati munkáját. Ennek során először nyolc bizottságot hozott létre. S. Szabó értékelése szerint „az MDF felülreprezentált volt a politikai pozíciók betöltésében. A Kaposvári Ötpárti Koalíció pedig egyértelműen vesztesen került ki a pozíciók elosztásából. (...) *Viszont külön figyelmet érdemel Szita Károly alpolgármester, aki személyének támogatásában már ekkor egységesíteni tudta az egyébként politikailag szembenálló feleket.*”⁷⁰

Az ugyancsak a Megyeházán, októberben megtartott megyei önkormányzati választás eredményét több EKA-párt képviselője egyenesen „botránnyosan manipulálnak” tartotta.⁷¹

„A megyei önkormányzati elnökök, az elnökhelyettesek és a képviselők választásában a falvak küldöttei vetek részt.”⁷² Lengyel Ferenc (FKGP) azt is elmondta, hogy mint résztvevő látta, hogy „odaérkezésük előtt már 60-70%-ban minden le volt fektetve, papírozva, (...) ők csak aláírták a körbeadott íveket”⁷³ Varga Zsolt pedig erről így írt: „Sokan már

elfelejtették, de 1990-ben az MDF-nek is volt megyei közgyűlési elnökjelöltje. Mégpedig dr. Szijártó Henrik bőhőnyi házi orvos és későbbi polgármester személyében. A talpig becsületes és nemzeti érzelmű dr. Szijártó választási ellenfele, Gyenesei [Gyenesei István – szerző] a választáskor - már 1985-től - megyei tanácselnök volt.⁷⁴ A somogyi területen is (nemcsak a sajtónál!) megszervezte a saját politikai túlélését, „ügyesen” kiütve MDF-es ellenfelét. Az 1990-es megyei önkormányzati (közgyűlési) választásokon emlékezetem szerint szavazati joggal rendelkeztek a települési önkormányzatok is, így a régi tanácselnökök - Gyenesei kollégái - létszámfölényükből adódóan tulajdonképpen legyűrték a rendszerváltoztatás somogyi jelöltjeit.”⁷⁵

Példák a 1989–1990-es ún. rendszerváltás somogyi privatizációjából

(A Kaposvári Húskombinát csődjéről és a privatizációjáról) 1990 után a Kaposvári Húskombinát (továbbiakban: Gyár) humánpolitikai vezérigazgatói székébe került Orbán Csaba agrármérnök-jogász-közgazdásznak még tudomása sem volt arról, hogy a tulajdonos, az FM részéről még milyen „rendkívüli feladatok” várnak majd rá.⁷⁶ Orbán elmondása szerint: „1991-ben jártunk az FM Személyzeti Osztályán Budapesten és a búcsúzásnál az ottaniak mondták, hogy <még úgyis találkozunk veletek karácsony táján>”.⁷⁷ Orbán Csaba akkor még nem tudta, hogy miért. Viszont akkori főnöke, Richter Sándor vezérigazgató megmondta neki, hogy „csak azért, mert ajándékokat kell vinni az FM Személyzeti Osztály számára. Mégpedig a világhírű Gyenese-recept szerint pácolt és kicsontozott, kolbászhússal töltött disznólábakból, de csak néhányat (heten voltak az FM SZO-án!) kell majd felvinnie.” A különös sztori viszont már abból adódott, amikor Orbán Csaba az ajándékosztásból megmaradt két disznólábat a Parlamentbe vitte át Soltész István parlamenti titkárnak és titkárnőjének. „Az örök az átvilágításnál engem ugyanis terroristának véltek, aki éppen két levágott kezét visz...”⁷⁸

Mi is történt később a megye kiemelt üzemi státusú és nagy gazdasági hasznot hozó Gyárával, az ún. Húskombináttal?

A Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság 1988. október 27-i vezetői értekezletén készült emlékeztető szerint „lehetővé vált a gazdasági egységek számára az önálló külkereskedelmi jog megszerzése, jelenleg ezzel megyénk területén 5 gazdasági egység és 3 magánszemély rendelkezik. Közülük a Kaposvári Húskombinát (7400 Kaposvár, Vöröshadsereg út 68.) a megye legnagyobb vállalata. (...) Évi exportja a világcipari ár változásától függően 27-30 millió dollárt tesz ki nyugati relációban.”⁷⁹

Ez az 1988–1990-es évek között kiemelt termelési hozammal rendelkező és működő Gyár 1992–1993-ra mégis gyakorlatilag tönkrement, vagyis egyszerűen csödbe ment.

Mit mondott, vagyis inkább mit írt le a Gyárnak erről a leépülési folyamatáról az ottani vezérigazgató-helyettes, dr. Orbán Csaba? „Amikor 1990 után az üzembe kerültem, a Gyár már különböző termelési egységként, megbontva és különböző önálló jogi személyiségű gazdasági egységekből állt. Így az export, a belföldi, szállító, energiaszolgáltató és hulladék-feldolgozó üzemet a Gyár, mint tulajdonos csak »irányította«. Viszont a Gyár tulajdonosként már közvetlenül »működtette« a belső ellenőrzést, a személyzeti ügyet, a könyvelést, a munka- és egészségügyet, a jogi-, igazgatási, informatikai és műszaki rendszert, a vagyon-és tűzvédelmi, a munkabiztonsági szervezetet, a gondnokságot, a hűtőházat és végül a szakszervezeti rendszert - ez utóbbi az összes Kft-vel közös volt. Ez a központi Gyár egyedül végezte viszont a nagyon fontos felvásárlásokat. Ezekért viszont – tudomásom szerint – a Gyár nem fizetett. A Gyár által felvásárolt árukból a Kft-k vásároltak, de az általuk készített árukat már saját maguk értékesítették. Ebből jött létre a jelentős mértékű <körbetartozás>.”⁸⁰

Mindezt a „konfliktus együttest” a Kisgazdapárt révén Budapestről lekerült Gáti Ete gépész-üzemmnök próbálta kezelni, de eredménytelenül.⁸¹ Eközben a tulajdonos, az FM a Gyárat továbbra is így működtette. A kft.-k eladogatták a még értékesíthető vagyont, így a részvényeket, termékeket, járműveket, mert ezekből ideig-óráig még működni tudtak. Egy párizsi francia-banki cég átvilágította magát a Gyárat is, de utána sem találtak rá vevőt.⁸²

„Közben a kormány [az Antall-kormány – *szervő*] részéről Csurka István fia - aki Kaposváron Mezőgazdasági Szakközépiskolát végzett! - kezdte vizsgálni az elsőszámú vezetők szakmai alkalmasságát.⁸³ Az alkalmassági vizsgát követően a tulajdonos, az FM felmondott Marosán László vezérigazgatónak, akit rövidebb ideig megbízottként az addigi műszaki igazgató, Richter Sándor követett.”⁸⁴

A központi Gyár (Húskombinát) fizetésképtelen lett a szállítói felé, így már a pénzügyes vezérigazgatónak, Schmiedt Ottónak kellett a csődöt bejelentenie. Az ötmilliárdos termelési érték pedig a töredékére esett vissza. Ezután következett a 2500 fővel működő Gyárban az 1700 főt érintő munkásleépítés.

„Előre látható volt a fizetésképtelenségnek a bekövetkezése, mert a különböző gyár- és üzem egységek (Kft-k) kapun belül egymás ellenérdekeltjei lettek, holott az egymásrautaltság nyilvánvaló volt: mind gyártástechnológiai, mind gazdasági- és pénzügyi szempontból is.”⁸⁵

Többen is megpróbáltak ezen a helyzeten segíteni. Az egyik segítőt, Károlyi Menyhért erről a következőket írta: „Amikor már a LIGA választott megyei elnöke és a mezőgazdasági ágazatának kezdetben az ügyvivője, majd az elnöke voltam, újra lehetőségem nyílt a kaposvári Húskombinát ügyével is foglalkoznom. (...) A Húskombináttal, a malommal és a cukorgyárral olyan megegyezést akartam, amely a szükséges létszámcsökkenéseket egybehangoltan volna. (...) Sajnos az MSZOSZ és a régi rendszer hívei ezt megghiúsították. (...) Szorgalmaztam, hogy a spanyol befektetők az itteni magyar mangalica sertésből a kaposvári húszüzemben, az ott meglévő magas szintű gyártási technológiával, a magyar munkavállalók segítségével, magyar védjeggyel ellátva gyártsák a világhírű spanyol sonkájukat.”⁸⁶

„Időközben pedig a Gyár vezetői, Schmiedt Ottó és Richter Sándor Milánóba kiutazva az ottani export kiállításon Gyenese István sonkapácolása révén még szép szakmai sikert is elértek. Ebben a Magyar Nagykövetség ottani kereskedelmi attaséja, dr. X. István, a Kaposvári Gyár későbbi igazgatója is nagyban segítette őket. Az említett vezetőknek a milánói kiállításról való visszaérkezése után pedig a Budapest Investment Rt. megkezdte a Gyár felszámolását.⁸⁷ Az említett Rt. a győri Paszománygyár volt igazgatóját nevezte ki csődbiztosnak. A csődbiztos a régihez hasonló módon ugyancsak leépítéseket és vagyonértékesítést végzett. Végül a Budapest Investment Rt. értékesítette a gyárat, amelyet Pini úr és a mögötte álló olasz befektető csoport vásárolt meg. Az új Kaposvári Húsipari Cég igazgatója pedig Dr. X. István, a korábban Olaszországban szolgált magyar diplomata lett.”⁸⁸

(A somogyi rendszerváltás-kori privatizáció másik vesztese, a kaposvári cukorgyár)

a) A Cukorgyári Szabad Szakszervezet megalakulásáról

Már a Valóság 2012. novemberi számában közölt tanulmányomban írtam arról az ezzel kapcsolatos 25 doboznyi dokumentum anyagról, amelyet Károlyi Menyhért helyezett el a kaposvári Megyei Levéltárban.⁸⁹ A számomra is megismerhetővé vált alapvető dokumentumokból világosan kiderült, hogy a Cukorgyári Szabad Szakszervezet támogatta – a megfelelő törvényes keretek között – a munkavállalók és a magyar gazdaság érdekeit alapvetően szolgáló kívánó privatizációt. A CSZSZ szerint elképzelt és megfelelő módon végrehajtott cukorgyári privatizációra azonban soha nem kerülhetett sor. A CSZSZ vezető képviselői, illetőleg ügyvivői kénytelenek voltak küzdelmet folytatni a gyár privatizációját „a saját elképzelése vagy érdeke (?) szerint” végrehajtó vállalati igazgatóval, Kováts Imrével és körével.⁹⁰

Küzdelmük azonban nem volt eredménytelen. A CSZSZ egykori elnöke a parlament által létrehozott, ún. Cukorbizottságnak adott át 2012-ben dokumentumokat, amelyek alapján mondták ki, hogy a cukorgyárak akkori privatizációja törvénytelen volt. A velük kapcsolatban javasolt bírósági eljárás – az ügy elévülése miatt – viszont már elmaradt.

Károlyi Menyhért és Csajághy Károly egy jelentős, de a nyugati piacra nem szállító gyárnak tartotta a kaposvári cukorgyárat. Szerintük: „Az 1985-ben az 1200 főt is elérő munkáslétszámból 800 fő állandó volt. Az utóbbit a kampány idején duzzasztották fel még többszáz fővel”.⁹¹ A gyár egyik fő beszállítója, a volt mernyei piarista uradalom mai tulajdonosa, Pásztohy András 1990-ig a mernyei tsz elnöke, utána pedig az MSZP országgyűlési képviselője, a Mezőgazdasági Bizottság tagja, majd elnöke volt.⁹²

Csajághy Károly is úgy emlékezik, hogy a Kaposvári Cukorgyár vezetői már 1989 óta kapcsolatot tartottak az osztrák Agrarával. „A már nem működő egyik gyárából kazánokat és más gépeket vásároltunk. Fedezetül – az igazgató kérésére – a szombati és a vasárnapi műszakpótlékainkat és még mást is a modernizációért felajánlottunk.” „Az osztrák cukoripari kollégák megígérték, hogy támogatják - a körülményeinkhez képest amúgy jól működő - kaposvári gyárunk modernizációját.” Ezzel folytatta nyilatkozatát a 2010-2013. között folytatott beszélgetéseink során Károlyi Menyhért, a cukorgyár egykori erősáramú technikus, vezető elektrikusa és a cukorgyár Vállalati Munkaügyi Döntőbizottságának elnöke, aki előbb csak a vállalati, majd az országos LIGA szakszervezet megyei elnöke és a LIGA Országos Mezőgazdasági Ágazatának Vezetője (ügyvivője) lett.⁹³ Elmondásuk szerint 1989 végétől vagy 1990 elejétől alakult ki az ún. konfliktushelyzet a vezetők egy része és Kováts Imre igazgató csapatának tagjai között. Az igazgató elmondta, hogy a Németh Miklós kormánya nyomán törvényesített spontán privatizáció szabályai szerint gyorsan privatizálni szeretné a gyárat. Ezután Ház László műszaki igazgatóhelyettes, Csajághy Károly főmérnök, Beke István, az MSZOSZ gyári titkára és Károlyi Menyhért döntőbizottsági elnök elhatározták, hogy ezt így nem engedik megvalósulni. Szerintük ugyanis szükségesek a megfelelő garanciák, valamint a kapacitás növelő fejlesztések, az új termékek előállításának a lehetőségei (biogáz, etanol, izocukor, villamos energia, különböző takarmányok stb.). Arra is fő hangsúlyt helyeztek, hogy a vállalati részvények 25,1%-a az itteni munkavállalók tulajdonába kerülhessenek.⁹⁴ Ezeknek a feltételeknek a biztosabb megvalósulása céljából először valóságos harcot kellett vívni a Cukorgyár igazgatójával, illetőleg az őt támogatók körével. Ennek érdekében 1991. január 11-én, 25 fővel megalakították előbb a Cukorgyári Szolidaritás, majd a Cukorgyári Szabad Szakszervezet néven a szakszervezeti érdekvédelmi szervezetüket. Ennek a választott ügyvivői Károlyi Menyhért, Komlóssy Zoltán, Kotánszky Géza, Molnár Gyula és Novacsek Péter voltak. A megalakulással kapcsolatos Tájékoztató levelet az új szakszervezet nevében és a többi ügyvivő aláírása nélkül Novacsek Péterre bízták.⁹⁵

A Novacsek Péter aláírásával, január 14-én általa az igazgató titkárságán leadott Tájékoztató levélre Kováts Imre igazgató már másnap írásban válaszolt, levelét csak Novacsek Péternek címezve: „(...) a tájékoztatást tudomásul vettem. A nyilvántartásba való bejegyzés időpontjától a szakszervezet részére a Munka Törvénykönyvében meghatározott jogosítványok gyakorlását biztosítom.”⁹⁶

Károlyi Menyhért szerint „Novacsek Péter a levéllel együtt »eltűnt« és csupán hetek múlva került elő, ahol a testvérénél »bújdogolt« [?!]. A levelet még akkor sem adta át nekem, mert úgy gondolta, hogy <azt az Elnökség minden tagja megkapta>.”⁹⁷ Az ezzel és a bejegyzéssel kapcsolatos adminisztrációs problémák miatt elvesztegetett idő alatt az igazgató véghez is vitte – az új szakszervezet által kidolgozott garanciák nélkül – ezt a nagyon fontos „spontán privatizációt”. Ez mindenféle versenytárgyalás nélkül, csak az osztrák AGRANA mint egyedüli résztvevő „meghívásával” valósult meg.⁹⁸

b) A Cukorgyári Szabad Szakszervezet „felső támogatás” nélküli privatizációs harca

Ezen a címen már létezik egy háromoldalas kéziratos összegzés is, amely 2010 februárjában készült.⁹⁹ Ebben az szerepel: „A kapacitás növelésének korszerű műszaki kialakítása, a több lábon való állás - a cukorrépából biogáz, a kukoricából izocukor, a takarmánybúzából bioetanol és az említett növényekből állati takarmány készíthető - és a szervezeti-működési átalakulás szükségessége már 1988-89-ben megfogalmazódott. (...) Viszont az átalakítást egyfajta diktatúraként kívánta létrehozni K. Imre igazgató, hogy segítségével megőrizhesse hatalmát. (...) Ez a konfliktus viszont még egy bizalmatlansági indítványt is szült. Ez K. Imrét tette felelőssé a kialakult helyzetért, annál is inkább, mivel szerintünk a spontán privatizáció során törvénytelenül és jogszerűtlenül járt el. A német Süd Zucker leányvállalata, az osztrák AGRANA ekkor szerzett mintegy 30%-ban tulajdont a Részvénytársaságban. Ők úgy gondolták, hogy ez felhatalmazza őket arra, hogy K. Imrének »pallosjogot« adjanak velünk szemben, az ún. igazgatókkal, a »lázítókkal, a munkavállalók félrevezetőivel« szemben.¹⁰⁰ A régi rendszer hívei és elkötelezettjei - K. Imre irányításával - hatalmukat féltve, ellentámadásba lendültek. (...) A megfélemlítéseken túl az alternatívát kívánók eltávolítása volt a fő cél. (...) Különösen élesedett a harc 1990 nyarától, mert egy kormányrendelet előírta 1990. szeptember 15-ig az igazgatók megerősítését. Csajághy Károly szerint „Ház László – aki már 1985-ben is pályázott az igazgatóságra – erős vetélytársa volt Kováts Imrének. K. Imre a legkülönbözőbb módon megpróbálta megakadályozni azt, hogy Ház László pályázata nyerjen.”¹⁰¹ 1990. december 10-én Kováts igazgató alkalmatlanságra hivatkozva felmond Ház Lászlónak. Rá egy nappal később, december 11-én Kováts Imre megindítja a fegyelmi eljárást Károlyi Menyhért SZB-tag, a Vállalati Munkaügyi Döntőbizottság elnöke ellen.¹⁰² A következő napon pedig Károlyi Menyhért átadja főnökének, Kováts igazgatónak a már november 10-ére keltezett, 17 fő aláírásával ellátott bizalmatlansági indítványt.¹⁰³ „Végre Sebestény Tamás megyei tanácselnök bíró segítségével - több hónapos késéssel - megkezdődött a bírósági ügyem tárgyalása.”¹⁰⁴

Ekkor következett be még egy emberi tragédia is. A Ház László és Károlyi Menyhért védelmében dr. Kecskés Rezső vállalati munkaügyi jogtanácsos járt el, aki úgy vállalta el az ügyet, hogy beutalója volt a Balatonfüredi Szívkórházba. 1991. februárjában, a bírósági tárgyalás közben Károlyi Menyhért mellett ülve érte a szívroham, aminek következtében meghalt.¹⁰⁵

Az igazi vád Károlyi ellen „a gyári privatizáció kapcsán az izgatás, lázítás és a munkavállalók félrevezetése” volt. A bírósági ítélet a fegyelmi eljárást ellene megszüntette és Károlyit „munkakörébe a felfüggesztése időpontjától, a munkabére kifizetésével együtt” visszahelyezte. Viszont a szigorú megrovása megmaradt, s ezért Kováts Imre őt a régi helyére nem vette vissza, hanem csak alacsonyabb munkakörben helyezte volna el.¹⁰⁶

A LIGA elnöke, dr. Óry Csaba segítségével Károlyi Menyhért a Süd Zucker Üzemi Tanácsa és a Szakszervezete képviselőivel, valamint az AGRANA igazgatóival is sikeres tárgyalásokat folytatott Ausztriában és Kaposváron. „Ennek az lett az eredménye, hogy engem ugyan soha nem engedtek az eredeti munkakörömben újra dolgozni a gyárban. Viszont a Szakszervezetünk [a CSZSZ – szerző] működhetett és én is mint az elnöke be-mehettem a gyárba. Az akkori igazgatóságot, s vele Kováts Imrét az 1991-es közgyűlés menesztette.”¹⁰⁷

Ház László igazgatóhelyettes és Károlyi Menyhért Vállalati Munkahelyi Döntőbizottsági, majd CSZSZ-LIGA Elnök már 1990-től próbál jogorvoslatot találni a privatizációs ügyekben, a legmagasabb szinteken is. 1990. december 2-án magához az igazságügy-miniszterhez, dr. Balsai Istvánhoz fordultak ez ügyben levéllel.¹⁰⁸ Azután Szabó Tamás privatizációs miniszter következett. A neki küldött levélre csak Vas Mária titkárságvezető válaszolt.¹⁰⁹ Sárossy László, az FM

Politikai Államtitkára a neki küldött levelet illetékességéből egyenesen a Kaposcukor Rt-ben 65%-ban részvénytulajdonos ÁVÜ-höz küldte tovább. Onnan a CSZSZ-nek az ÁVÜ Vagyonkezelési Igazgatóhelyettese, Rákos Péter szignált egy, már mindent „rendben találó” válaszlevelet.¹¹⁰

Molnár Gyula és Károlyi Menyhért, mint a CSZSZ és a LIGA Szakszervezet ügyvivői is hiába kértek segítséget ügyükhöz az MDF frakciótól, név szerint dr. Tóth Lászlótól.¹¹¹ 1991 első felében már Antall József miniszterelnöknél is bejelentkeztek: „Tisztelettel bejelentjük Önnek, hogy a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájához csatlakozott Cukorgyári (Szolidaritás) Szabad Szakszervezet szolidaritást vállal a Szabad Szakszervezet Munkásszövetség által szervezett sztrájkjal”.¹¹² A kaposvári cukorgyári szakszervezetisek levelére két nap múlva a Miniszterelnöki Titkárság vezetője, dr. Szentgyörgyi András a számunkra már azt az ismerős szöveget válaszolta, hogy „levelét megküldtem a Munkaügyi Minisztérium Politikai Államtitkárának”. Innen viszont már maga az államtitkár, dr. Schamschula György – az ugyancsak gyorsan megküldött – válaszában megírta, hogy „a kormány a közeljövőben rendeletben kívánja szabályozni a privatizációval kapcsolatos munkavállalói beleszólást”.¹¹³ Előtte hiába kereste meg Ház László és Károlyi Menyhért a Kaposcukor Rt. Felügyelőbizottságának és Közgyűlésének elnökét, dr. Mario Reyzek igazgatósági tagot is.¹¹⁴ Végül 1991. szeptember 11-én, a Cukorgyári Szabad Szakszervezet Ügyvivő Testülete a Kaposcukor Rt. közgyűléséhez egy minden problémára kiterjedő *állásfoglalást* készített. Azzal, hogy: „Szakszervezetünk javasolja az igazgatók visszahívása után az Alapszabály módosítást: az igazgatóság 5-6 tagú legyen, ebből 3-4 tag a Cukorgyár alapvető területeinek pályázat alapján választott vezetője, 2-3 tag a tőkés partnerek által kiválasztott szakember legyen. Elnököket az igazgatóság tagjai maguk választják.”¹¹⁵

A Kaposcukor Rt.-ben történő, ésszerűen javasolt szakszervezeti változtatást elsőnek éppen a többségi (65%-os) magyar tulajdonos, az ÁVÜ képviselőjében a rendkívüli közgyűlésen megjelent dr. Tímár András „torpedózta” meg. A dr. Tóth Tibor FM államtitkárhelyettes által ideküldött „bizottság” tagjai is itt csak megfigyelők lehettek.¹¹⁶ A Közgyűlés ugyan az igazgatóságból leváltotta Kovács Imrét, viszont törvénytelenül – mert nem lehet egyszerre két gyár igazgatója – a petőházi igazgatót, Fábrián Károlyt nevezték ki helyébe megbízott igazgatónak. Ugyanakkor a munkavállalói oldalt egyedül képviselő Csajághy Károly is hamarosan kikerült a Felügyelő Bizottságból.

1992. december 29-én Károlyi Menyhért, mint a LIGA Szakszervezet Mezőgazdasági Ágazatának megválasztott elnöke hiába adta át személyesen, a kaposvári Megyeházán az ÁVÜ igazgatójának, dr. Csepri Lajosnak a CSZSZ által a kaposvári Cukorgyárral kapcsolatban összegyűjtött anyagokat kivizsgálásra.¹¹⁷ Végső soron így áron alul, 2,5 milliárd Ft-ért „elprivatizálták” az orosz/szovjet piac egyik fő szállítójaként jegyzett kaposvári cukorgyárat.

A régi, a pártállami szakszervezet, az MSZOSZ megyei vezetői, így dr. Egerszegi László, majd Svajda József is elégedett lehetett. Ők már a Kaposcukor Rt.-nél, egy ottani nagygyűlésen, Nagy Sándor országos elnökük szónoklatánál is elmondták, hogy az osztrák cég, az AGRANA számára történt gyors privatizálás lehetett csak a „legjobb”.¹¹⁸

(A megyei pártújság, a Somogyi Néplap privatizációjáról) Az MSZMP Megyei Bizottsága, majd az MSZP lapjának, a Somogyi Néplapnak az 1990-es áprilisi privatizálását, vagyis a jóval az árán aluli eladását levezénylő dr. Kercza Imrét a szerző is megkérdezte a rendszerváltásról és általában a somogyi privatizációról. A ma már nyugdíjas egykori főszerkesztő kérdésemre – botjára támaszkodva – röviden így „értékelte” az 1990-es magyar rendszerváltást: „A magyar politikai vezetés eladta az országot bagóért a karvaly főkének! Nem maradt nekünk mára más, csak a cinizmus.”¹¹⁹ Mit ír viszont a Somogyi Néplap akkori privatizációjáról Varga Zsolt újságíró? Varga, aki belülről látta az eseményeket, erről nekem ezt írta: „Személyes, közvetlen tapasztalataim vannak, hiszen

aktív résztvevője (esetenként elszenvedője), tanúja voltam az eseményeknek. (...) Egy progresszív szárny - körülbelül a szerkesztőség fele, akik közé én is tartoztam - nem támogatták az országgyűlési választások előtti gyors lapprivatizációt.¹²⁰ A másik fele viszont Kercza Imre és Bíró Ferenc vezetésével a lap minél gyorsabb eladását, átjátszását támogatta.¹²¹ Troszt főszerkesztőként hezitált, de hallgatólagosan a progresszív csoportot támogatta.¹²² (...) Kerczáék viszont mindenképpen el akarták kerülni az állami tulajdont, így külföldi tulajdonosoknak álcázott magyar befektetőkkel tárgyaltak a háttérben, végül az Axel Springernél kötöttek ki. (...) Az egyébként német (hamburgi) és jobboldali orientált-ságú Axel Springer *magyarországi megteremtői az erős MSZMP kötődésű Bayer József és Nemes Péter (MTV párttitkár) voltak, vagyis Kercza vezényletével a pártállamisok szerezték meg a lap tulajdonjogát, méghozzá 'jól' időzítve, 1990. áprilisában, éppen a választások után, de még az Antall-kormány hivatalba lépése előtt.* (...) A Fidesz tüntetése miatt Troszt lemondott, Kercza viszont maradt, és meg alapították 1990. április végén a Somogyi Hírlapot, amelyet tudomásom szerint 1,2-1,3 millió forintért szerzett meg az Axel Springer. Különben a »jogelőd«, a Somogyi Néplap 400-500 millió forintot ért az akkori vélemények szerint.¹²³

A történész a Somogyi Néplap, majd a későbbi Somogyi Hírlap akkori főszerkesztőjének, Kercza Imrének és az újságírójának, Varga Zsoltnak nyilatkozatai alapján – az említett napilap 1990. áprilisi privatizációjával kapcsolatban – „történelmi tényként” csak a következőket rögzítheti. A 400-500 millió forintot érő napilap eladása valóban „bagóért”, vagyis eredeti értéke kb. harmincadrészéért, azaz 1,2-1,3 millió forintért történt. Így viszont a vevőnek a „karvaly tökéként” való szerepeltetése reális. Mivel a főszerkesztő és a párttitkár balos csapata volt az eladó, az így létrejött üzlethez az új „politikai vezetésnek”, vélhetőleg a kormánynak (?) semmi köze nem lehetett. Hiszen világosan kiderült, hogy éppen Kercza Imre és a szerkesztőségi párttitkár, valamint a kiadó igazgatója volt az, aki „gyorsan”, még az Antall-kormány tudta nélkül túladott az MSZMP-MSZP lapján.¹²⁴

Az MSZMP-MSZP megyei elnöke, Sárdi Árpád erről az ügyletről a másik kaposvári megyei lapnak, a Somogyországnak azt nyilatkozta, hogy „egyszerű rablás volt”.¹²⁵ Incze Domokos, az SZDSZ somogyi koordinációs bizottságának ügyvivője szerint „hiába kiabál farkast az, aki az ordast küldte, csak a látszat kedvéért csap lármát. Az MSZMP vagyonleltárából ügyesen kijátszották a megyei lapokat.”¹²⁶

Az olvasók és a közvélemény is tiltakozott, de hiába.¹²⁷ A Somogyország akkori új szerkesztősége is megkérdezte dr. Kercza Imre főszerkesztő és Pordány H. László kiadóigazgató véleményét erről, ők azonban nem nyilatkoztak.¹²⁸ A Somogyi Hírlap szerkesztőségében néhányan azért rájöttek, hogy a helyi újságnak ki is lett az igazi irányítója. „Ekkor, 1991-ben volt az, amikor rájöttem, hogy a megyei napilap tényleges politikai irányítója Gyenesei.”¹²⁹

(Az Antall-kormány-ellenes új somogyi „irodalmi lap”: a MÁS KOR is megszületik) A Somogyország szerkesztősége és tulajdonosa pár hónappal ezelőtt, 1989 őszén megváltozott és ezzel a lap valódi nemzeti és nem a liberális értékeket valló sajtóorgánium lett. Az eredetileg Gyenesei István megyei tanácselnök által szponzorált lap éléről távozott ugyanis az 1989-es lapalapító, főszerkesztő Varga István. A Somogyi Néplap régi, 1982–1988 közötti újságírója és az 1989-es Somogyország főszerkesztője, Varga István viszont az új nemzeti kormányt még burkoltan, de már erősen kritizáló, a társadalmi és kulturális új megyei lapot alapított MÁS KOR néven. A Kaposvári Építők Sport Klub elnöke, Stier István kiadásában megjelentetett új lapban Utassy József író-költő Szívélyes Ajánlás című versében például az új kormánynak ajánlva azt írja: „Ezt!

Minden kormánynak: ezt ni! (Hogy legyen min nevetni, hogy legyen min nevetni)”.¹³⁰ A rendszerváltozás kori magyar társadalom, de főképpen a magyar nép akkori „tragikus helyzetéről” is szerepel benne egy „balladaszerű” kiáltvány az „Otthon vagyunk-e itthon?” címmel.¹³¹ Tovább idézve az írást: „Megrettenve, hitünkben és reményeinkben megfogyatkozva tekintünk sokat szenvedett hazánkra. A meggyalázott és megalázott, az élet alatti élet színvonalára süllyesztett, földre sütött szemű nép kire, milyen földi vagy földöntúli hatalomra vagy személyre emelheti bizakodva tekintetét? (...) S közben a Parlamentben, a Kormányban a ma már bizalmatlanságunkat élvező megválasztottak, mintha – fáradságot és időt nem kímélve – egyfolytában azon töprengenének, *hogyan lehetne még növelni a nép terheit...*”.¹³²

Ezekkel a sajtókkal és különböző írásokkal kapcsolatban írja a már többször is idézett, a Fidesz akkori egyik vezető helyi politikusa, Vörös Gyula: „Akkor már látható volt, hogy a sajtó üti-vágja az új hatalmat, és az emberek egy részében hamis nosztalgia kezd kibontakozni. (...) Valószínűleg én is akartam hinni benne, hogy az MSZP már nem olyan, mint az MSZMP volt. Nyilván sokkal »emberarcúbb« képet mutattak, elvesztvén politikai hatalmukat.”¹³³

Szűcs István, az Antall-kormány helyettes államtitkára 2012-ben elmondta egy tévéműsorban: „A kormány [az Antall-kormány – szerző] tagjai a róluk szóló újságcikkek híreit olvasták és a műsorokat hallgatták és nekik próbáltak megfelelni”.¹³⁴ Ebből következett az, hogy a baloldali, főképpen a liberális média megpróbálta irányítani és időnként megzavarni a kormányt.

Lakatos Pál Vasárnapi Újság című rádióműsorában, majd írásában is az szerepelt: „Mark Palmer és az itt lévő amerikai diplomaták sokat tettek az igazi rendszerváltás ellen, (...) amikor elsőbbséget adtak a neoliborális, volt maoista köröknek, s tagjaikat befuttatták a Szabad Európa Rádióon keresztül”.¹³⁵

Körösi Imre MDF-es országgyűlési képviselő elmondta Lakatosnak, hogy a Szabad Európának „volt egy rendkívül erős »KGB-s szárnya«, amely a sajtón, a zenén keresztül jutott be Magyarországra. (...) Híressé és hírhedtté tették az úgynevezett SZDSZ-es fiúkat, (...) és ha már Nyugaton mondják valakiről, hogy hős, akkor biztos az is”.¹³⁶

Ahogy Bogár László is írja róluk: „Részben azok az értelmiségi eliteszoportok voltak, amelyek a közbeszédet irányították.”¹³⁷ Országosan mindenképpen „ezek a közbeszédet befolyásoló medianagyhercegek hozták létre a hamis diskurzust, tehát ők zárták a hamis értelmezés ketrecébe a magyar társadalmat.”¹³⁸

Vagy itt a „Vörös Somogyban” még az is számított, hogy egyáltalán kik voltak a Szabad Európa Rádió számára még az elérhetőek?¹³⁹

Epilógus avagy gondolatok a somogyi rendszerváltás témájának befejezéséhez

A mai napig is a közbeszédben, de főképpen a napi sajtó hasábjain nagy vita folyik arról, hogy a tulajdonképpeni rendszerváltás, a privatizáció és a vele is összekapcsolható ún. igazságtétel hogyan és milyen okokból maradhatott el. Az a folyamat, amelyet 1993-ban ugyan még csak elméletileg, de azért már jól meghatározta Szabó Tamás privatizációs miniszter: „A magángazdaság és privatizáció: a rendszerváltás kulcsfolyamata”.¹⁴⁰ Szabó azt is nagyon jól tudta, hogy a „spontán privatizáció időszakában végrehajtott átalakítással konzerválni lehetett a meglévő termelési struktúrát, egyértelműen erősíteni lehetett a vállalatvezetés pozícióit, zavaros helyzetet teremtve a tényleges privatizáció számára, és mindez

számos lehetőséget adott az állami vagyon eltüntetésére”.¹⁴¹ Ennek az óriási kártételét viszont teljességgel csak az elődökre hárította: „a felelőség azokat terheli, akik az elmúlt rendszerben a spontán privatizációs folyamatokat elindították”.¹⁴² Ungváry szerint „egy Pozsgay–Antall tandem igenis a nemzeti kibontakozást hozhatta volna”.¹⁴³ Vele vitatkozik Ugró Miklós, mert szerinte viszont: „elképzelnem sem tudom, hogy államfőként Pozsgay Imre megakadályozta volna a *rablóprivatizációt, kiküzdötte volna az igazságtételt, ugyanis a rendszerváltás ezeken siklott ki*”.¹⁴⁴ Így jött létre az a helyzet, hogy Óvár L. Tamás szerint: „Kialakult ugyan egy dúsgazdag »elit« (a vagyonuk önmagában kevés ahhoz, hogy elhagyjuk az idézőjelet), viszont a szegények, »a rendszerváltás vesztesei« mára még szegényebbek lettek”.¹⁴⁵

Hankiss Ágnes, a Hamvas-intézet vezetője másokkal együtt úgy véli, hogy „a kommunista titkosrendőrség leginkább a gazdasági életben érezte befolyását 1990 után”.¹⁴⁶

Hankiss állítását szerintem jól igazolja egy kaposvári példa is. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1986-ban végzett Zsoldos Miklós mint titkosszolgálati tiszt, rögtön a Kaposvári Ruhagyár Közgazdasági-számviteli osztályának vezetőjeként helyezkedett el. A Kaposváron többeket is ellenőrző és beszervezésükkel megbízott egykori III/III-as ügyosztályi tiszt később szép karriert is befutott. Zsoldos ugyanis a biztosítási cégekhez kerülve, több lépcsőn át, 2000-re már az osztrák anyacég-székhelyű Union Biztosító magyarországi elnök-vezérigazgatója lett.¹⁴⁷

Amin a publicisták negyedszázad után értekeznek és vitatkoznak, azzal kapcsolatban Antall már a kormányzása második évében, 1991. nyarán elmondta – ugyan még bizalmasan – a „véleményét” régi évfolyamtársának, a nép-nemzeti Dobszay Károlynak. Antall szerint ugyanis a rendszerváltás tönkretévői és a fő haszonélvezői, az úgynevezett „barát-árulók nem nemzeti liberálisok voltak, hanem kozmopolita liberálissá vedlettek át, akik a magyar gazdaságot rávezették a <gazdasági Trianonra>”. Ez az általuk „felgyorsított privatizáció hasonlatos a török kiűzése utáni Újszerzeményi Bizottság működéséhez, amikor a magyar tagjai is egyetértettek sok-sok magyar nemes földjének elvesztésével, a külföldiek vagyonszerzésével”.¹⁴⁸ Dobszay hangsúlyozza azt is, hogy Antall az „ebben föludas” SZDSZ-nek is sok engedményt tett, de arra nem gondolt, hogy „a liberális párt zsaroló politikát folytat kormánya ellen. (...) Ugyanakkor Antall nagyon bízott a nyugat-európai, főleg a németek baráti támogatásában, (...) de azt kellett tapasztalnia, hogy a baráti segítség helyett fokozatosan zsarolás lett a nyugat-európai segítségből.”¹⁴⁹ A publicisták közül Ungváry ugyancsak azt állítja, hogy „1989–90 fordulóján már kezdett világossá válni – ami később bizonyítást nyert –, hogy a szemben álló felek már nem az ösbolsevikok és a rendszerváltók, hanem a globalisták és a nemzetiek”.¹⁵⁰ Erről Somogy megye vonatkozásában egyfajta konklúziót von le Varga Zsolt, a Somogyi Hírlap akkori újságírója, az MDF 2006-ban lemondott megyei elnöke: „Hosszú történet, de a lényege az, hogy a kilencvenes években a kormánynál jóval erősebbek voltak a helyi rovott múltú hatalmasságok.”¹⁵¹

JEGYZETEK

- 1 MAGYAR Kálmán: *A Somogyi Keresztény Koalíció rövid története és az 1990-es választási szerepe* MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport Évkönyve 2010/2011. (szerk. RÉFI Attila és SZIKLAI István) Budapest, 2011. 59/39.jegyz. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2011.)
- 2 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. füzet. Beszélgetés Ficzeré Máttyással (Kaposvár, Pécsi utca 49. 2010. november 4-én* Kézirat, Kaposvár, 4–5.; MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. Az ellenzéki (EKA) pártok megalakulásáról és a helyi pártalapítók 1988–1990 közötti szerepéről* Valóság 2012/11. 89/39. jegyz.; valamint MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban II. Az ellenzéki (EKA) pártok és Király Béla szerepe az 1990-es első somogyi szabad választásokon* Valóság 2013/2. 76, 81/58–60. jegyz. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. és MAGYAR i. m. Valóság 2013/2.)
- 3 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. Beszélgetés Ficzeré Máttyással (Kaposvár, Pécsi utca 49. 2010. november 4-én* Kézirat, Kaposvár, 4–5.
- 4 LÁSZLÓ Jenő: *Mikor és hogyan kezdődött a rendszerváltás?* Kézirat, dr. László Jenő 2010. március 2-án elhangzott előadása a MAG öszszejeövetelén, megküldve a szerzőnek e-mailben, 2010. április 20. 7–8. (Továbbiakban: LÁSZLÓ i. m. 2010.); Horn Gyula 56-os múltjáról és az 1990-es országgyűlési választási szerepléséről ld. MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 75., 81/55. jegyz.
- 5 VAS András: *A rendszerváltó liberális képviselő, aki soha nem szólalt fel* Somogyi Hírlap, 2009. november 1. – <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/a-rendszervalto-liberalis-kepviselo-aki-soha-nem-szolalt-fel-267062>
- 6 VAS i. m. 2009.; az SZDSZ akkori negatív szerepének további értékelésére ld. Bogár László: *A rendszerváltás bukása* („És mégis élünk...”, 8. kötet) Kairosz Kiadó, 2010, 117–118., 188. (Továbbiakban: Bogár i. m. 2010.)
- 7 Idézet Dávid Ármánkó, siófoki 1990-es önkormányzati képviselő a szerzőnek, Magyar Kálmánnak 2013. február 24-én küldött e-mail leveléből. Dávid ebben leírta: „Érdekesképpen megküldöm Páris András levelét, ami kicsit válasz a Ficzeré Matyival kapcsolatban feltett kérdésemre.”
- 8 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 84.
- 9 Pintér Lóránt kaposvári SZDSZ-esnek Béki Gabriella segítségével délvidéki tanulmányutat is szerzett. Elmondása szerint Erdő Árpád kaposvári ügyvivő őt nagyon lejáratja, amikor felvitte magával a parlamentbe. Utána megtörtént az a dolog, hogy Darvas Iván még külön is megkérte Ficzerét: „Reméli, hogy többet nem kell majd Erdővel találkoznia”. MAGYAR i. m. 2012. *Beszélgetés Ficzeré Máttyással... 12.*
- 10 Kádár Iván a Magyar Nemzeti Bank egykori főosztályvezetőjeként nagyon jól ismerte a magyar pénzügyi helyzetet, így a bécsi CW banknak, az MNB kirendeltségének a pénzkimenekítő szerepét. Ld. MAGYAR i. m. 2012. *Beszélgetés Ficzeré Máttyással... 12.*
- 11 MAGYAR i. m. 2010. *Beszélgetés Ficzeré Máttyással... 5.*
- 12 LÁSZLÓ i. m. 2010. 6.
- 13 NAGY Pongrác: *A gazdasági rendszerváltás a kispadról Bp.*, Akadémiai Kiadó, 2004. 12. (Továbbiakban: NAGY i. m. 2004.)
- 14 „Az efféle becsületes lépéseket azonban a nemzetközi politika inkább naivnak, mint nagyszerűnek szokta tartani.” (Ua.)
- 15 NAGY i. m. 2004. 12–13.
- 16 VAS i. m. 2009. 1. jegyz.
- 17 VAS i. m. 2009. nov. 1., ld. 2. jegyz.
- 18 BOGÁR i. m. 2010. 188. – Bogár László közgazdász szerint: „A ma is domináns világerő közvetlen ügynökhálózatát kezdettől az SZDSZ („Szabad Kezdeményezések Hálózata”) látja el”. (Ua.)
- 19 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77–79.
- 20 S. SZABÓ Péter: *A helyi politikai viszonyok alakulása a rendszerváltást követő években* (Pécsi Politikai Tanulmányok, 2.) Pécs, PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszék, 2006. 1–2. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0050_04_politika_2/ch02s03.html (Továbbiakban: S. SZABÓ i. m. 2006.)
- 21 MAGYAR Kálmán: *A Somogyi Keresztény Koalíció rövid története és az 1990-es választási szerepe*: MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011 (szerk. RÉFI Attila, SZIKLAI István) Bp., MTA–ELTE, 2011. 49–62. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2011.)
- 22 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 76–90.
- 23 „A rendszerváltás kutatása és főleg a hiteles megírása igazán nem egyszerű. Nagyon jó ötlet, hogy Te gépészmérnökként is vállalod ezt az anyaggyűjtést.” – írtam. (Idézet Magyar Kálmán 2013. február 22-én Dávid Ármánkónak írt e-mail leveléből.)
- 24 „Az MSZP siófoki megalakításában ez egyik főszerepet Szenté Imre vitte. (...) Felvetette, hogy nem sértünk-e személyiségi jogokat, ha az illetők megkérdése nélkül közlünk neveket...”. (Idézet Dávid Ármánkó 2013. február 24-én Magyar Kálmánnak írt e-mail leveléből.)
- 25 A siófoki Dávid Ármánkóval való „közös kutatásunk” ezzel megszakadt. Volt már addig is némi negatív tapasztalatom az MSZP somogyi megalakulásával kapcsolatban feltett kérdéseim vonatkozásában. Például az 1990-es kaposvári MSZP-s párt-

- szervezéséről megkérdeztem Szikla Dénest. (7400 Kaposvár, Bajcsy Zsilinszky utca 16/18.) Ő viszont erről a többszöri kérésre sem nyilatkozott.
- 26 Az önkormányzati választásokról újabban a Fidesz részéről Szita Károly polgármester személyesen és dr. Vörös Gyula levélben, míg az MDF-ről dr. Oláh Vilmos levélben, Szabados Péter telefonon, illetve Varga Zsolt személyesen és levélben is nyilatkozott nekem megkeresésemre. MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1–4. füzet. Beszélgetés Szita Károllyal, Kaposvár polgármesterével hivatalában 2013. március 28-án* Kaposvár, Kézirat. 4/17.; *Telefonbeszélgetés Szabados Péterrel, Kaposvár első polgármesterével 2013. július 8-án* 1/12/B.; *Dr. Vörös Gyulával e-mail 2013. július 8. és 10-én* 1-3.; + újabb hat dokumentum és dr. Oláh Vilmos e-mail levele 2013. február 21-én és Varga Zsolt ugyancsak e-mail levele 2013. március 6-án.
- 27 S. SZABÓ i. m. 2006. 1.
- 28 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 3. A kaposvári EKA-pártok 1990-ben a „két választás között” (Pártok a győzelem és a bukás árnyékában)* Valóság 2013/8. 35–36. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. Valóság 2013/8.)
- 29 MAGYAR i. m. Valóság 2013/8. 44–45. – A KDNP Somogy megyei Szervezete ekkor még hivatalosan nem létezett, mert csak április 20–21-én alakult meg Kaposváron. Ezért még nem szerepelt úgy, mint leendő választási MDF-szövetséges.
- 30 MAGYAR i. m. Valóság 2013/8. 38–43., 42. és 50.jegyz.
- 31 MAGYAR i. m. Valóság 2013/8. 49.
- 32 Augustus végén Garbera és a köréhez tartozó dr. Lábady Miklós a megyei elnök vagyis a szerző, és az elnökség néhány tagja jelenlétében elmondta, hogy a KDNP budapesti elnöksége – nekünk, a vezetőknek szóló – üzenetében Börczi Miklós főtítkárunk leváltását szorgalmazza.
- 33 Az ún. Pártok Házában (7400 Kaposvár, Szent Imre u. 14.), a Garbera által levezényelt városi gyűlésen – Börczi és az én szemem láttára – ez az említett, „önjelölt” városi vezető előttünk vett fel új, számunkra ismeretleneket párttagoknak. Ezek a személyek, akiket Bedő Miklós, akkori megyei POFOSZ elnök hívott oda, már szavaztak is a gyűlésen. Az „új párttagok” pedig már az ottani városi vezetőségválasztási gyűlésen – a mi tiltakozásunk ellenére és Garbera által megszervezve – szinte mindent „törvényesen” neki meg is szavaztak.
- 34 Szabó és megbízói révén „elnyert vagy elveszt” kevesebb szavazatával így Börczi Miklós még az elnökség tagjai közé sem került be. Ezért aztán a pártalapító Börczi is hamarosan elhagyta a KDNP-t.
- 35 Torkos Tamás, a későbbi megyei alelnök szerint a párt ottani hirdetményén még két év múlva is szerepelt a nevem az akkori társelnökök között.
- 36 Dr. Vörös Gyula 2013. július 10-én, Magyar Kálmánnak írt e-mail levele 1. o.
- 37 VÖRÖS i. m. 33. jegyz.; S. SZABÓ szerint: „Az előkészületi csatározások hevében a Kaposvári Koalícióról megjelent a helyi sajtóban, hogy a választási eredmények előtt »paktumot« kötöttek az együttműködő pártok a városi pozíciók elfoglalásáról”. (S. SZABÓ i. m. 2006. 1.)
- 38 MAGYAR i. m. Valóság 2013/8. 42–43. A Magyar Munkaszolgálatosok Országos Szövetségét a Megyei Választási Bizottság törölte, mert nem tudta magát pártként bejegyeztetni. (S. SZABÓ i. m. 2006. 1.)
- 39 S. SZABÓ i. m. 2006. 1. Szerinte „ez a kiszivárogtatás alaposan megtépázta a formálódó koalíció tekintélyét, mely a kialakult eredményen is tükröződött”. (Ua.)
- 40 MAGYAR i. m. Valóság 2012/8. 48.
- 41 VÖRÖS Gyula: *Fidesz – Dr. Vörös Gyula visszaemlékezése (Javított változat)* Kaposvár, Kézirat, 2012. 13–14. (Továbbiakban: VÖRÖS i. m. 2012.)
- 42 Antall József évfolyamtársának, Dobszay Károlynak erről úgy nyilatkozott hogy „ő a »rokonszenv« politizálást alkalmazta, vagyis baráti ismerőseit választotta inkább miniszternek. Sajnos a »rokonszenv« káderpolitikája sikertelen lett, mert egyesek visszaéltek a bizalmával, sőt egyesek elárulták őt”. /DOBSZAY Károly: *Dr. Antall József „a fogoly miniszterelnök”* Új Tanú. Közéleti és Kulturális Krónika 9–10. Népi Írók Baráti Társasága 2012. 38. (Továbbiakban: DOBSZAY i. m. 2012.)
- 43 „Török Tiborné sok embert ismert a korosztályából a városban a munkája révén [a szakmája épületgépezés-technikus (IKV) volt – szerző] (...), agilis ,de nem tartottam toladódnak”. (VÖRÖS i. m. e-mail, 2013. július 8.) Ezzel szemben Kristóf Csaba a 2013. április 2-án, a szerzőnek írt e-mail levelében azt írja: „Törökné a helyi SZDSZ-ből jött át, nyomulós típusú hölgy volt”. (KRISTÓF i. m. 2013. harmadik levél, 1.)
- 44 MAGYAR i. m. Valóság 2013/8. 49. A Reform újságban készült SZDSZ–Fidesz–FKGP–MDF Belvárosi Szervezetének július 27-én tett közös nyilatkozatakor a Fideszt még Krasznai Bertalan ügyvivőként képviselte.
- 45 VÖRÖS i. m. e-mail 2013. július 8-án 1.
- 46 VÖRÖS i. m. e-mail 2013. július 8-án 1.; Dr. Magyar Kálmán beszélgetése dr. Cseke Borbálával 2013. június 27-én az orvosi rendelőjében. Cseke doktornő megerősítette, hogy őket férjével együtt Török Tiborné szervezte be képviselőjelöltnek, de ő soha nem lépett be a pártba. Ő a 6. körzetben egyéni képviselőként nyert csak Fidesz színekben.
- 47 VÖRÖS i. m. e-mail 2013. július 10-én 1.
- 48 VÖRÖS i. m. e-mail 2013. július 8-án 1.
- 49 VÖRÖS i. m. 2012. 15.
- 50 Ua.

- 51 Vörös Gyula (de úgy emlékszem, hogy én is!) felvételeket is készített ezekről a plakátrombolásokról. Hiszen olyan helyen ragasztották le a plakátokat, ahol volt még felület más plakátok számára is. Az én esetemben még gyalázkodó levelet is ragasztottak a plakátjaimra, amelyeket később részletesebben ismertetek majd.
- 52 Vörös Gyula ugyan az 5. körzet Fidesz jelöltjeként az SZDSZ-s Bank Tiborné mögött csak második lett, de a listáról mégis bekerült.
- 53 A Fidesz frakcióban később vezetőként résztvevő Szita Károly, a Magyarországi Zöld Párt társelnöként, a 4. körzetben még a Kaposvári Koalíció jelöltjeként egyéniben úgy nyert, hogy közben már a Fidesz polgármester jelöltje is volt.
- 54 MAGYAR i. m. 2013/8.
- 55 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1. füzet. Beszélgetés Szabados Péterrel 2011. január 25-én a Megyei Múzeum Fő utca 10-ben lévő irodájában Kaposvár, Kézirat. 12/A.* (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2011. *Beszélgetés Szabados Péterrel...*)
- 56 Az Incze-féle gyalázkodó levél digitális másolatának megküldését dr. Vörös Gyulának köszönhetem. (VÖRÖS i. m. 2013. július 8–10. e-mail leveleinek 1–3. mellékletében) Incze Domokos 1994-ben telefonon bocsánatot kért tőlem a „tetteiért”.
- 57 Engem, de általában minden kulturális szakmában kezdő fiatal múzeumi szakembert is a munkahelyén be akartak iratni különböző ideológiai, így pl. marxista továbbképzésekre. Ebben az időben történt az, amikor 1968-ban a nyíregyházi múzeumban a múzeumigazgató a „foxi-maxira” engem javasolt. A marxista egyetemen esztétika szakára való „sikeres beiskolázásomat” is, főképpen a Kaposvárra való átkerülésem miatt „megúsztam”.
- 58 Vörös Gyula elmondta, sőt le is írta, hogy ez az igen „népszerű” könyvtáros az idős néniket még „meg is teázta”. Férje pedig – nemcsak a beteg vagy a nehezen útra kelő – választópolgárokat a fekete Volga kocsiával az egyébként közeli szavazóhelységhez oda-vissza is szállította. (VÖRÖS i. m. 2012. 14.)
- 59 Feleségem szerencsére soha nem esett ezektől pánikba. S megmondta a bennünket fenyegető telefonálónak, hogy „megismertem a hangját és a készülékem kijelezte a maga számát is, s így tudom, hogy ki magam!” Az „ügyeletes” telefonáló ilyenkor erre lecsapta gyorsan a kagylót.
- 60 Beszéltem ezekről az FKGP városi szervezete titkáranak, Nagy Imrének. Szerinte ez azért „példátlan eset”, mivel a baloldali pártkapcsolatokkal és múlttal is rendelkező megyei Kisgazdavezetők, így Barkóczy Gellért elnök, helyettese Kisbóli Tibor vagy dr. Tóthmátyás László még soha sem kaptak semmilyen fenyegető telefonhívást. Róluk pedig még az FKGP emberei is jól tudták, hogy egyikük a siófoki MSZMP garázmestere, a második munkásőr, a harmadik pedig MSZP-s pártvezető is volt. (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 3-4. füzet. Beszélgetés Nagy Imrével 2013. június 25-én a kaposvári CIB Bankban Kézirat, Kaposvár.*)
- 61 Örök kérdés lehet ebben az ügyben még az is, hogy ez a nyertes igazgató miért változott el innen már rövid, mindössze 2 hónapnyi idő után? Talán azért, mert ő sem felelt meg a megyei elnök, dr. Gyenesei István vele szemben támasztott elvárásainak?
- 62 [Név nélkül]: *Nyári futamok az állambiztonság érlovasairól (Pintér Sándor főtanácsadójáról, az ECHO TV és a Magyar Hírlap futatottjairól...* <http://kuruc.info/r/9/81951>.
- 63 Tehát most már a régészeti, a szakmai szereplésem ürügyén is közölnek rólam több valótlan állítást. Hiszen én is csak az ÁBTL-ből 2011-ben kikérve, nagy meglepetéssel vettem csak tudomásul az említett ún. „beszervezési” 6. kartonjaim létezését. Ld. MAGYAR i. m. 2011. 51–52., MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 79–80., MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 70–71.
- 64 Ezekben több ezer oldalon összeállítottam és megjelentettem a *Dokumentumok a magyarok megsemmisítéséről (1918–1968 között)* szülő, főképpen a szovjet kommunizmus által okozott bűntettek lajstromait.
- 65 Dr. Szép Tamás szerint Baka Józsefet Horn Péter beszélte le a polgármesterség elvállalásáról. (MAGYAR i. m. *Beszélgetés dr. Szép Tamással 2011. február 22-én 13.*) Lengyel Ferenc (FKGP) szerint viszont Baka kevesellte a polgármesteri fizetést. (MAGYAR i. m. *Beszélgetés Lengyel Ferencsel 2012. november 08-án 7-7/A.*) Szabados Péter Somoskövy Gábort szeretne volna jelöltetni, de ő sem vállalta. (MAGYAR i. m. telefonbeszélgetés Szabados Péterrel 2013. július 23-án)
- 66 VÖRÖS i. m. 2012. 12.
- 67 VÖRÖS i. m. e-mail 2013. július 8-án és 10-én 1–3.
- 68 Ua. Ebben küldte el Vörös Gyula a Fidesz október 12-i nagygyűlésének szórólapját digitálisan, ahol a Fidesz polgármester jelöltje, Szita Károly és vendégeként Orbán Viktor is szerepelt.
- 69 MAGYAR i. m. *Beszélgetés dr. Szép Tamással 2011. február 22-én 14/A.* Dr. Szép Tamás inkább Somoskövy Gábort szeretne volna polgármesternek, mert szerinte „Szabados Péter becsületes, de nem politikusnak való (...)”. (Ua.)
- 70 S. SZABÓ i. m. 2006. 2. Listás győzelméhez képest a Fidesz is viszonylag kevés bizottsági vezető helyet szerzett. Az MSZP a négy képviselőjével (Berkics János, Fekete Páris Lajos, dr. Lampert Mónika és dr. Orosz László) a választási eredményének megfelelő arányban részesült a bizottságvezetői helyekből. (S. SZABÓ i. m. 2006. 2.)
- 71 MAGYAR i. m. *Beszélgetés Lengyel Ferencsel 2012. november 8-án 7/1., 7/3. és VARGA Zsolt: Visszaemlékezés, 2013. március 6-án küldött e-mail 2.* (Továbbiakban: VARGA i. m. *Visszaemlékezés 2013.*)

- 72 MAGYAR i. m. *Beszélgetés Lengyel Ferencsel 2012. november 8-án 7/1.*
- 73 MAGYAR i. m. *Beszélgetés Lengyel Ferencsel 2012. november 8-án 7/3.*
- 74 VARGA i. m. *Visszaemlékezés 2013. 2. Dr. Szijártó Henrik bőhőnyi polgármester szerint: „A magyar termékeknek szabadságharcot kell vívnia, hogy a termelés hatékony, gazdaságos és minőségben is versenyképes legyen a piacon.”* (VARGA Attila: *Kitöltés. Gyümölcsből aranyat – „A magyar termékeknek szabadságharcot kell vívnia”* Magyar Nemzet 2013. július 13., szombat, 40.)
- 75 VARGA i. m. *Visszaemlékezés 2013.1.*
- 76 1945 után Orbán József, Orbán Csaba nagyapja indította be a Vágóhidat, vagyis a Húskombinát elődjét, ami az 1950-es évekig működött.
- 77 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1. füzet. Beszélgetés Orbán Csabával (7400 Kaposvár, Virág utca 75.) 2010. december 7-én a Megyei Múzeum Fő utca 10-ben lévő irodámban* Kaposvár, Kézirat. 9-9/2. (Továbbiakban: ORBÁN i. m. 2010.)
- 78 Ua.
- 79 Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára 1.11.1. 45-53/6/88. 2.o. (Továbbiakban: ÁBTL)
- 80 ORBÁN i. m. 2010. 1–2.
- 81 Orbán Csaba szerint „Gáti csak vagyonosodni akart, mert gyalog jött és az általa egy évig használt szolgálati gépkocsijával távozott”. (ORBÁN i. m. 2010. 2.)
- 82 ORBÁN i. m. 2010. 2. Esetleges vevőként érdeklődött egy izraeli kóser és egy chicagói, ugyancsak húsipari cég is. (Ua.)
- 83 Ua. „Írásbeli és szóbeli vizsgát kellett tenniük (...). Beruházási számításokat, operációkat, logisztikát, konfliktuskezelést, humánerőforráskezelést, marketinget stb. érintett ez.
- 84 Ua. Néhány hónap múlva Richter helyébe az addigi főkönyvelő, a pénzügy szakos közgazdász, Schmiedt Ottó került.
- 85 Ua.
- 86 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet. Beszélgetés Károlyi Menyhérttel 2010. november 9-én a Megyei Múzeumban, Kaposvár, Fő utca 10. 8/1.* (Továbbiakban: KÁROLYI i. m. 2010.) „Mi lehetett az oka, hogy az olasz ajánlatot fogadták el a spanyollal szemben, nem tudom. De gyanítom, hogy itt is a korrupció a magyarázat és a magyar tenyésztők, a termelők által előállítható őshonos fajták lebecsülése.” (Ua.)
- 87 Tulajdonosa a PÉEM Nagyvállalat főosztályvezetőjének vagy miniszterhelyettesének (?), X Évának volt a férje! (ORBÁN i. m. 2010. 9-9/2.)
- 88 ORBÁN i. m. 2010.9-9/2. Orbán Csaba tudomása szerint: „A kaposvári Gyár addigi főkönyvelője a Budapest Investment főkönyvelőjeként dolgozott tovább. Schmiedt Ottó pedig kilépett a Gyártól és azonnal »vásárolt« egy BMW-t, amelyet állítólag Olaszországból törönten hoztak és csak feljavítottak.” (Ua.)
- 89 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77, 87/7.
- 90 Kováts Imre a budapesti Villamosipari Főiskola 1969-ben való elvégzése után nyolc évig a Kaposvári Cukorgyár villamos üzemvezetője volt. 1981-ben a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen diplomát szerzett, majd előbb az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának, majd a Somogy Megyei Tanács Tervosztályának osztályvezető helyettese lett. 1985-től pedig a kaposvári Cukorgyár, majd 1989–91 között a Kaposcukor Rt. elnök-igazgatójaként szerepelt. (*Ki kicsoda Kaposváron? 2002. Négyévkönyv.* főszerk. Rikli Ferenc Nagykanizsa, Ász-Press Kiadói Bt.-M-MBt. 92.)
- 91 KÁROLYI i. m. 2010. 8/1-8/3. Viszont Károlyi Menyhért 2010. május 27-én történt nyilatkozata idején már csak 250 fő volt a munkáslétszám. Ld. Csajághy Károly egykori főmérnök a szerzőnek 2013. november 20-án írt e-mail levelét.
- 92 Károlyi Menyhért szóbeli közlése 2010. május 27-én.
- 93 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77, 87/7. jegyz.
- 94 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet. Károlyi Menyhért e-mail levele 2013. március 7-én 1.* (Továbbiakban: KÁROLYI i. m. 2013. március 7-én 1.); *Beszélgetés Csajághy Károllyal 2013. szeptember 30-án a kaposvári Tescoban.*
- 95 Ua. A Tájékoztató levél a 95.19/1. és a K4/1991 számokon szerepel a Megyei Levéltár letét anyagában.
- 96 A levél: *Megyei Levéltár letét anyag, 19/1. és É78/1991. szám.* – A törvény szerint viszont felesleges volt még az igazgatót szakszervezetük bejegyzése előtt tájékoztatni. Hiszen a törvényes működésüket a megalakulás után már azonnal megkezdhették volna. A Novacsek Péternek (mivel csak az ő aláírása szerepelt a Tájékoztatóson!) átadott igazgatói válaszlevél is elég „furcsa” módon, legalább féléves késéssel került csak elő. (KÁROLYI i. m. 2012. .nov. 7-én 1.)
- 97 KÁROLYI i. m. 2012. nov. 7-én 1.
- 98 Ua.
- 99 KÁROLYI Menyhért: *A Cukorgyári Szabad Szakszervezet harca* Kaposvár, Kézirat. 2010. 1–3. (Továbbiakban: KÁROLYI i. m. Kézirat, 2010.)
- 100 KÁROLYI i. m. Kézirat, 2010. 1. „A VT/Vállalati Tanács – szerző/ tagjait az AGRANA meghívta a kaposvári Cser vendéglőbe egy vacsorára, (...) ahogy egykor az indiánokkal tették. (...) Most reklámesernyőket és reklámtáskákat osztogattak az »egy tá lencse« mellé, hogy megpecsételjék a korrup t privatizációt.” (Ua.)
- 101 *Beszélgetés Csajághy Károllyal 2013. szeptember 30-án a kaposvári Tescoban.* KÁROLYI i. m. Kézirat, 2010. 1–2. és KÁROLYI i. m. 2013. március 7-én 1. „Ezért Kováts Ház Lászlót már 1990 őszén el akarta bocsájtani. Ház pedig táppénzre ment és onnan tartotta a kapcsolatot – főképpen velem, Károlyi Menyhérttel – ügyvédjén, dr. Főris Kálmánon keresztül.” (KÁROLYI i. m. 2013. március 7-én 1.)

- 102 Ez abszolút mértékben jogtalan és törvénytelen lépés volt. Hiszen a Vállalati Munkahelyi Döntőbizottság elnökét, ezáltal az SZB állandó meghívott tagját a törvény védte. A gyárból való eltávolítása csak a legfelsőbb szakszervezeti vezetők, így Vanek Béla ÉDOSZ főtítkárra vagy Nagy Sándor MSZOSZ elnök engedélyével lett volna csak lehetséges. Mint az kiderült, ilyen engedély nem létezett, tehát az egész egy igazgatói koholmány volt. (KÁROLYI i. m. 2010. április 25-én 1/2.; *Cukorgyári Szabad Szakszervezet. A megalakulás előzményeinek tartalomjegyzéke* 1991. május 14-16. Kézirat. 3. old., készítette a Cukorgyári Szabad Szakszervezet Ügyvivő Testülete. (Továbbiakban: CSZSZ. *A megalakulás előzményei* i. m. 1991.) Az 53/1990. számú igazgatói levél már december 10-i keltezésű és december 12-ére tüzte ki az érintett fegyelmi tárgyalását.
- 103 A novemberi bizalmatlansági indítványt 8 felső és 8 középszintű írta alá, de ugyanakkor az igazgató ellen még egy közérdekű bejelentés is készült. (KÁROLYI i. m. 2013. március 7-én 1.)
- 104 KÁROLYI i. m. 2013. március 6-7-én 1. Sebestény elmondta kérdésemre hogy „1990-ban a Megyei Bíróság mb. elnökhelyettese voltam, mint megyei bírósági tanácselnök és a TIT alelnöke. Akkor onnan is mindenki »kihátrált«, csak én maradtam a helyemen. Azután, hogy nem történt semmi baj, probléma (...), visszajöttek a távolmaradók. A felelősséget nem szeretnék volna igazán vállalni”. (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet. Találkozás dr. Sebestény Tamás megyei tanácselnök bíróval 2012. március közepén, az 1. számú posta előtt* Kaposvár, Kézirat.
- 105 Kováts Imre arra hivatkozott, hogy a Bíróság szigorú megrovásra enyhítette a büntetés mértékét, ezért az eredeti vezető munkaköre helyett csak beosztott villanyszerelőként dolgozhatott volna egy másik műhelyben. A cél ezzel az volt, hogy ne érintkezhesen és beszélhesen a gyár dolgozóival. Károlyi Menyhért elbocsajtása ügyében nemcsak a Munkaügyi Bírósághoz, hanem a Somogy Megyei Főügyészséghez is levélbeli megkereséssel fordult. Dr. Miklós Csabáné dr. Magyar Márta főügyészségi főügyész járt el az ügyében. (KÁROLYI i. m. 2013. március 7-én 1.)
- 106 KÁROLYI i. m. 2013. március 6-7-én 1. „Kováts Imrét a munkaügyi perben Lőrinczné dr. Boszkovics Teréz vállalati jogtanácsos, míg a polgári perben dr. Csősz Zsigmond ügyvéd képviselte. (...) A Munkaügyi Bíróság tájékoztatása szerint irataimat a Legfelső Bíróság is kikérte. Amikor ott azokat dr. Miklós Csabáné dr. Magyar Márta főügyészségi főügyész kereste, már nem találta meg. Csupán a bírósági ítéletem került egy példányban a Megyei Levéltárba.” (Ua.) „A kaposvári Róma-hegyi villában, a sajtó kizárásával folytatott tárgyalások Faragó László riportert [ma a Klubrádió dolgozója – szerző] megjelenésekor szakadtak meg.” (KÁROLYI e-mailje 2013. október 27.)
- 107 KÁROLYI i. m. 2013. március 6-7-én 1. Károlyi Menyhértnek a német szakszervezet és az Üzemi Tanács azt mondta, hogy „értsük meg, hogy más az üzlet és más a demokrácia. Ez volt a verdikt”. (Ua.)
- 108 A miniszter titkárságán személyesen Ház László által leadott levél fénymásolata: Levéltári Iratok, a szerzőnél 2/17/2. számon.
- 109 KÁROLYI i. m. 2/10. számú dokumentum.
- 110 KÁROLYI i. m. 2/6. és 2/7. Dr. Tóth Tibor FM államtitkár-helyettes (egykori kaposvári főlevéltáros!) már ugyancsak az ÁVÜ illetékeségi jogszabályt idézi.
- 111 KÁROLYI i. m. 2/8.
- 112 KÁROLYI i. m. K51/1921. számú levél. „Tesszük ezt azért, mert a saját bőrünkön tapasztaltuk a privatizáció során a munkavállalói érdekegyeztetés hiányát.” (Ua.)
- 113 KÁROLYI i. m. É35/1991. 2/13. és ÉSO/1991.
- 114 A 2/2/1. számon, másolatban nálam meglévő levelet az AGRANA G.m.b.II. Igazgatóságára küldték el. Károlyi szerint viszont elég lett volna, ha a munkavállalói oldalt a Felügyelő Bizottságban egyedül képviselő Csajághy Károly jelezte volna a CSZSZ kérését. (KÁROLYI i. m. 2013. március 6-7. 1.)
- 115 A CSZSZ javaslatát elfogadva Szabados Péter, Kaposvár polgármestere az október 22-én megtartott közgyűlésen ezt az egyik napirendi pontnak javasolta. Kérte még a polgármester az említett cukorgyári téma legjobb szakértőjének, dr. Szili Ferenc levéltári igazgatónak, a városi közgyűlési tagnak a meghallgatását is. (Ld. K115/1991. iktatószámom szereplő, Károlyi Menyhért, Molnár Gyula és Kotászy Géza ügyvivők aláírásával ellátott öt oldalas irat.)
- 116 Dr. Timár ugyanis „elmondta, hogy mivel az összes részvény képviselője nincs jelen [mivel hiányzott a 105 részvény tulajdonosa, a Balatonboglári Önkormányzat – szerző], így a Gazdasági Társaságokról szóló 1988. évi VI. tv. értelmében a meghirdetésben közzölt napirendtől eltérni nem lehet.” (*Jegyzőkönyv*, 1991. október 22. 2. o., 2/24/1-3. (Továbbiakban: *Jegyzőkönyv*, 1991. október 22. 1-15.)
- 117 KÁROLYI i. m. 2/9. Az egykori KISZ székházban működő dr. Csepi (ugyancsak volt KISZ-es!) igazgató és csapata a gyár privatizációja kapcsán ezután sem talált szabálytalanságokat. Ezért még tőlük az osztrák AGRANA számára hamarosan még 20%-nyi részvény került eladásra. (Ua.) Bővebben LAKATOS Pál: *Az igazi bűnösök ágyában, párnák között haltak meg* Világ Magyarorsága 2013. nov., 7. (Továbbiakban: LAKATOS i. m. 2013.)
- 118 KÁROLYI i. m. 2010. március 25. 2/1.
- 119 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet. Találkozás Kerca Imrével 2010. december 4-én a kaposvári nagypiac előtt* Kaposvár, Kézirat. 9/A. o.

- 120 VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 1. Varga szerint: „Mi azt akartuk, hogy az új magyar rendszernek legyen megyei újságja, illetve az újságíróknak munkája.” (Ua.)
- 121 Ua. „Bíró Ferenc [a szerkesztőségi párttitkár – szerző] egyébként nem a párttitkárságával vívta ki a legnagyobb »elismerést« a nem kommunista újságírók között, hanem azzal, hogy még a rendszerváltás küszöbén is lelkesen írta a pártállami ihletésű belpolitikai vezércikkeit.” (Ua.)
- 122 MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 69. Varga szerint: „Trosztnak különben egy pozitívumát mindenképpen meg kell említeni: lehet, hogy pártvezetői múltja, »büntudata« és gyávasága volt az oka, de hagyta dolgozni az újságírókat, nem cenzúrázott (legalábbis az én időszakomban), kulturális területen pedig segítette az alkotó újságíró munkát.” (VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 1.)
- 123 VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 1.
- 124 Varga szerint: „Később indultak az ügyben vizsgálatok, de nem vezettek eredményre, sőt, akik nem támogatták a Kercza-féle folyamatot, előbb-utóbb távoztak is a szerkesztőségből.” (VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 1.)
- 125 LUTHÁR Péter: *Sárdi Árpád: Ez rablás volt Somogyország*, 1990. május 11. 3. (Továbbiakban: LUTHÁR i. m. 1990.)
- 126 LUTHÁR i. m. 1990. 3. (*Incze Domokos: Rendőrségi feljelentést tettünk*)
- 127 Dr. Kiss Gábor: *A Springer kővé varázsolt tarka malaca... (Egy üzleti tranzakció margójára)* Somogyország, 1990. május 11. 12. – Mottó: „A kis kanász ríva öleli át kővé varázsolt tarka malacát” József Attila verséből.
- 128 L.P. [LUTHÁR Péter]: *A félkör körösítése. Egy Springer lap Somogyban* Somogyország 1990. május 11. 3.
- 129 VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 1. „Az 1994-es országgyűlési választások előtt pedig távoznom is kellett a laptól, mert Gyenesei–Kercza [előbbi a megyei önkormányzat elnöke, utóbbi a főszerkesztő – szerző] nem felejtett, és MDF-esként közellenséggé váltam.” (Ua.)
- 130 UTASSY József: *Szívélyes Ajánlás MÁS KOR* (főszerk. VARGA István) Kaposvár 1991. 3. 3. o.
- 131 MIHÁLYFALVI László: *Othon vagyunk-e itthon? MÁS KOR* Kaposvár, 1991. 3. 23. (Továbbiakban: MIHÁLYFALVI i. m. 1991.) Az alcímként „Szerte nézett s nem lelél/ Honját-e hazában (Kölcsey Ferenc: Himnusz)” írás szerzője fájdalomban már „népét felteve” valósággal kesereg.
- 132 Ua.
- 133 VÖRÖS i. m. 2012. 17.
- 134 FÖLDESI Margit: *Elátkozott szabadság* Echo Tv, 2012. január 5. 17-18óra
- 135 LAKATOS Pál: *Meghalt Mark Palmer, Nekrológ helyett számonkérés* Világ Magyarorsága 2013. február 7. V. (XI.) évf. 6. szám 14. o. Így az sem lehetett véletlen, hogy Németh Miklós miniszterelnök 1989. decemberében, az éjszakába nyúlóan miért is folytatott Mark Palmerral tárgyalásokat az amerikai nagykövetségen. Ezt Gubcsi Lajos, a Magyar Ifjúság főszerkesztője firtatta nagyon az MSZMP utolsó kongresszusán. (LAKATOS i. m. 2013. február 7. 14. o.)
- 136 LAKATOS Pál: *Kun Béla unokái, Mind az MSZMP kölykei* Világ Magyarorsága 2013. augusztus 8. 8. o.
- 137 BOGÁR i. m. 2010. 72–73. „Tehát a véleményvezérek, azok a médiaszemélyiségek, akik már mondjuk, a 70-es évek végén, 80-as évek elején is ilyen merész reformereknek tűnhettek fel, és persze az egész magyar társadalom élt-halt értük.” (Ua.)
- 138 Ua. Jellemző képet ad rájuk még LAKATOS i. m. 2013. 7.
- 139 Varga Zsolt elmondása szerint Somogyban többen is azt boncolgatták, hogy miként is lehetett a baloldaltól, az MSZMP-s vezető múlttal induló, de a főiskolán médiaszakon újságírást is oktató Gulyás J. Attila a rendszerváltáskor éppen a Szabad Európa Rádió somogyi tudósítója? (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 3–4. füzet. Beszélgetés Varga Zsolttal 2013. február 27-én*, Kaposvár, Kossuth Lajos utca Kaposvár, Kézirat)
- 140 SZABÓ Tamás: *A magánosítás három éve. Szabadság és Tulajdon* Magyarország és Európa I. évf. 1993. 1. szám (főszerk. APRÓ István) Bp., Interetnica Kiadó, 42. (Továbbiakban: SZABÓ i. m. 1993.)
- 141 SZABÓ i. m. 1993. 44.
- 142 Ua.
- 143 UNGVÁRY Zsolt: *A négyigenes népszavazás emléke. Az elutasított Pozsgay után a SZDSZ elfogadta Hornt, Medgyessyt, Lendvait, az összes állandópártit is.* Magyar Nemzet 2013. augusztus 23. péntek, 19. (Továbbiakban UNGVÁRY i. m. 2013.)
- 144 UGRÓ Miklós Magyar Nemzet 2013. Uo.
- 145 ÓVÁR L. Tamás: *Hátravan a java* Új idők 2013. május 1. 1. o. Jellemző, hogy „Péter Gábor unokája hatalmas vagyonnal rendelkezik, jelenleg Svájcban él”. (LAKATOS i. m. 2013. 7.)
- 146 PETHŐ Tibor: *Tovább élők. Meddig tart egy rendszerváltás Kelet-Európában* Magyar Nemzet, 2013. július 6., szombat, 34.
- 147 Zsoldos Miklós elnök-vezérigazgató, Union Biztosító.
Forrás: <http://mabiszkonferencia.hu/2010/eloadok.html>.
- Zsoldos Miklóst 1987–1989 között, mint a Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság III/III. osztályának rendőrhadnagyát, a Múzeum, a Levéltár és a Megyei Könyvtár egységeit felügyelő SZT tisztjét nem a saját jószántamból ismerhettem meg. (Ld. MAGYAR i. m. 2011. 51/12. jegyz.)
- 148 DOBSZAY i. m. 2012. 38.
- 149 Ua.
- 150 UNGVÁRY i. m. 2013. 19.
- 151 VARGA i. m. *Visszaemlékezésem* 2013. 2.

Káosztól a földi paradicsomig

Az anarchizmus recepciója a dualizmus kori utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban

A tudományos-fantasztikus (SF) és utópisztikus irodalom történetének alapvonása a válaszkeresés az emberiséget leginkább foglalkoztató társadalmi, gazdasági, és szociális kérdésekre. A dualizmus korszakának írói több eszmetörténeti forrásból (utópista szocialista, marxista, anarchista stb.) merítve keresték a válaszokat. Írásom célja annak bemutatása, hogy a magyarországi utópisztikus és SF irodalom jövőképeinek formálásában milyen szerepet játszott az anarchizmus hazai megjelenése.

(Elméletei bevezető – Tudományos fantasztikum) Mít értünk tudományos-fantasztikus (SF – az angol science fiction szóból) és utópisztikus tematikán? A tudományos-fantasztikus irodalom egy rendkívül szerteágazó, sokrétű, színes irodalmi tematika, ezért meghatározása és körülhatárolása óriási kihívás. A sokat tapasztalt amerikai író, *Frederik Pohl* (1919–2013) találoan fogalmaz: „*A science fiction összejövetelek egyik legnépszerűbb teremsportja a science fiction definiálása.*”²¹ Ennek következtében erős késztetést érzünk, hogy a könnyebbik utat választva maradjunk a Galaktika folyóirat főszerkesztőjének, a hazai sci-fi irodalmi élet megteremtőjének, Kuczka Péternek (1923–1999) a leírásánál: „*A legegyszerűbb azt mondanunk, hogy a sci-fi olyan mű, amelyben űrhajók, robotok, marslakók, güllüszemű szörnyek és távoli bolygók szerepelnek. Ez a körülírás kielégítheti azokat, akik nem olvasnak sci-fit. Azoknak viszont, akik ismerik és olvassák[,] nem kell sokat magyaráznunk, ők úgy is tudják, miről van szó. Ezzel a definiálás lidércnyomásától sikeresen megszabadultunk.*”²²

Kétségtelenül elegáns megkerülése a problémának, ám mégiscsak szükségét érezzük egy olyan definíció alkalmazásának, amely ha vitatható is, de körülírja a tudományos-fantasztikus tematika lényegét az irodalomban.

Első pillantásra a tudományos és fantasztikus jelzők kizárják egymást. Hogyan lehet valami tudományos, ha egyszer fantasztikus, vagy épp fordítva? Ha azonban a tudományos jelzőn racionalist értünk, a fantasztikusan pedig fikciót, akkor máris közelebb kerülünk egy jól használható definícióhoz. Közelítsük meg tehát a kérdést a racionalitás oldaláról, hisz az író *Alain Le Bris* is azt mondja: „*A science fiction nem más, mint az értelem tündérmeséje.*”²³ Az értelem, a természettudományok szerepét hangsúlyozza a neves lengyel író, számtalan sci-fi és utópisztikus regény és novella szerzője *Stanisław Lem* (1921–2006). Tudományos-fantasztikus irodalom és futurológia című, az SF irodalomról szóló elméleti munkájának bevezetőjében Lem a következőket mondja: „*A science fiction országába tervezett expedíciónk során leginkább azok a dolgok érdekelnek bennünket, amelyek pillanatnyilag nincsenek, de valamikor a jövőben megszülehetnek, valamint azok, amelyek nincsenek és minden bizonnyal nem is lesznek, de amelyek »létezhetek volna«, mert létezésük a legcsekélyebb mértékben sem mond ellent a természet törvényeinek.*”²⁴ Lem megközelítése különösen fontos, mert egy fikatív, de racionális eszközökkel operáló – a természet törvényeinek nem ellentmondó – jelenségként határozza meg az SF szerepét az irodalomban. Lem meghatározása azonban pontatlan, ismerünk tudományos-fantasztikus irodalmi alkotásokat, amelyek a mai természettudományos ismereteinknek ellentmondanak.

Lem definíciója közel visz bennünket az irodalmár és filozófus *Tzvetan Todorov* megállapításához, aki *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című művében a tudományos fantasztikum kapcsán a racionalitás szerepét helyezi előtérbe: „*Itt a természetfölötti jelenség racionális magyarázatot kap, ám olyan törvények alapján, melyet a kor tudományossága nem ismer el. [...] Ezekben a történetekben az események irracionális premisszákból kiindulva teljesen logikusan követik egymást.*”⁵ Lemet és Todorovot követve eljutunk ahhoz az értelmezéshez, amelyet kutatásaim során mértékadónak tekintettem. *S. Sárdi Margit* az ELTE Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében több mint másfél évtizede megalakult SF irodalommal foglalkozó szemináriumának vezetőjének definíciója szerint: „*A tudományos-fantasztikus irodalom ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál, vagy fordítva létező fölismert problémákkal foglalkozik, de racionális megoldást kínál.*” Sárdi Margit meghatározása vitatható, sokszor tág értelmezésre ad lehetőséget, mégis jól írja körül a sci-fi lényegét, a racionalitást. A racionalitás nem azt jelenti, hogy egy irodalmi műnek valóságosnak, tudományosan hitelesnek kell lennie. A tudományos hitel ugyan üdvözlendő, de semmiképpen nem alapkövetelmény egy szépirodalmi alkotásban. A tudományosság az SF irodalomban nem tudományos elveken alapuló valóságot, hanem racionalist jelent. Egy eljárásról ugyanis, ha kiderül, hogy tudományosan megkérdőjelezhető, megoldásának racionális jellege még megmaradhat. A racionális megoldás akkor lesz fantasztikus, ha fikciós, nem létező elveken alapul. A fikciós, de racionális megoldás egy irodalmi műben, nemcsak hogy nem áll ellentétben egymással, de ez a tudományos-fantasztikus irodalom alapkövetelménye.⁶

Nézzünk egy gyakorlati példát. Tétélezzük fel, hogy egy irodalmi műben az időutazásról olvasunk, mint *H. G. Wells* 1895-ben megjelent regényében, *Az időgépben*. Wells művében az időutazás leírása technikai felfedezésre vezethető vissza, azaz racionális, létezésének feltételezése azonban fikciós, hisz jelenlegi természettudományos ismereteink szerint az időutazás csupán elméleti lehetőség, azaz Wells műve SF tematikát használ. Ha az időutazás valamilyen természetfeletti, irracionális okokra vezethető vissza, mint például álom keretein belül, lásd *Herczeg Ferenc Sziriusz* című elbeszélésében, akkor a mű fantasztikus.

(Utópia) Az utópia és a SF a 19. században két egymástól elválaszthatatlan irodalmi tematika. Az ebben az időszakban magyar nyelven megjelent utópiák kivétel nélkül a sci-fi tematikáját használták.⁷

Az utópia a toposz szó és az u fosztóképző összetételéből ered. Jelentése Seholország, utalva ezzel a világ fiktív voltára. Az utópia eredeti szűkített értelmében egy adott korban a közvélemény és az értelmiség számára megvalósíthatatlannak látszó, társadalmi és államelméleti elképzelést jelent. A 19. század végi utópiák írói a közvéleménnyel vagy az utókorral ellentétben hisznek elképzeléseik megvalósíthatóságában. Az utópia fogalmának tágabb értelmezése szerint minden fantasztikus jellegű államelméleti kérdésekkel foglalkozó irodalmi mű ebbe a tematikába tartozik.⁸

Az utópiákat három csoportba sorolhatjuk. Annak mentén, hogy milyen életet élnek a benne élő emberek, megkülönböztetünk eutópiákat, disztópiákat és antiutópiákat. Az eutópiák (eu+topoi) eszményi, a disztópiák (disz+topoi) rossz, antihumánus társadalmi berendezkedést írnak le. Az antiutópia (ellenutópia) elromlott világot mutat be, vagyis egy már meglévő eutópisztikus elképzelés hamis, negatív megvalósulását ábrázolja.⁹

A köznyelv és a szakirodalom egy része eutópia értelemben használja az utópia, disztópia értelemben az antiutópia szót. Megjegyzem továbbá, hogy az utópia és az utópisztikus szavakat gyűjtőnévként (eutópia, disztópia, antiutópia) fogom használni.

(*SF és utópia Magyarországon 1867 előtt*) A magyar utópia és SF irodalom gyökerei a 18. század végéig vezethetők vissza. Az első magyar szerző tollából megmaradt utópia 1774-ben jelent meg. Alkotója *Bessenyei György* a felvilágosodás legnagyobb hazai alakja. *Der Amerikaner* címmel megjelent rövidke művét *Kazinczy Ferenc* fordította magyarra. Bessenyei szatírja alaptípusa a térben elkülönülő utópiáknak. Írásában egy ősi és édeni elzárt világot ábrázol. Az elzárt utópisztikus sziget a hazai irodalomban toposszá vált, később Jókai regényeiben (Senki szigete *Az arany ember*ből, vagy *Ahol a pénz nem isten* című regényének mini társadalma) jelent meg.¹⁰

A 19. század első negyedében Magyarországon három jelentősebb utópisztikus SF műről tudunk. 1836-ban *Ney Ferenc* (1814–1889) *Utazás a Holdba*, 1837-ben *Koronka József* (1790–1863) *Utazás a régi Európa romjai felett a 2836-dik évben*, 1838-ban *Munkácsy János* *Hogyan áll a világ a jövő században* című regényei mutatták be az első tudományos-fantasztikus és utópisztikus elképzeléseket. A legjelentősebb utópia a korszakban az erdélyi író *Jósika Miklós* (1794–1865) nevéhez fűződik. 1847-ben napvilágot látott disztópikus *Végnapok* című novellája, a kihülőben lévő Földön játszódik.¹¹ Ez a mű sokáig lezárása a hazai utópisztikus sci-fi irodalomnak.

Az 1849–1867 között nagyon kevés magyar nyelvű utópia és SF mű született. *Jósika Miklós* emigrációban 1862-ben megjelent *Két élet* című regénye, valamint ugyanebben az évben *Madách Imre* *Az ember tragédiája* című műve tartozik a legjelentősebbek közé. Az ember tragédiáját bűszkén tartja elődjének a hazai utópia és SF irodalmi tematika, hisz az utolsó négy színből három a jövőben játszódik (falanszter, világűr, kihülő Föld). A falanszter szín éles kritikával bemutatott utópista szocialista disztópia, a kihülő Föld pedig kedvelt SF téma volt a korszakban.

(*Utópisztikus és SF irodalom a dualista Magyarországon*) A dualista Magyarországon indul meg a fantasztikus irodalom, elsősorban az SF tematika kiteljesedése. A technikai hatékonyságnövekedés szédítő üteme, a városiasodással járó társadalmi változások Magyarországon is megteremtik egyrészt befogadói, másrészt írói oldalról az SF és az utópisztikus irodalom felfutásának feltételeit. Mennyiségileg és minőségileg ugrásról beszélhetünk a korszak kapcsán. Az SF tematika rendkívül sokoldalú irodalmi tematika, amely az irodalmi főárammal szemben – vagy mellett – egyszerre lehet játékos és intellektuális, metaforikus és realisztikus, vidáman szatirikus és kalandos, való- és meseszerű, vagy épp súlyos társadalmi és civilizációs problémák kifejezésének az eszköze. Csak egyetértéssel tudjuk idézni *Hernádi Gyula* (1926–2005) írot, aki a SF irodalomról nyilatkozva megállapítja, hogy a sci-fi a logikai és metaforikus konstrukciók egységét próbálja megteremteni, így szükségszerűen túllép a realizmuson és bátran nyit a fantázia felé. „*A fantázia az emberiség leghatékonyabb fegyvere az alkalmazkodásban, a világ kreatív meghódításában*” – mondja *Hernádi*.¹² A dualizmus korszakában ismert írók sora, köztük *Jókai Mór*, *Herczeg Ferenc*, *Cholnoky Viktor*, *Karinthy Frigyes* és *Babits Mihály* írt fantasztikus tematikájú novellákat és regényeket. A dualizmus kori magyar nyelvű SF tematika változatosságára jellemző, hogy egyszerre találjuk meg benne a bibliai teremtéstörténetet bemutató kalandos utazásos történetet (*Jókai Mór* *Egész az északi pólusig*) a nevetető szatírát (*Herczeg Ferenc* *Cserebőrűek*), a távoli és idegen romantikus varázst felvillantó kalandregényeket, vagy épp a társadalmi és politikai üzenetet közvetítő utópiákat (*Beksics Gusztáv*: *Barna Arthur*). A hazai SF tematikában alkotó írókat – mint kortársaikat az egész világon – elsősorban az emberiség nagy kérdései érdekelték. A technikai és tudományos hatékonyságnövekedés, az ezzel járó konfliktusok, problémák, nehézségek, ezek hatásai az ember történelmére, társadalmára, kultúrájára, mindennapi életére, életminőségére stb. A dualizmus kori utópisztikus és SF irodalomra általánosság-

ban a derűs optimizmus a jellemező. A szerzők bíznak a technika, a természettudományos felfedezések világmegváltó, átalakító szerepében. Jókai Mór *A jövő század regényének* előszavában, az eljövendő új társadalom megteremtésének lehetőségét a tudomány új felfedezéseire, eredményeire alapozza: „Igaz, hogy egy hipotézisre van építve az egész. Egy találmányra, mely a világot át fogja alakítani”.¹³ Kritikus hangok persze akadtak. A neves publicista Beksics Gusztáv 1880-ban írt Barna Arthur, *Boross Mihály* 1914-ben *A harmadik testamentom* (sic!) című SF regényében kérdőjelezi meg Jókai optimizmusát.

A magyarországi utópisztikus és SF irodalmat az első világháború kitérőse változtatta meg. Kiderült, hogy a technika és a természettudomány eredményei nemcsak jóra, de rosszra is fordíthatók. A világháború utáni magyar utópisztikus irodalom ezért jóval borúlátóbb, áthatja a félelem az újabb világháborútól és a diktatúráktól.

(*Az anarchizmus irányzatai és jellemzői*) Az anarchizmus alapvetően eutópisztikus eszmerendszer, egyben a legradikálisabb és legteljesebb kifejeződése a francia forradalom egyenlősítő és modernizáló eszméjének. Az anarchizmus egy új uralom nélküli társadalmat vetít előre, hisz abban, hogy az ember felnőtt, a történelem menete megváltoztatható. A szabadság és egyenlőséget nem tartja szembenállónak, sőt megvalósíthatónak véli.¹⁴ *Bozóki András* és *Sükösd Mihály* az anarchizmusról írt könyvükben világítanak rá az anarchizmus paradoxonára: „[...]mindenki anarchizmusa tehát az anarchia feltétele. Ha azonban mindenki anarchista volna, már nem is lenne szükség anarchizmusra. E ponton jól megragadható az anarchizmus utópikus jellege, hiszen megvalósításának előfeltétele megegyezik kitűzött céljával. Anarchia nem lehet előre leírt, kidolgozott utópia, mert az kényszert jelentene mindazok számára, akik nem hívei.”¹⁵

Az anarchizmus három alaptípusra osztható: kollektivista, individualista (vallásellenes) és vallásos anarchizmusra. A kollektivista típuson belül további három irányzatot tudunk megkülönböztetni: kollektivista anarchizmus, anarchista kommunizmus és az anarchoszindikalizmust. A kollektivista irányzatok közel állnak a szocializmushoz. Közös jellemzőjük a lázadás a kizsákmányolás és az uralom intézményei ellen. A *Pierre-Joseph Proudhon* (1809–1865), *Mihail Bakunyin* (1814–1876) és *Peter Kropotkin* (1842–1921) elméleti művei nyomán létrejött irányzat célja egy szabad társadalom elérése, amely a gazdasági és politikai uralmi formák eltörlésén keresztül valósítható meg. Proudhon, Bakunyin és Kropotkin elsődleges feladatnak, a magántulajdon eltörlését tekintette.¹⁶

A filozófus *Max Stirner* (1806–1856) által megalapozott individualista anarchizmusban a liberalizmus hagyományának öröksége dominált. Stirner számára a minden kötöttségtől mentes szabadság, az önérdék és az önérvényesítés elsődlegességét hangsúlyozta, az állam követelményeivel szemben. Az individualista anarchizmus egy mellékágaként létrejött az állam eltörlését célzó libertárius anarchista felfogás.¹⁷

A vallásos anarchizmus a nagy világvallások tradícióihoz nyúlt vissza. Tanításaiban az emberek egyenlőségét, lelki életének fontosságát, spirituális erejét emelte ki, elvetve a politikai vagy bármilyen más elnyomást. A legjelentősebb képviselője az orosz író *Lev Tolsztoj*, aki az evangéliumi öskereszténység előnyeit hangsúlyozta. A vallásos anarchizmus békés irányzat, céljai elérése érdekében elutasítja az erőszakos eszközök használatát.¹⁸

Magyarországon elsősorban a vallásos és a kommunista anarchizmus vált szélesebb, elsősorban értelmiségi körökben ismertté. A vallásos anarchizmust hirdető *Schmitt Jenő Henrik* (1851–1916) és kommunista anarchizmus elméletén dolgozó, s utóbb az anarchoszindikalizmusig eljutó gróf *Batthyány Ervin* (1877–1945) nézetei formálták a századforduló társadalomelméleti vitáit.¹⁹

(Az anarchizmus a magyar nyelvű utópisztikus irodalomban) A dualizmus kori utópisztikus és SF irodalomban eltérő hangsúllyal és értékítélettel, írók sora foglalkozott műveikben az anarchizmus megjelenésével. Jókai Mór A jövő század regénye 1872–74-ben, Privigyey Pál Magyarország nem volt, hanem lesz című regénye 1879-ben és újrairt változatban 1887-ben, Beksics Gusztáv Barna Arthurja 1880-ban, Naszády József 1903-as *Αναρχία (Anarkhia)* és Bessenyei Magyar Gyula 1907-ben írt *Félszázad múlva* című regényeiben játszottak fontos szerepet anarchista nézetek.

A szövegek anarchizmusról alkotott képe alapján két csoportba oszthatók. Jókai, Privigyey, Beksics, Bessenyei a káosszal, a felforgatással, a disztópiába vezető úttal azonosította az anarchizmust. Ezzel szemben Naszády József regényében anarchizmus eszméire alapozott eutópikus, paradicsomi jövőképet vázolt fel.

(Disztópikus káosz) Az anarchizmusról a korabeli legjellemzőbb kép a felforgató, lázító, erőszakos ember, aki céljai érdekében nem riad vissza semmitől. Gondoljunk csak *Dosztojevszkij Ördögök* című regényéből *Pjotr Sztjepanovicsra*. Az utópista szépirók interpretációja tökéletesen illeszkedik az anarchizmus századfordulós általános megítélésébe. Az anarchisták 1881-es londoni kongresszusán elfogadott, majd 1882-ben és 1883-ban megerősített elveik szerint az anarchizmus bizonyos irányzatai a merényleteket legitím eszköznek tartották. Ennek jegyében 1880 és 1900 között terrorista merényletek egész sorát követték el anarchista elkövetők, gondoljunk csak *Erzsébet királyné, II. Sándor orosz cár*, vagy *William McKinley* amerikai elnök esetére. Ezek az akciók a korszakban egészen máig ható érvénnyel azonosították az anarchizmust a terrorizmussal és az erőszakkal.²⁰

Jókai Mór a világirodalomban elsőként – ugyanabban az évben, mint Dosztojevszkij az *Ördögökben* – reagál az oroszországi anarchizmus terjedésére. Jókai műve egy nemzeti romantikus eutópisztikus mű, amelyben a szerző a dualizmus feltételezett jövőjét írta meg. Jókai regényében egy olyan jövőképet ábrázol, ahova Magyarország a dualizmus megkötését követően, öt nyugodt évtized esetén eljuthat.²¹ Jókai erős ellenérzéssel viseltetett az anarchizmussal szemben, féltette Magyarországot és a világot az erre az eszmerendszerre alapozott jövőtől, amely regényében az 1950-es évekre átvette az irányítást Oroszország felett: „*A Nihil világa ez. A múlt századokban is létezett a nihilizmus fogalma, csakhogy akkor ez azon tant jelenté, melyben az ember annyira el van merülve az istenség bámulatában, hogy saját énjét »semmi«-nek tekinti. De most megfordították a tant: a modern nihilizmus szerint minden embernek csak saját »énje« az imádat tárgya, minden egyéb: isten, haza, embertárs, család, szerető: – az a semmi.*”²² A korabeli sajtóban Magyarországon és egész Európában az anarchistákat nihilista névvel illették. Az elnevezés *Turgenyev Apák és fiúk* című regénye nyomán terjedt el. A hazai közéletben egyaránt így nevezték az orosz forradalmi irányzatot, a szociáldemokráciát és az anarchistákat. Az 1860-as, 1870-es években főleg Bakunyin és más anarchista vezetők követőit hívták így.²³ A jövő század regényében a nihilizmus elsöpörte a cárokat. „*Most ott a Nihil uralkodik. Nem is nevezi magát Oroszországnak többé, hanem »Nihil országának«.* Nem hazája többé a pánszlávizmusnak, nem fenyegeti Európát azzal, hogy »kozákká« fogja tenni: csak a »Semmi«-vé akarja tenni. Nem fenyeget hódítással, nemzeti elnyomással, csak mindannak az eltörlésével, ami úr, ami szuverén, ami hit, ami magasság.” – mondja Jókai a nihilista Oroszországról.²⁴ Jókai az anarchista mozgalomról ismereteit elsősorban a korabeli hírlapirodalomból merítette.²⁵ A regényben a nihilisták felforgatóként jelentek meg, és a Nihil országa érdekében dolgoznak. A fiktív magyar Otthon államot például általános sztrájkjal kívánják megbénítani.

Nem Jókai volt az egyetlen, aki egységesen felforgató eszmét látott az anarchizmusban. Privigyey Pál A jövő század regényének szerény tehetséggel újrairt nacionalista változataiban (Magyarország nem volt, hanem lesz) az anarchisták, a szocialisták és a

kommunisták Európa békéjének kerékkötői, akik káoszt hoznak Magyarországra, amikor forradalmat kirobbantva elsöprik az uralkodót.²⁶ Hasonlót találunk Beksics Gusztáv regényében is. A forradalmi szocialista nézetekkel szemben alternatívát kereső Beksics művében a nihilisták és a szocialisták szövetsége dönti meg Oroszország és Németország kormányait.²⁷ Bessenyei Magyar Gyula regényében rokon eszmeként mutatja be a szociáldemokráciát és az anarchizmust, előbbit hernyóhoz hasonlítja, amiből kifejlődik az anarchista pillangó. Művének tetőpontján a forradalmat kirobbantó lázadó szociáldemokrata tömegek pillanatok alatt válnak anarchistává. Bessenyei számára az anarchista a pusztta felforgató szinonimája, akik a meglévő társadalmi rend elpusztításán dolgoznak.²⁸

(*Anarchista eutópia*) Naszády József *Ἀναρχία* című regénye egyedülálló a hazai utópisztikus irodalomban. Tudomásunk szerint az egyetlen szerző, aki utópisztikus és SF eszközökkel, az anarchizmus eszméire felépített, pozitív, eutópikus jövőképet ábrázol.

Naszády József életéről keveset tudunk. 1852-ben született, 1876-ban szerzet ügyvédi oklevelet a budapesti egyetemen, majd Nagyikindán nyitott ügyvédi irodát. 1903-ban megjelent regénye az *Ἀναρχία* műfaját tekintve esszéregény. A cselekmény csupán szükségesek, amelynek addig van szerepe, amíg a főhőse a jövőbe jut. Ezután a szerző fantáziáját elengedve fejt ki elképzeléseit, gondolatait az ideálisnak vélt anarchista társadalomról.

Művének első felében (*A hogy van*) megismerjük a főhőst, a katolikus papot, akit a magyar szabadságharcban betöltött szerepe miatt száműzetésre ítélték. Vándorlása során a távoli Indiában vallási vétséget követ el. Büntetése részeként „delejes álom”-ban kell töltenie néhány évet. Egy szerencsétlen véletlen következtében azonban ezer esztendőn keresztül eszméletlen marad. Az ébredés után a regény második része (*A hogy lesz*) a jövő új társadalmának ismertetéséről szól. A 2900 körül játszódó regény egy anarchista kommunista eszmékre felépített, szélsőségesen egalitárius és pragmatikus alapokon álló eutópikus jövőképet mutat be.²⁹

A mai olvasó leginkább technikai eszközeit és felfedezéseit találhatja szimpatikusnak a műben. A jövő technikai szintjének leírásánál a szerző élvezettel ecseteli az emberi életet segítő találmányokat. A regényt technofil szemléletű, amely francia, elsősorban *Jules Verne* hatását tükrözi. Az időjárás szabályozható, futurisztikus járművek szelik keresztül a földet és az eget. A jövő házait geotermikus energiával fűtik, a tiszta levegőellátás megoldott és hatalmas épületekben zajlik a munka. Az orvostudomány sokkal hatékonyabbá vált, az operációk fejlett eszközökkel zajlanak, nincs betegség, fogyatékosság, az emberi életkor kétszáz év. A repülés megoldott, a kocsik 300 km/h sebességre képesek.³⁰ Ám ezek az eszközök csak az élet, a kényelem, a jólét elősegítésének eszközei, a társadalmat – szemben Jókai, Beksics, vagy Boross Mihály regényével – nem formálják át.

(*Szépirodalmi hatások*) Naszády regényének egyik legfontosabb forrása *Edward Bellamy Visszapillantás a 2000. évre* című, 1888-ban az Egyesült Államokban megjelent kommunizmust népszerűsítő regénye. Bellamy a mai olvasó számára lassú sodrású eutópiája az Egyesült Államokban megjelenésének idején rendkívüli népszerűségnek örvendett. A regény alapvetően befolyásolta az angolszász világ utópisztikus irodalmát, valamint az amerikai szocialista mozgalmat.³¹ Később több hivatalos és több tucat nem hivatalos folytatása született. Bellamy regényének főhőse egy véletlen folyamán álomba merül és 2000-ben tér magához, a megvalósult kommunizmusban, ahol az emberek teljes egyenlőségben élnek, a nemzeti és vagyoni ellentétek megszűntek. A regény magyar nyelven 1892-ben látott napvilágot *Csernyei Gyula* fordításában. A szélesebb olvasóközönség, elsősorban a munkásság körében különösen kedvelté vált. A politikus, később köztársasági elnök Szakasits Árpád visszaemlékezései szerint, gyerekkorában

cipésmester édesapja ebből a könyvből olvasott fel a köré sereglett munkásoknak.³² Nyugati sikerei ellenére Bellamy műve a magyar irodalmi élet főáramára nem gyakorolt jelentős hatást.

Naszády azonban nem csak az amerikai szerző művéből ismerhette meg az utópikus kommunista nézeteket. Bellamy regényével azonos évben, 1888-ban jelent meg *Tövölgyi Titusz Az új világ. Regény a szocializmus és kommunizmus társadalmából* című regénye. Tövölgyi utópiája Bellamy-hoz hasonló kommunisztikus jövőképet mutat be, ahol a társadalmi, nemzeti ellentétek megszűntek, az emberiség számára egy konfliktus maradt, a csúnyák és szépek harca.

(*Eszmetörténeti hatások – állam, magántulajdon, család és nevelés*) Naszády, Bellamy és Tövölgyi is utópisztikusan gondolkodtak, hisznek a kommunisztikus eszmék megvalósíthatóságában, amelynek segítségével megteremthető egy konfliktustól mentes társadalom. Eszmetörténeti oldalról nézve a három jövőkép azonban a hasonlóságok mellett is eltérő alapokból táplálkozik. A különbség az állam szerepének és jövőjének megítélésből eredt. Tövölgyi és Bellamy regényeiben feltételezték, hogy az állam a jövőben fenn fog maradni. Ezzel szemben az állam felszámolását, megszűnését az anarchisták elsődleges célként határozták meg. Az individualista anarchista *Benjamin Tucker* például több írásában is kritika alá vette *Marx* követőit, többek között Edward Bellamy-t is. A marxi utópiák, amelyek megtartják az államot, nézete szerint előbb-utóbb diktatúrához, azaz diktatópiához vezetnek: „*Bármit is tanít az államszocializmus, rendszere – ha már egyszer uralomra került – elkerülhetetlenül arra van ítélve, hogy államvallássá váljon, vallássá, amelynek kiadásaihoz mindenkinek hozzá kell tennie egy garast, és amelynek oltára előtt mindenkinek le kell borulnia.*” Tucker individualista nézetei szerint az anarchizmus összeegyeztethetetlen a kommunizmussal, és akik erre törekednek céljaikat tekintve nem tesznek mást, mint valójában az anarchizmus neve alatt olyan rezsím létrehozását akarják, amely despotikus végeredményre vezet. Tucker nem hitt az anarchista kommunista *Johann Most* és Kropotkin erőszakos tulajdon-kisajátítási módszereiben sem.³³ Naszády regényének kezdetén, Tucker szellemében határozottan elveti a *Cicero* által megfogalmazott „*salus rei publicae suprema lex esto*”, azaz „*a legfőbb törvény az állam üdve legyen*” elvét. Művében azonban nemcsak az államok, a népek és nemzetek is eltűntek.³⁴ Naszády regényében az anarchizmust és a kommunizmust nem tartotta összeegyeztethetetlennek. Naszády szigorú ellensége a magántulajdonnak, regényének világában vagyoni különbségek nincsenek.³⁵ Az ember belső nemesedése megvalósult, a munkások immár a közért dolgoznak, nincs pénz, nincs kereskedelem, a bőség viszont teljes és folyamatos.³⁶ Az új társadalom jelmondata: „*Senki semmit önmagáért, mindenki mindent a közjóért tesz.*”³⁷

A magántulajdonról alkotott elképzelések központi szerepet játszottak az anarchista gondolkodók elképzelésiben, Naszády feltételezhetően tőlük merített. *Johann Most* 1890-ben megjelent *The Social Monster* című tanulmányában (magyarul *A kommunista anarchizmus* címen jelent meg) az anarchia célját egy olyan társadalmi állapot megteremtésében látta, ahol megszűnik az ember ember általi alávetése, így az állam, a törvény, a kormányzat feleslegessé válhat, és mindenki teljes szabadságot élvezhet. *Most* szerint anarchiát csak kommunista felépítésű társadalomban lehet elérni. Ennek megfelelően történelemszemlélete osztályharcos. *Karl Marx*tól kölcsönzött elmélete szerint az uralmat (archiát) gyakorló mindenkori fél, a történelem során próbálta fenntartani uralmát a leigázott és kizsákmányolt embertársai fölött. Ezzel szemben az elnyomottak a zsarnokság szétzúzásaért küzdöttek.³⁸ *Most* az anarchista cél megvalósítását a kommunista társadalmi átalakítás útján tartja lehetségesnek. A kommunizmus segítségével megvalósulhatna a vagyontársadalom, amely feleslegessé tenné a különböző uralmi formákat. *Most* szerint ezzel megvalósulna a szabadság és egyenlőség, létrejönne az uralomnélküliség, tehát az anarchia.³⁹ *Most* a magántulajdonban látja az ember megrontóját,

sőt az egyén erkölcsi nemesedésének gátját fedezi fel benne: „*A magántulajdon intézményén áll és bukik minden olyan rossz emberi tulajdonság, amely eltorzítja az embert. Az irigységnek, rosszakaratnak, bűvágnak, uralkodhatnámnak a kommunista viszonyok között nincs semmi értelme, másrészt a testvériség, szolidaritásérzés és versengés a közjó érdekében magától érteendő fogalomnak számítanak.*” Most szerint a kommunista társadalom kényszerektől mentes, de harmonikus, amely állapotot az állam keretei között megvalósítani nem lehet, csak a teljes anarchiában. Most emberképe optimista. Hiszi, hogy az ember alaptermészete jó. Elmélete szerint embereket csak fel kell szabadítani a szolgaság jármától, szabadságot kell nekik adni és rövid idő alatt megtanulnak testvérien viselkedni egymással.⁴⁰ Hasonlót mond Proudhon is, aki szintén a közösségiség és tulajdon ellen emeli fel a hangját: „*A közösségiség hátrányai oly evidensek, hogy a kritikusok soha nem vesztegettek túl sok ékesszólást arra, hogy elvegyék tőle az emberek kedvét. Jövátéhetetlenül igazságtalan, erőszakot tesz a rokonszenveken és ellen-szenveken, vasra veri az akaratot, erkölcsi kínokat okoz a tudatnak, elgyengíti a társadalmat – vagyis, s ez mindent elmond –, állati és stupid egyformasággal láncolja le az ember szabad, aktív, gondolkodó, le nem igazított személyiségét.*” Proudhon szerint a tulajdon a gyenge kizsákmányolása az erős által, míg a közösségiség az erős kizsákmányolása a gyenge által.⁴¹

A hazai anarchista gondolkodók közül a magántulajdon kérdésében Johann Mosthoz hasonló álláspontra helyezkedett Batthyány Ervin. 1904-ben a Társadalomtudományi Társaság ülésén rendezett vitaest keretében Schmitt Jenő Henrik és *Migray József* mellett fejtette ki gondolatait az anarchizmusról, amely később írásban is megjelent. Az anarchizmusban Batthyány Mosthoz hasonlóan az uralomnélküliséget látta, ahol az emberek együttélése „*minden külső hatalom és erőszak nélkül tisztán az emberek szabad, testvéri együttélésén alapul.*” Batthyány az állam megszüntetése mellett az anarchizmus célját a tulajdon megszüntetésében és a teljes kommunizmusban határozta meg. A tulajdon legerősebb korlátja az „*emberiszabadságnak, egyenlőségnek, testvériségnek*”, fenntartása erőszak és kényszer alkalmazását teszi szükség-szerűvé. Batthyány eutópikus anarchista álomképében a kényszer megszűnése után mindenki erejéhez mérten és saját hajlamait követve fog dolgozni, saját szükségletei szerint fog a közös munka eredményében megtermelt javakban részesedni. Batthyány úgy gondolta, hogy a javak felosztása, cserélése, értékelése feleslegessé fog válni. Minden ember számára három maximum négy óra lesz a munkaidő, szellemi és testi munkát mindenki végezni fog. Batthyány ebben a tudományos és technikai haladás fokozódásának alapját látta. Ha a szükségletek korlátlan kielégítése mégsem valósulna meg, akkor a nehézségen a testvéri szeretetben élő emberek könnyen áthidalják majd a konfliktusokat.⁴²

Naszády elképzeléseiben a magántulajdon eltörlése csak az egyik sarokkő, végső soron okozat. Az anarchista kommunista jövőnek alapja az erkölcs, az erkölcs pedig egy forrásból táplálkozik, a nevelésből. Az embert Naszády szerint nem csupán a magántulajdon, hanem a társadalom, elsősorban a család rontja el még fiatal korában. Naszády két ok miatt ítéli el a család intézményét. Egyrészt az első uralmi formát látja benne, másrészt a szocializációs hatásai miatt tekint rá ellenségesen, mondván a magántulajdon szeretetét ülteti el az egyénben. Álláspontja szerint helyes neveléssel olyan társadalmat lehet létrehozni, amely nem ismeri a vagyoni, nemzeti, sőt nemi ellentéteket.⁴³ Naszády úgy vélte, hogy a magántulajdon eltörlésével a család értelmét veszti, mert az általános emberi boldogság közepette nem szorul többé védelemre a nő, mint a régi korokban. A megélhetés kényszerének eltűnésével a különművek szövetkezési kényszere, azaz a házasság okafogyottá válik. A kényszerektől mentes társadalomban a szerző elmélete szerint a férfi és a nő további egyesülésére csak természeti, azaz fajfenntartási célokból kerülhetne sor. Ennél a pontnál jól kitapintható Naszády saját gondolkodási elvei szerint logikus, külső szemlélő számára azonban rideg szemlélete, ami tulajdonképpen az érzelmek motivációs szerepét tagadja, és mindent materialista alapról közelít

meg. Naszády a család eredetének értelmezésében az anarchista és marxista koncepciót követte. *Fredrich Engels A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében a házasságok eredetét előnyösségi szempontból kötött megállapodásként értelmezte, amelynek alapja a magántulajdon, célja, hogy biztosítja a férfi abszolút uralmát a nő és gyermekei felett.⁴⁴ Az anarchisták végső soron tovább gondolták ezt az értelmezést. A gyerekek közösségi nevelését már Mihail Bakunyin *Forradalmi katakizmusában* megfogalmazta. Bakunyin a családot, mint jogi formát megszüntetendőnek tartotta, mert az alapja a magántulajdon és a törvény. Nézetei szerint – amelyet több vonatkozásban Tóvölgyi is átvett említett regényében – a polgári házasságot a szabad házasságnak kell felváltania, ahol minden nőnek és férfinak joga lenne bárkivel és bármikor szövetségre lépni vagy azt fölbontani, a társadalom pedig ezt nem akadályozhatja meg. A szülő gondozhatja a gyermekét, de csak a társadalom ellenőrzése mellett. A gyermek Bakunyin szerint egyedül önmagához tartozik, neveléséről a közösségnek kell gondoskodnia.⁴⁵ Naszádynál a gyerekek maximum tíz éves korig élhetnek együtt szüleikkel, azután a társadalom veszi át nevelésüket. Regényében a jövő nevelése már nem ismer nemi különbségeket, mindenki egyforma testi és szellemi képzésben részesül.⁴⁶ Az anarchista *James Guillaume Gondolatok a társadalmi szervezetről* című 1876-ban megjelent munkájában leszögezi, hogy a gyerek nem a szülő tulajdona, önmagához tartozik. Guillaume szerint a szülő helyett a társadalomnak kell átvállalnia a gyermek nevelését. „*Ha ezt az általános elvet leszögeztük, úgy véljük, nem kell pontosan és részletesen rögzítenünk a formát, amelyben alkalmazni fogjuk: mert azt kockáztatnánk, hogy utópiát kergetünk; hagy-ni kell működni a szabadságot és megvárni a tapasztalat tanulságait.*” A szerző aztán mégis csak ad programot. A gyerekek nevelését két részre osztja. Ötötől tizenkét éves korig inkább testi fejlesztésre van szükség, majd tizenhat éves korig a mindenkit be kell vezetni a szellemi tudományok szentélyébe. Ezzel párhuzamosan megkezdődik a második szakaszban az inasévek, amikor a gyerek szép lassan „termelővé” válik. A gyerekek azonban kezdetektől szabadságot kapnak: „*Nincs többé a pedagógus által önkényesen irányított iskola, melyben a reszkető tanulók a kinti szabadság és játékok után sóhajtognak. Összejöveleiken a gyermekek teljesen szabadok lesznek: ők szervezik meg játékaikat, előadásait, irodát állítanak fel a munka vezetésére, bírákat neveznek ki nézeteltéréseik elbírálására stb. Így szoknak hozzá a közléthez, a felelősséghez, a kölcsönösséghez; a professzor, akit szabadon választanak maguknak, hogy tanítsa őket, számukra nem gyűlölt tirannus, hanem olyan barát lesz, akit szívesen hallgatnak.*” A fenti néhány sor még a kritikus gondolkodót is lenyűgözi szuggesztív erejével. Nem kell azonban még csak a *Legyek Urát* sem elolvasnunk, hogy érezzük naivitását. Guillaume értékelése szerint a történelemben a család csupán a gyermek eltartását szolgáló intézmény. A család lerombolása nem célja az anarchistáknak, ám az intézmény meghatározásából kiderül, hogy Naszádyhoz hasonlóan pusztán fajfenntartó szerepet tulajdonítanak neki: „*[...]amíg egy újszülött létrejöttéhez két ellenkező nemű individuum közreműködése szükséges, lesznek apák és anyák, a természetes rokoni kapcsolatot a gyermek és azok között, akiknek életét köszönheti, a társadalmi viszonyok nem törölhetik el.*” Viszont a kapcsolat jellege teljesen meg fog változni. „*Senki nem mondja tehát, hogy a felszabadult és megújult társadalom lerombolja a családot. Ellenkezőleg, a kölcsönös szeretetet és megbecsülést, egymás jogainak tiszteletben tartását tanítja az apának, az anyának és a gyermeknek; s ugyanakkor szívükbe a szűk körre korlátozódó családi szeretet mellé, mely romlást is hozhat, ha kizárólagos marad, egy magasabb rendű és nemesebb szeretetet helyez, az emberiség nagy családjának szeretetét.*”⁴⁷

Naszády művében azt az időszakot ábrázolja kritikátlanul, amikor megvalósultak Guillaume elvei. A gyerekeket nem a szülők, hanem az egész emberiség szereti, mindenki egy nagy boldog családot alkot.⁴⁸

(*A földi paradicsom és könyörtelen racionalizmus*) A magántulajdon eltörlésével, az állam megszűnésével, a szerző által helyesnek vélt neveléssel az emberiség Naszády regényében eljutott egy olyan állapotba, ahol a szabadság abszolút, az egyenlőség a társadalom minden tagjának biztosított, a nélkülözés megszűnt. A szeretetben egyesülő emberiség ezzel megvalósítja a tökéletes uralom nélküli világot, az anarchiát. A szerző által megálmodott tökéletes földi paradicsomot. Ez a jövőkép azonban a mai olvasó számára korántsem idilli. Az érzelmeknek nincs helye a szép új világban, így a szerelem megszűnt, csupán nemi ösztön maradt belőle. Naszády világában nincsenek egyéniségek, az ember nem egyedi és megismételhetetlen szellemi entitás, hanem egy géphez hasonló szerkezet, amelyek csupán materiális igényei vannak. De nemcsak az egyén, hanem Naszády társadalmának egésze egy olyan konstrukció, amelyet Beksics és Boross műveikben egy tökéletesen és precízen működő géphez hasonlított, ahol az egyén csupán szükséges alkatrész, és amelyet *Aldous Huxley* évtizedekkel később olyan elmésen kifigurázott.⁴⁹ Maga az ember is átalakult, a nemi különbségek szinte teljesen eltűntek. Értéket csak gyakorlati haszon igazol. A művészetek mint ilyenekkel nem rendelkező tevékenységek a színházakkal, múzeumokkal együtt értelmüket veszítették. Az ember maximálisan racionálisan élhet, és végletekig pragmatikusan. Az orvosnak készülő fiatal a célszerűség érdekében csak a szakmájához szükséges dolgokat tanulhatja, más tudományokat (történelem, vallás, nyelvek) nem. Ezen a ponton értjük meg, miért nevezte kényszerutópiának Bozóki és Sükösd a regényt, ami az anarchizmus félreértését is jelenti, hisz arra nem kapunk választ, mi történik azokkal, akik az anarchizmus eszméivel összeegyeztetetlen kényszert nem szeretnék elviselni.⁵⁰ Igazságtalanok azonban ne legyünk. A regény fiktív világának lakói boldogok, eszükbe sem jut megkérdőjelezni, hogy lehetne másképp is.

Naszády eutópisztikus optimizmusának alapja véleményem szerint a racionalizmus, a hit és a hideg logika keveréke. Naszády hisz abban, hogy az ember alaptermészete megváltoztatható, formálható, hogy „tudományos”, racionális eszközökkel (nevelés, magántulajdon eltörlése) megteremthető valamiféle földi paradicsom, ahol minden ember egyenlő és szabad. A hitet pedig semmilyen érvrendszer sem döntheti meg. *Isaac Asimov Logika* című zseniális novellájából tudjuk, a hit által összefogott megfelelő feltevéseken alapuló posztulátumokkal, valamint kérérelhetetlen hideg logikával bármi bebizonyítható vagy igazolható. Az anarchizmus megteremtő legkiválóbb elmék külföldön és idehaza egyaránt folyamatosan hivatkoztak tudományosságra, racionalitásra, mégis ebbe a csapdába estek. Nézetrendszerük legalapvetőbb vonása a már-már vallásos erejű, többször fanatikus erejű hit, az ember formálhatóságában, erkölcsi nemesítésében, abban, hogy a materiális igények kielégítésével elérhető egy eszményi jövőkép. A 20. század szélsőjobbaldali és szélsőbaloldali totális diktatúrái után ilyen pragmatikus, gyakorlatias, érzelemmentes, az ember egyediségéről, sokszínűségéről megfélelmező jövőkép azonban számunkra, mai olvasó számára, riasztóan sivár és disztópikus hatást kelt.

JEGYZETEK

- 1 Frederik Pohl: A science fictionről. *Galaktika*, 1986. 4. sz. 38. o.
- 2 Kuczka Péter: Vissza a végtelenből. In: Kuczka Péter: *Határvidék. A science fictiontől a barkochbáig*. Hét Krajcár, Budapest, 1998, 43. o.
- 3 Idézi: Csernai Zoltán: Az értelem tündérmeséje. A tudományos-fantasztikus irodalom kialakulása a világirodalomban. In: *Vámpirok és csillagok*. Szerk.: Csernai Zoltán. WORD SF Magyar Tagozata, Budapest, 1988, 342. o.
- 4 Stanislaw Lem: *Tudományos-fantasztikus irodalom és futurologia*. Gondolat, Budapest, 1974, 19. o.

- 5 Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Napvilág, Budapest, 2002, 51. o.
- 6 S. Sárdi Margit: A magyar tudományos-fantasztikus irodalomról. *Alföld*, 2009. 5. sz. 61. o.
- 7 S. Sárdi Margit: Tudományos fantasztikum és utópia. In: *Kazinczytól egy új reformkorig. A magyar SF krónikája*. Metagalaktika, 2009. 11. sz. 47–48. o.
- 8 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 46. o.
- 9 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 46. o.
- 10 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 47. o. Vö. Kuczka Péter: A sciencefiction Magyarországon. In: Kuczka Péter: *Éveken át*. Trikolor, Budapest, 1999, 294–308. o.
- 11 Jósika Miklós: Végnapok. Apokalyptikai novella. In: *Szemünk fénye: Erdélyi magyar írók történelmi elbeszélései*. Szerk.: Hunyadi Csaba Zsolt. Lazi, Szeged, 2008, 169–217. o.
- 12 Irodalom gyorsuló időben. A „Galaktika” irodalma. *Jelenkor*, 1980. 7–8. sz. 741–752. o.
- 13 Jókai Mór: *A jövő század regénye*. Sajtó alá rendezte: D. Zöldhelyi Zsuzsa. I–II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 9. o.
- 14 Bozóki András – Sükösd Miklós: *Anarchodemokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Gondolat, Budapest, 2007, 26. o.
- 15 Bozóki–Sükösd: i. m. 37. o.
- 16 Bozóki–Sükösd: i. m. 17. o.
- 17 Bozóki–Sükösd: i. m. 17–18. o.
- 18 Bozóki–Sükösd: i. m. 18. o.
- 19 Bozóki–Sükösd: i. m. 88–91. o. és 121–125. o.
- 20 Bozóki–Sükösd: i. m. 24. o. és 73–74. o.
- 21 D. Zöldhelyi Zsuzsa: A regény keletkezése, forrásai. In: Jókai Mór: *A jövő század regénye*. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 563. o.
- 22 Jókai: A jövő század regénye... I. köt. 198. o.
- 23 D. Zöldhelyi: i. m. 569. o.
- 24 Jókai: A jövő század regénye... I. köt. 199. o.
- 25 D. Zöldhelyi: i. m. 571–575. o.
- 26 Privigyey Pál: *Magyarország nem volt, hanem lesz*. I. köt. Budapest, 1879. Magánkiadás. Vö. Privigyey Pál: *Magyarország nem volt, hanem lesz*. Politiko-Romantika. 1887. In: *XIX. századi magyar fantasztikus regények*. Válogatta: Tarjányi Eszter. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2002, 145. o.
- 27 Bekszics Gusztáv: *Barna Arthur*. I–II. köt. ifj. Nagel Ottó. Budapest, 1880, 130–131. o.
- 28 Bessenyei Magyar Gyula: *Félszázad mulva. Regényes korrajz*. Stephaneum, Budapest, 1907, 141–142. o.
- 29 Naszády József: *’Avapxia*. Légrády, Budapest, 1903.
- 30 Naszády: i. m. 76., 89–103., 130., 175. o.
- 31 Kenneth M. Roemer: *Paradise Transformed: Varieties of Nineteenth-Century Utopians*. In: *The Cambridge Companion to Utopian Literature*. Edited by Gregory Claeys, Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 99–102. o. Vö. Jonah Goldberg: *Liberfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig*. XX. Század Intézet, Budapest, 2012, 213–214. o.
- 32 Kende János: Szakasits Árpád. Pályakép. In: *História*, 1980. 3. sz. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80-03/ch03.html> - utolsó módosítás 2013. 02.01.
- 33 Benjamin Tucker: Államszocializmus és anarchizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 204–211. o.
- 34 Naszády: i. m. 3–16. o.
- 35 Naszády: i. m. 72–81. o.
- 36 Naszády: i. m. 106–120. o.
- 37 Naszády: i. m. 131. o.
- 38 Johann Most: A kommunista anarchizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 215. o.
- 39 Most: i. m. 216–217. o.
- 40 Most: i. m. 218. o.
- 41 Pierre-Joseph Proudhon: Mi a tulajdon? In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 65. o.
- 42 Batthyány Ervin – Migray József – Schmitt Jenő Henrik: *Anarkizmus*. Politzer Zsigmond és fia bizománya, Budapest, 1904, 20. o.
- 43 Naszády: i. m. 122., 134–137., 141–142. és 163. o.
- 44 Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 88–89. o.
- 45 Mihail Bakunyin: Forradalmi katekizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 157. o.
- 46 Naszády: i. m. 80. és 163. o.
- 47 James Guillaume: Gondolatok a társadalmi szervezetről. In: http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/–2013_majus_4-i_állapot_szerint.
- 48 Naszády: i. m. 106–110. és 142–155. o.
- 49 Bekszics: *Barna Arthur*, II. köt. i. m. 50. o.; Boross Mihály: *A harmadik testamentom*. Ötödik egységes kiadás, Wodianer F. és Fiai, Budapest, 1918, 192. o.
- 50 Bozóki–Sükösd: i. m. 109. o.

A református közoktatás múltja a fővárosban

A főváros–vidék kettősségnek hosszú ideig nem volt jelentősége abban, hol helyezkednek el a kulturális intézmények. Ugyanis modern értelemben vett fővárosa, egyben nagyvárosa csak 1873, Budapest megalakulása óta van Magyarországnak. Azóta beszélhetünk országos értelemben vidékről, korábban az egyes városoknak külön-külön volt „vidékük”. A kisebb-nagyobb településeken működő katolikus és protestáns középfokú iskolák jellemzően regionális vonzásköre szemléletesen példázza ezt a viszonylatot. Csak a főváros létrejötte után, onnan tekintve váltak igazán „vidékié”. A nemzeti kultúra alakulásában fontos szerepet játszó nagy múltú protestáns kollégiumok egyike sem kötődött Budapesthez. Már azért sem, mert a Türelmi rendelet (1781) előtt Pest és Buda szabad királyi városok nem engedtek protestánsokat letelepülni a falaik között. Így a pesti reformátusok csak 1796-ban tudták megalakítani önálló gyülekezetüket. Rébay Magdolna könyve azon túl, hogy fontos iskolák és a közoktatás-politika történetével foglalkozik, speciálisabb szempontból azért is figyelemre méltó, mert az új fővárosban a református közoktatás a hazai protestáns identitásban olyannyira meghatározó iskolai tradíció nélkül született meg. Annak számos jellegzetessége utóbb sem alakult ki itt.

A monografikus igényű mű két nagy részre oszlik: az egyikben az oktatáspolitikai formálódását, a másikkban az egyes iskolák történetét mutatja be a szerző.

A dualizmus időszakában nem beszélhetünk egységes református oktatáspolitikáról. Egy ideig azért sem, mert csak 1881-ben jött létre az egységes egyházszervezet, de azután is sokat megőriztek önállóságukból az egyes egyházkerületek. A rendi korszakból örökölt egyházi autonómia kérdése erősen befolyásolta az állam–egyház viszonyt és az egyház polgári társadalomba illeszkedésének mikéntjét. Az autonómia a korábbi korszakokban vitathatatlanul védte az egyházat, de eredeti formái a modern társadalomban egyre inkább céltalanná vagy okafogyottá váltak. Nehezen alakult az új modus vivendi, amely a tradíciókat is tiszteletben tartja és a társadalmi szerepvállalásokat is elősegíti. Történelmi okokból a hazai protestánsok nem rendelkeztek ahhoz elegendő egyházi vagyonnal, hogy a polgári társadalom irántuk támasztott igényeit elláthassák. Ezért szorultak az egyébként az 1848. XX. tc.-ben megígért államsegélyre. Viszonyásul a polgári állam elsősorban az egységesítendő közoktatás területén jelentette be a változtatás igényét. A korszakot végigkísérték az államsegély mértékéről és módjáról, valamint az egyházi autonómia fenntartásáról folytatott viták. Ugyanakkor a szabadelvűség jegyében és anyagi meg gondolásból az egyházi fenntartók jelentős számmal adták át elemi iskoláikat községi vagy állami fenntartásba. Ez a tendencia a korszak második felében valamelyest mérséklődött, mert felekezeti öntudattól vezérelve már inkább ragaszkodtak a református egyházközségek saját iskola fenntartásához, mint előbb.

1920 után mind az állami, mind az egyházi oldalon a korábbinál markánsabb, az egyház részéről is egységesebb oktatáspolitikai bontakozott ki, noha a Dunamelléki Református Egyházkerület (ennek kereteibe tartozott a fővárosi reformátusság) és az alacsonyabb szervezeti egységek, az egyházmegegyék elképzelései és törekvései nem minden esetben voltak azonosak. A felekezeti közoktatás finanszírozása és az állami beavatkozás kérdései azonban ebben az időszakban sem jutottak nyugvópontra. Megjegyzésre méltó ellentmondás, hogy az egyházi iskolákat korántsem preferálta úgy a kultuskormányzat, ahogyan a korszak általános szellemiségéből és „keresztény kurzus” elnevezéséből akár

következhetett volna. A legfontosabb ok valószínűleg a Trianon utáni országban a nemzeti egység feltétele a felekezeti széthúzástól és konfliktusoktól. Ugyanakkor a vallási nevelést, sőt annak hazafisággal összefonódó erősítését elsődlegesen fontosnak tartotta mindkét fél. A református egyház új, modernizációs vallási áramlatok hatására mind fokozottabban igyekezett társadalmi jelenlétét és befolyását erősíteni, hívei utánpótlását intézményes neveléssel biztosítani, aminek első számú terepét jelentették az iskolák. Rébay Magdolna könyvében többször vizsgálja, koronként mi képezte kívánalom szerint és valóban az oktatás református „jellegét”. Ez a protestáns hagyományok, a nemzeti és függetlenségi szellem, továbbá az irodalmi és általában a humán műveltség előtérbe helyezésében nyilvánult meg. A valláserkölcsei és hitbuzgalmi nevelésre a történet folyamán mindinkább nagyobb hangsúlyt fektettek. Mindemellett az iskolák korszerűsítésére, színvonaluk emelésére szükös anyagi lehetőségek között is igyekeztek fokozottabban áldozni.

A szerző által részletesebben bemutatott három fővárosi iskola története szemléletesen igazolja ezeket az elgondolásokat. A gyülekezet alapításakor még egyetlen lakószobában elférő pesti hívek száma egy évszázad alatt – a város hatalmas arányú növekedésének köszönhetően – több tízezernyi lélekre emelkedett, ezzel az ország legnépesebb református közösségét alkották. Az oktatási tradíció említett hiányának kezdettől tudatában voltak. A saját iskola megszervezését a város többi felekezetének hasonló törekvései, az identitás mélyítésének szüksége és presztízs okok is sürgették. A néhány alsó osztályból álló első pesti református iskola mégsem lett igazán hosszú életű (1806–1870). Pénzügyi és szervezeti gondok mellett végső soron a fent említett liberális eszmék érvényesülése miatt szűnt meg.

A könyv különben megismertet más, a mai Budapest területén elhelyezkedő, különböző időszakokban létező alsófokú iskolák vázlatos történetével is. Mindenekelőtt a legrégebbivel, az óbudaival, valamint az 1950-ben Nagy-Budapesthez csatolt, szintén a pestinél régebbi rákospalotaival és rákoscsabaival, azután árvaházakban és egyéb intézetekben működőkkel. Ezek az iskolák azonban sosem, a római katolikusokkal összevetve különösen nem alkottak kiterjedt hálózatot. A budapesti reformátusok alsófokú felekezeti iskolákkal ellátottsága mindvégig igen szerénynek mondható. A sorból leginkább a Városligeti fasorban épületet kapó, 1926-ban alapított Juliánna Református Elemi Iskola emelkedett ki. Ez az első iskola, amelynek a szerző – jelentőségét hangsúlyozandó – másokhoz képest többszörösen nagyobb terjedelmet szentel. A döntően holland segíélyből létrejött intézményt részletesen bemutatja korszerű épületével, fölszereltségével, színvonalas oktatásával abban a folyamatban, amelyben rövid néhány év alatt vonzó tekintélyű iskolává vált.

A könyvben részletes, alapításuktól államosításukig terjedő történettel szereplő másik két iskola kiválasztásához nem kellett külön szempontokat figyelembe venni, mert a maguk nemében egyedüli budapesti oktatási intézmények voltak: a Lónyay utcai épületéről röviden csak „Lónyay”-nak emlegetett Budapesti Református Fiúgimnázium és a Baár-Madas Református Leánynevelőintézet (középiskola).

Eredetileg magánfenntartású intézményként a fiúgimnázium alapítására (1859) már annak a felismerésnek a jegyében került sor, hogy Pest-Budából rövid idő alatt az ország hivatalos fővárosa lesz. Ugyanakkor fölsejlett a város országos református központtá válásának lehetősége. Akkoriban több református és közös protestáns intézmény telepedett meg Pesten, köztük a teológiai főiskola (1855), melyhez a fiúgimnázium szorosan kapcsolódott. A következő évtizedekben az illetékes egyházi vezetés igyekezett fejlesztéséről gondoskodni (1888-ban és 1943-ban önálló, új épület). Az egyházkerület vidéki városaiban több nagy múltú és jól működő gimnázium, valamint a főváros katolikus meg

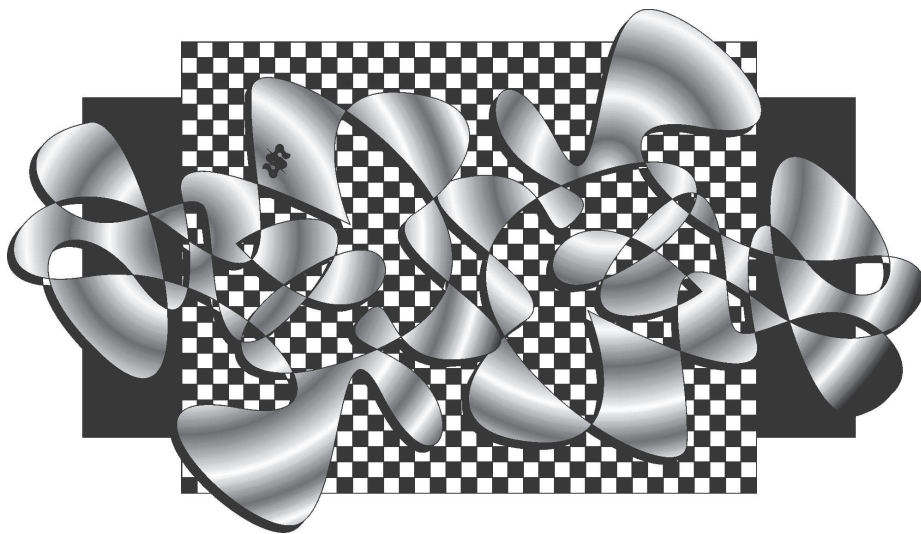
állami gimnáziumai komoly versenyt jelentettek, de a Lónyay megállta a helyét közöttük, habár sosem számított „elit” intézménynek. Ám az is igaz, hogy sok jeles növendék került ki falai közül, még majdani Nobel-díjas is (Szentgyörgyi Albert), akikkel méltán büszkélkedhet. Tragikus sorsa lett a háború alatt jórészt közadakozásból, nagy erőfeszítéssel emelt (1943), korszerű, modern stílusú új épületnek, mert egy évtizedig sem szolgálhatta a református közoktatást.

A Baár–Madas a nevében megörökített két nagylelkű alapítónak köszönhetette létrejöttét (1908). A nevelés lassan közügyé vált a dualista Magyarországon, a református egyház elsősorban ezzel az intézettel vette ki részét belőle. Több mint két évtized múltán kapott véglegesnek szánt reprezentatív új épületet Budán (1931). Ravasz László püspöknek, a két világháború közötti korszak vezető református személyiségnek különösen szívügye volt, hogy a Baár–Madas erős, színvonalas, országos jelentőségű oktatási-nevelési intézmény legyen. Bár, mint az előző két iskola, más felekezetű tanulókat is befogadott, elsősorban református „középosztály”-beli növendékekre számított. Sikertől pár év alatt „elit” iskolává vált, míg nem az államosítással el nem vesztette az egyház.

1990 után mindhárom iskolát újraindította a református egyház. Azonban a könyv az újrakezdés körülményeinek és első éveinek közelebbi elemzésére nem vállalkozott, miután valóban más történetről van szó.

Rébay Magdolna műve nagy arányban támaszkodik levéltári kutatásra. Tartalma, eredményei, jelentős tételszámú szakirodalmi és egyéb nyomtatott forrásai, 1552 lábjegyzete, 65 fénykép-illusztrációja, a függelékben közölt statisztikák, adattárak, archontológiák egyaránt tanúsítják, hogy monografikus igénnyel készült, értékes tudományos munka.

(Rébay Magdolna: Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen, 2011, 399 p.)

Gondolatok az örmény golgota centenáriumára

A világ 2015. április 24-én emlékezik meg az örmény népirtásról, amit az örmények, a törökök és a világ közvéleménye más-más néven említ: 1915–1917 között a muzulmán törökök alkotta oszmán államban, az ország teljes politikai és társadalmi átalakítását célzó ifjú törökök kormányzása alatt szinte teljesen megsemmisítették Anatólia legősibb kultúrájú keresztény örmény kisebbségét, amelynek tagjai nem sokkal korábban a szultánok talán leghűségesebb alattvalói és kegyeltjei voltak. Az örmény források szerint mintegy másfél millió örményt erőszakosan elűztek szülőföldjükről és módszeresen legyilkolták őket. A törökök 200-300 ezerre tették a meghaltak számát, míg tudományos körökben úgy 800 ezerre becsülik az áldozatokat. Azóta is éles vita folyik az örmény népirtás megnevezéséről: az európai közvélemény genocídiumnak (népirtásnak) nevezi a történetet, a mindenkori török állam visszautasítja ezt. Az első világháború éveiben történt nagy leszámolás előtt is voltak súlyos emberáldozatot követelő török–örmény konfliktusok (1894–95; 1909), amiket inkább vallási türelmetlenségnek lehetett nevezni. Az örmények kiváltságai (saját bírói testületek, adómegváltással nem kellett katonai szolgálatot teljesíteni, stb.) és főleg gazdasági erejük ingerelte a török lakosságot, valamint az, hogy az örmény lakosság nagy része – mintegy kétmillió ember – egyetlen nagy tömbben, Kelet-Anatóliában élt. II. Abdul-Hamid szultán a hanyatló Török Birodalom „megerősítése” érdekében felfüggesztette az alkotmányt és diktatúrát vezetett be. Az ország hanyatlásával együtt nőtt az örmények politikai ellenállása, ami a tényleges hatalom és az elégedetlenkedők között fegyveres konfliktusokhoz is vezetett. Az ifjú török mozgalom – az alkotmányos állapotok visszaállítását, az államgépezet és a társadalom modernizálását célul tűző világi mozgalom – 1908-ban átvette a kormányzást, de egy év múlva a szultán, konzervatív iszlamisták segítségével rövid időre visszaszerezte a hatalmat. 1909 áprilisában az ifjútörökök nemcsak a kormányzást vették vissza, hanem a szultánt is fogságba vetették. Ebben a politikai légkörben felerősödött a harag és a bizalmatlanság a keresztényekkel szemben. Az ifjútörökök harcos muszlim nacionalisták voltak, akik nem túrták a más választ követőket, az örmények gazdasága fokozta a gyűlöletet.

1914 novemberében az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba a központi hatalmak oldalán: elsőnek Enver pasa hadügyminiszter Oroszország török népek lakta területeit akarta elfoglalni, elsősorban Baku városát, de az orosz csapatoktól megalázó vereséget szenvedett. Enver pasa a vereséért az örményeket okolta, hogy azok az oroszokat támogatták, így okozói lettek a vereségnek. Az örményellenes propaganda egyik kirívó esete lett, hogy 1915. április 24-én Isztambulban összegyűjtöttek közel 250 örmény értelmiségit és valamennyit kivégezték. Ezt tekinthetjük az örmény genocídium kezdetének. Ugyancsak ekkor rendelték el, hogy a török hadseregbe besorozott örményeket szereljék le, és munkás zászlóaljokba helyezték át. Ezeket az embereket az örményellenes drasztikus fellépés idején kivégezték. Még a kormány 1911-ben olyan félkatonai szervezetet állított fel, amely gyorsan mozgósítható rendészeti szervezatként állt a központi hatalom rendelkezésére. Ez lett az örményüldözést „végző” Különleges Szervezet, amelyet 1914-ben börtönből kiengedett bűnözőkkel „töltöttek fel”. Őket nevezte később Vehib pasa, a 3. török hadsereg parancsnoka „az emberi faj mézárósnak”.

1915 májusában Mehmed Talat pasa azt kérte a kormánytól, hogy telepítsék ki az örményeket Anatóliából a szíriai Deir ez-Zor város közelében levő sivatagba. Ezt a kor-

mány és a parlament elfogadta, amit a rendelet megjelenése után azonnal meg is kezdtek. A hosszú gyalogos menetelésre semmiféle felszerelést és élelmet nem biztosítottak, a menetoszlopokat kísérő katonai alakulatok nemhogy nem védtek meg az örményeket a fosztogató helyi lakosságtól, hanem gyakran maguk is részt vettek a fosztogatásban és a nők megerőszkolásában. A kormány 25 nagyobb ideiglenes koncentrációs tábort szervezett, ahová a teljesen legyengült embereket helyezték el, néhány nap múlva valamennyi meghalt. De a túlélőket is megmérgezték, vízbe fojtották, majd elégették. Az örményellenes török törvény szerint az örmények minden vagyonát (földet, házat, bankbetétet, haszonállatokat, ingóságaitak stb.) elkobzásra és az örményeket kitelepítésre ítélték. A tömegmészárlások kiváltották a világ felháborodását. A központi hatalmak – Németország és a Monarchia – csak mérsékelt hangnemben nyilatkoztak az eseményekről, pedig azóta előkerült dokumentumokból kitűnik, hogy Berlin és Bécs tisztában volt a tömeggyilkosságokkal. A „szövetségi politika” befolyásolta Németország és a Monarchia lagymatag megnyilvánulásait, annak ellenére, hogy katonai tanácsadói sokszor tanúi voltak a mészárlásoknak. A nagyszámú szemtanú beszámolóját a nyugati szövetségesek napilapjai folyamatosan közzé tették, az oszmán hadsereggel szemben álló brit haderő felderítői révén részletes információkkal rendelkeztek. Az orosz hadsereg 1915 májusában koncentrált támadást indított az örmények lakta terület irányába, több örmény ellenállási központot felszabadított.

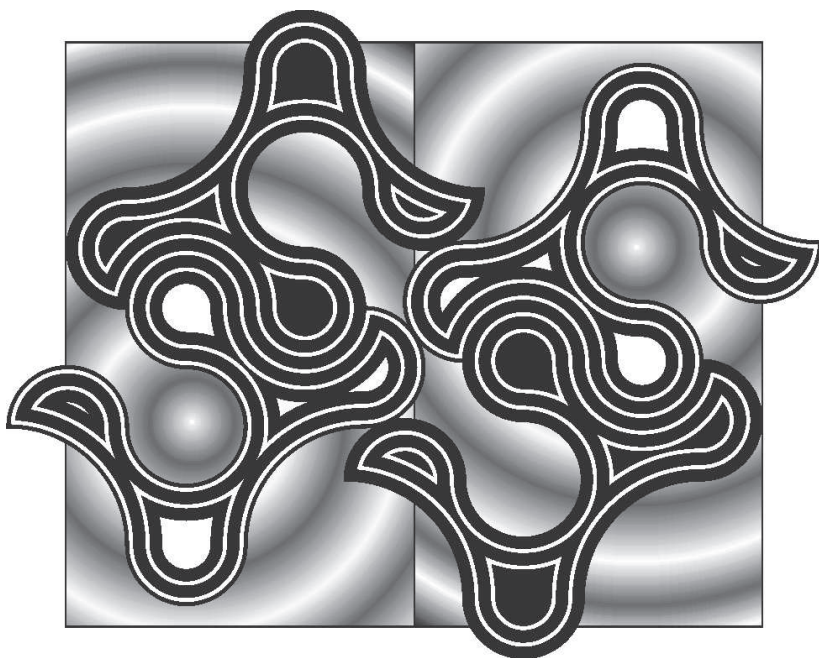
A nemzetközi felháborodás akkora volt, hogy VI. Mehmed szultán feloszlatta az ifjútörökök Egység és Haladás Bizottságát, 130 gyanúsított politikust állított bíróság elé, köztük a genocídiumot kitervelő Talat, Dzsemál és Enver pasákat, akik az eljárás elől külföldre menekültek. (Később az Örmények Forradalmi Szövetsége meggyilkoltatta őket.) A többi bíróság elé állított vádlottat súlyos börtönbüntetésre ítélték. A genocídium áldozatainak száma igen eltérő: a hivatalos török álláspont szerint közel 300 ezer, az örmények másfél kétmillió közötti számot tartanak reálisnak, míg a brit külügyminisztérium kutatásai szerint közel hatszázezer örmény halt meg vagy mészárolták le őket a kitelepítés során csak 1915-ben.

Az örmények lemészárlása azóta is foglalkoztatja a török és az örmény közvéleményt, sőt a különböző világszervezetek (a Népszövetség, az Egyesült Nemzetek Szövetsége stb.) időről időre visszatérve az eseményekre igyekezett a népirtás vádját érvényesíteni a tagállamok között. A török állam ma is tagadja a népirtást, az örmények szöványközösségei a világ kormányainál szorgalmazták a népirtás hivatalos elismerését. Az elismerés–tagadás nagy vitája ma sem került nyugvópontra a világpolitikai közvéleményében, de magában Törökországban sem. Török értelmiségi körökben, különböző demokratikus napilapokban és folyóiratokban gyakran felizzik a vita, de van példa arra is, hogy egyes lapok megszüntetésében éppen ezek az ellentétek játszottak és játszanak döntő szerepet.

Napjainkban látott nyomdai napvilágot Flesch István: *Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország* című vaskos kötete a Corvina Kiadó gondozásában. A könyv feltárja az örmények emlékezetében a „nagy tragédia” vagy „katasztrófa” néven megőrzött emberpusztítás előzményeit, történelmi-társadalmi okait és mozgató erőit. Ezzel párhuzamosan bemutatásra kerülnek azok az éles nemzetközi és törökországi viták és azok alakulása is, amelyek az akkori eseményeket értelmezték, s amelyek körül ma is késéles ellentétek rajzolódnak ki, amelyek történéseket, turkológusokat és politikával foglalkozókat állítanak egymással szembe, s ami ma is vitát gerjeszt Törökország, az Európai Unió és több nyugat-európai parlament között. A könyvben vizsgálat tárgya, hogy az uniós tagságra törő Törökországban sikerül-e a civil társadalomnak megtörni a törökországi „örmény tabut”, vagyis áttörni az évtizedekig uralkodó egyoldalú

hivatalos tájékoztatást, értelmezést vagy elhallgatást az 1915. évi eseményekről. A szerző saját tapasztalatai szerint állítja, hogy a „maholnap nyolcvanmilliós lélekszámú országot megszakítás nélkül tíz esztendeje vezető új szellemű és iszlám gyökerű államvezetés, a konzervatív demokraták elkötelezettjei Európának, az örmény és a kurd kérdésben pedig belátóbb közvetlen elődeinél. Napjainkban, Törökországban soha nem látott lendületet vett a »történelmi múltfeltárás«: lehetőség nyílik a kisebbséget ért súlyos sérelmek és véres megtorlások okainak feltárására, az események eddig ismeretlen dokumentumainak megismertetésére.” Flesch Istvánnak köszönhetően most a magyar olvasók is részletesebben tájékozódhatnak Törökország belső társadalmi mozgásáról.

(Flesch István: Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország. Budapest, Corvina, 2013, 515 p.)

Amartya Sen

Indiai nők: a felemás igazság

„Én nem fiú vagyok, hanem lány”, írta egy SMS-ben a huszonegy éves Dzsioti Szingh Pandej. A lány – aki gyógytornásznak tanult Delhiben, az orvosi egyetemen – 2010 decemberében küldte ezt a szöveges üzenetet egy huszonhat éves fiatalembernek; egy informatikusnak, aki első látásra azt hitte, hogy Dzsioti fiú. Később újra találkoztak, és kapcsolatuk, ami egy hétköznapi üzenetváltásnak indult, idővel szoros barátsággá vált.

Két évvel később, 2012. december 16-án, miután megnézték a moziban a *Pi élete* című filmet, Dzsioti csoportosan elkövetett brutális nemi erőszak áldozatává vált. A barátját, aki megpróbálta megvédeni a lányt, hasonló kegyetlenséggel bántalmazták. Miután a két fiatal kijött a moziból, egy kisbusz állt meg mellettük, ami úgy tűnt, hogy épp arra tart, amerre ők is mennek. A sofőr felajánlotta nekik, hogy elviszi őket – a gyanútlan fiatalok pedig elfogadták az ajánlatot. A zárt, elsötétített ablakú buszban azonban őt, mindenre elszánt férfit várt áldozatára. A bűncselekmény után a két zúzódasokkal és horzsolásokkal borított testű, eszméletlen fiatal egyszerűen kilökték a buszból egy félreeső utcán, és mire Dzsioti orvosi ellátást kapott, már haldoklott az elszenvedett sérülések miatt. A lány életét a Delhiben kapott gondos szakorvosi ellátás, illetve a szingapúri speciális kezelés sem tudta megmenteni.

Ez a csoportos nemi erőszak eset nemcsak a címdoldalra került India minden fontosabb újságában, hanem éjjel-nappal téma volt a rádió, a televízió-, és a kábeltévé-csatornák műsorában is. Az eset miatt nagyszabású nyilvános tiltakozásokra és tüntetésekre került sor Delhiben és más indiai városokban. A megmozdulások több napig tartottak, és akkora tömegek vettek részt bennük – férfiak és nők vegyesen –, amit ilyen jellegű demonstrációk során korábban még soha nem láttak. A nők bizton-

ságának hiánya, és áldozattá válása különösen nemi erőszak és a családon belüli erőszak esetekben, egyik napról a másikra országos vitatémává vált.

Az Indiában tapasztalható nemek közötti egyenlőtlenséggel kapcsolatos nyílt felháborodást úgy kell tekintenünk, mint fontos – és régóta esedékes – társadalmi előrelépést, amely segíthet orvosolni azokat a problémákat, amelyekről az indiai nők szenvednek. Azonban nagyon fontos, hogy megértsük az indiai nők hátrányos helyzetének természetét, ami akár számos különböző formában is megjelenhet. Ha ennek a kérdéskörnek egyik oldala a nők biztonságának hiánya, akkor a másik bizonyosan a családtervezésben tapasztalható „fiú-preferencia” régi jelensége. A fiú-preferencia szorosan kapcsolódik ahhoz a mélyen gyökerező problémához, amit „hiányzó nőknek” hívunk. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nők tényleges száma jelentősen elmarad attól, ami a férfilakosság létszáma alapján elvárható lenne, az a férfi-nő arány, ami akkor állna elő, ha nem lenne eltérés a nők és a férfiak, azaz a lány- és fiúgyermekek kezelésében. Komoly bizonyíték van továbbá arra, hogy a nők számára nyitva álló gazdasági és társadalmi lehetőségek száma jóval kevesebb a férfiakééval. A nők jólétének kérdésén túllépve felmerül az a kérdés is, hogy mi az oka a nők csekély társadalmi szerepvállalásának, önállóságuk korlátozásának, illetve, hogy hogyan befolyásolják a kezdeményezéseik és tevékenységük a férfiak és nők, a fiúk és a lányok életét.

Számok és bizonytalanság

A december 16-ai barbár eseményt követő hírverés egyik pozitív hozadéka az volt, hogy felhívta a figyelmet a szexuális kizsákmányolás és nemi erőszak gyakoriságára Indiában, valamint arra, hogy a média képtelen megfelelő módon beszámolni erről, korlátozva ezzel a nyilvános vitát és csökkentve a társadalmi változás lehetőségét. Annak ellenére, hogy az indiaiak több napilapot vásárolnak, mint bármelyik más nemzet polgárai,

a szexuális támadásokról és szexuális zaklatásról szóló tudósítások igen ritkák a széles körben olvasott újságokban. Épp ezért igen dicséretes, hogy az indiai lapok – okulva a hanyagságuk miatt őket ért intenzív kritikákból – gyorsan reagáltak, és többen közülük minden nap oldalakat szenteltek annak, hogy közreadják az India minden részéből összegyűlt, nemi erőszakokról szóló jelentéseket. Ez a drámai változás természetesen üdvözlendő fejlemény, de feltehetjük a kérdést, hogy vajon elérte-e a kívánatos célt a hírverés, illetve valóban hasznos volt-e a nyilvános vita szempontjából?

Milyen gyakori a nemi erőszak Indiában? Ha az újságokban oldalakat töltenek meg a nemi erőszakról szóló beszámolókkal, akkor azt gondolhatnánk, hogy a bűncselekmény előfordulási arányának magasnak kell lennie. Annál is inkább, mivel jó okunk van feltételezni, hogy a legtöbb nemi erőszak felderítetlenül marad Indiában, és a nemi erőszak esetek tényleges száma jóval magasabb a hatóságok által regisztrált esetek számánál (egyenes becslések szerint akár öt-hatszorosa, vagy még ennél is több lehet). Az India-szerinte elkövetett nemi erőszakokról szóló híradások alapján a média arra következtetett – nem is alaptalanul –, hogy Indiában rendkívüli gyakorisággal követnek el nemi erőszakot. De mennyire helyes így gondolkodni India problémájáról? A nemi erőszak és a nőkkel szembeni brutalitás nem ismeretlen jelenség a világ más országaiban sem. Az egyik kérdés az, hogy vajon a nemi erőszak átlagosan gyakoribb-e Indiában, mint máshol a világon?

Ha a nyilvántartott nemi erőszak elkövetések összehasonlító statisztikáit vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy Indiában rendkívül alacsony az ilyen bűncselekmények aránya. Az ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bűnmegelőzési Hivatala (UNODC) adatai alapján 2010-ben a 100.000 lakosra eső elkövetések száma 1,8 volt, míg az USA-ban 27,3, az Egyesült Királyságban 28,8, Svédországban 63,5, Dél-Afrikában pedig 120 ugyanez az arány. A nyilvántartott nemi erőszak esetek száma Indiában minden bizonnyal jelentősen kevesebb a tényleges számoknál, de még ha ötszörös – vagy épp tízszeres – esetszámmal számolnánk is, a javított és kibővített becslült arány még mindig lényegesen alacsonyabb lenne Indiában, mint az USA-ban, az Egyesült Királyságban,

Svédországban vagy Dél-Afrikában (még akkor is, ha feltételezzük, hogy ezekben az országokban nem különbözik jelentős mértékben a nyilvántartott esetek száma a valós elkövetésektől).

A nemi erőszak gyakori előfordulása tehát nem az igazi probléma Indiában. Ugyanakkor minden bizonyíték arra utal, hogy óriási problémát jelent az esetek nyilvántartása, és nincsenek megfelelő intézkedések az ilyen esetek számának csökkentésére. Különösen sajnálatos, hogy a rendőrség képtelen arra, hogy segítsen a nemi erőszak áldozatainak és garantálja a nők biztonságát. A decemberi incidens után komoly összecsapások voltak a rendőrség és a tiltakozó tömegek között – nemcsak azért, mert a rendőrség kísérletet tett a tömegoszlatásra, hanem azért is, mert a tüntetők gyakran szembesítették a rendőrséget azzal, hogy milyen hatástalanul foglalkozik ezzel a problémával.

Annak ellenére, hogy a december 16-ai nemi erőszak feltételezett elkövetőit nagyon gyorsan őrizetbe vette a rendőrség, az ügyészség pedig azonnal vádat emelt ellenük, a rendőrséget sokan kritizálták azért, mert túl későn nyújtottak elsősegélyt a nemi erőszak áldozatának és bántalmazott barátjának, amikor a két fiatalot megtalálták az utcán fekvő. Meg kell említenünk még a decemberi incidens egy másik elgondolkodtató oldalát is. Az arra hajtó gépjárművezetők nem álltak meg, hogy segítsenek az áldozatokon (bár némelyikük hívta a rendőrséget), mert nem akartak belekeveredni az esetbe. Sokan félnek ugyanis attól, hogy a rendőrség zaklathatja – és gyakran zaklatja is – azokat a jó szándékú embereket, akiket a bűncselekmények áldozatainak közelében találnak, ahelyett, hogy a bűnözőket keressék, akik addigra már elmenekültek a helyszínről.

Vita folyt azokról a nagy számban előfordult esetekről is, amikor a rendőrség kételkedni látszott a nemi erőszak áldozata által elmondottak hitelességében, méghozzá azon az alapon, hogy az erőszakkal gyanúsítottak által előadott történet „ugyanolyan hitelesnek” tűnt a hatóságok számára, mint az áldozat vallomása. Az indiai igazságszolgáltatási rendszer nagyon lassú, és általában nem képes megfelelni annak az elvárásnak, hogy az áldozatok által rendelkezésre bocsátott információk alapján gyorsan ítéletet hozzon az erőszaktevők és támadók ügyében. De az is igaz, hogy a bíróságok munkáját nem könnyítik meg a homályos nyomó-

zati anyagok sem, amelyek nem tárják fel egyértelműen, hogy mi is történt pontosan. Abból, amit tudunk, úgy tűnik, hogy India problémája nem a nemi erőszak esetek különösen nagy számú előfordulásában rejlik, hanem az alacsony hatékonyságú rendőrségi rendszerben, a rossz biztonsági intézkedésekben, a lassú igazságszolgáltatási rendszerben és a társadalom érzéketlenségében.

Jogi reform és társadalmi változás

Az egyik jótékony hatása a nyilvános agitációnak a nők biztonságának hiányával, illetve a törvények és a rendfenntartás nem megfelelő voltával kapcsolatban a Büntetőjog Módosításaival Foglalkozó Bizottság létrehozása volt, amire a december 16-ai eset után nem egészen egy héttel került sor. A bizottság elnökévé J. S. Vermát, az indiai Legfelsőbb Bíróság korábbi elnökét nevezték ki, tagjai pedig Leila Seth és Gopal Subramaniam (mindketten elismert jogászok) voltak. A bizottság alig egy hónappal később kiadta gondos kutatómunkán alapuló jelentését, ami egy új, a parlament által 2013. március végén elfogadott törvény életbe lépéséhez vezetett. A törvény célja, hogy az áldozattá vált vagy veszélyeztetett nők megfelelőbb és gyorsabb jogorvoslatban részesüljenek.

A Verma-bizottság néhány javaslatát elvetették a parlamenti vita során, és számos emberi jogi aktivista joggal bírálta ezeket az enyhítéseket, köztük azt, hogy továbbra sem szerepel a szexuális bűncselekmények között a házasságon belüli nemi erőszak. Vannak más hiányosságok is az elfogadott törvényszövegben, de mindent egybevetve az új törvény jelentős – bár részleges – előrelépés a nemi egyenlőtlenség elleni küzdelemben.

A törvény rendelkezései közül négyet kell kiemelnünk. Először is, a törvényben szélesebb körű és átfogóbb a szexuális zaklatás bűncselekményének meghatározása. Ez magában foglalja, de egyben meg is haladja azt, ami kifejezetten nemi erőszaknak számít. Másodszor, ha az érintett nő (még ha egyoldalúan is) megerősíti, hogy nem egyezett bele a szexuális együttlétbe, a bíróság vélelmezi, hogy nem történt beleegyezés.

Harmadszor, a szexuális zaklatás – ami megszokott jelenségnek számít India néhány városának utcáin – felkerült a bűncselekmények listájára. Végül negyedszer, súlyosodott a fiatal nők

(főleg kényszerített prostitúció céljából történő) szexuális célú emberkereskedelem bűncselekményének büntetőjogi megítélése.

Az ilyen emberkereskedelem, amelynek áldozatai néha nagyon fiatal lányok, továbbra is ijesztően gyakori bűncselekménynek számít Indiában. Bár eddig kevés mérvadó statisztikát gyűjtöttek róla, komoly bizonyíték van arra, hogy a szexuális célú emberkereskedelem nagy üzlet Indiában. Ennek ellenére (és ellentétben azzal az aktivitással, amit a 2012. decemberi eset után tapasztalhattunk) az újságok még mindig megdöbbenően keveset foglalkoznak a bűnözés e területének vizsgálatával. A szexuális célú emberkereskedelem esetében a legtöbbször nagyon szegény családokból származó fiatal nők az áldozatok, és a kasztok közötti határok nagyon gyakran hátrányosan befolyásolják az újságírók és a hatóságok reakcióját. Egyértelműen szükség van az újságok újfajta hozzáállására; arra, hogy jóval túlmenjenek azon, hogy pusztán beszámolnak az esetekről.

Bizonyos mértékig a kasztok és társadalmi rétegek közötti határvonalak, problémát jelentenek nemcsak a szexuális célú emberkereskedelem, hanem még a nemi erőszak kutatása esetében is. Bár Dzsioiti egy szerényebb anyagi helyzetű családból származott (az apja poggyásrakodóként dolgozik a repülőtéren), a családja feltörekvő volt. Az indiai középosztály (beleértve a művelt középosztályt is), sokkal nagyobb figyelmet fordít egy fiatal orvostanhallgató tragédiájára, mint ha azt egy szegény és lenézett dalit asszony szenvedte volna el. Óriási szükség van arra, hogy a nemrég elfogadott törvény rendelkezéseit kiegészítsék oly módon, hogy lehetővé tegyék az információszerzést a szegényebb rétegekből származó nők sorsára vonatkozólag.

A nők bizonytalan helyzetének Indiában van egy regionális dimenziója is. Nyilvánvaló, hogy Delhinek, ahol Dzsioitit megerősszakolták, megvan a maga sajátos problémája, ám ez nem vetíthető rá teljesen és ugyanilyen formában India többi nagyvárosára. A nyilvántartott nemi erőszak esetek számáránya Delhiben a 2011-es adatok szerint 2,8 eset volt 100.000 lakosra nézve, összehasonlítva a Mumbaiban mért 1,2-vel, a Bengaluruban mért 1,1-gyel, a Csennaiban rögzített 0,9-cel és Kolkata 0,3-éval. Mivel nincs bizonyíték arra, hogy a nemi erőszak nyomon követése sokkal hatékonyabb

Delhiben, mint más városokban, így valóban figyelemre méltó, hogy Delhi statisztikája kilencszer rosszabb Kolkatáénál. Óriási különbségek vannak India különböző régiói között, amelyek a nemek közötti más típusú egyenlőségekre is érvényesek. Indiára sok szempontból úgy tekinthetünk, mint más és más nyilvántartásokkal, tapasztalatokkal és problémákkal rendelkező, különböző országok szövedékére.

Hiányzó nők és fiú-preferencia

A nemi alapú megkülönböztetés egyik fájdalmas aspektusa Indiában – és kevés jel utal arra, hogy ez megváltozna – az a jelenség, hogy a szülők előnyben részesítik a fiúkat a lányokkal szemben. Az egyik legártalmasabb megnyilvánulási formája a férfiak iránti elfogultságnak a lánygyermeknek viszonylag magasabb halálzási aránya a fiúkéhoz képest. Természetesen nem arról van szó, hogy a lányokat megölnék, hanem egészségi állapotuk és betegségeik elhanyagolásáról (szemben a gondoskodással, amelyben a fiúgyermek részeseülnek), ami magasabb halálzási arányt eredményez. Tanulmányok kimutatták, hogy az a jelenség felnőttkorban is folytatódik, és emiatt a felnőtt nők halálzási aránya is magasabb a felnőtt férfiakénál.

A fiú-preferencia jelensége határozottan tetten érhető az Észak-Afrikától és Nyugat-Ázsiától Dél-Ázsiáig terjedő térségben található országokban (beleértve Indiát), illetve Kelet-Ázsiában (beleértve Kínát). Lehangelő, hogy ilyesfajta diszkriminációnak még helye van a modern világ jelentős részében. Amikor 1990 decemberében a *The New York Review of Books*¹, illetve néhány évvel később a *British Medical Journal*² oldalain írtam a hiányzó nőkről, következtetésemhez az 1980-as évekig rendelkezésre álló adatokat vettem alapul. A hiányzó nők akkor a férfiak és nők eltérő halálzási arányának eredményeként jelentek meg az adatok-

ban. Ez az eltérés tükrözte a lányokkal és a nőkkel szemben tapasztalható diszkriminációt, elsősorban az egészségügy terén.

Az elmúlt néhány évtizedben jelentősen csökkent az ilyen jellegű diszkrimináció a legtöbb országban azok közül, amelyekről írtam. A lánygyermek halálzási aránya több indiai államban még mindig magasabb, mint a fiúgyermeké (és a különbség még ennél is jelentősebb a csecsemők esetében Kínában), azonban Kínában és Indiában – sőt a régió sok más országában is – a nők születéskor várható élettartama most lényegesen magasabb, mint a férfiaké.

Mindazonáltal az 1980-as évek óta a magzatok nemének meghatározására alkalmas új technológiák – mint például a szonogramok – széles körű alkalmazása ahhoz vezetett, hogy drasztikusan megugrott a női magzatok szelektív abortuszának száma, ellensúlyozva a nyereséget a halálzási arányok közötti különbség csökkenésében (ahogy azt a *British Medical Journal* 2003. decemberi számában³ vizsgáltam). A női magzatok szelektív abortusza – amit nevezhetünk akár „szaporulat-diszkriminációnak” is – egyfajta high-tech megnyilvánulása a fiú-preferenciának. Emiatt az ellenható befolyás miatt nem csökkent a hiányzó nők aránya a teljes népességen belül számos országban, köztük Kínában és Indiában. A nők oktatása, amely hatalmas erő a nőkel szembeni mortalitás-diszkrimináció csökkentésében és más fontos társadalmi célok megvalósításában (mint pl. a termékenységi ráta csökkentése), nem volt képes – legalábbis még nem – arra, hogy megszüntesse a szaporulat-diszkriminációt.

Mégsem szabad alábecsülnünk a nők oktatásának hatásait. Egyértelmű empirikus bizonyíték van arra, hogy a nők iskoláztatása csökkentette a gyermekhalandóságot és hatásos eszköznek bizonyult a lánygyermek egészségének szelektív elhanyagolása ellen is. Az összes lényeges okozati tényező között ugyanezek játsszák a legjelentősebb szerepet a termékenységi ráták csökkentésében. A népszaporulat csökkenése, ami India-szerte (és Bangladesben még meredekebben) megtörtént, egyértelműen kapcsolódik a nők oktatásának ter-

1 Lásd a szerző *More Than 100 Million Women Are Missing (Több mint 100 millió nő hiányzik)* című cikkét a *The New York Review* 1990. december 20-ai számában.

2 Amartya Sen: *Missing women: social inequality outweighs women's survival advantage in Asia and north Africa (Hiányzó nők: a társadalmi egyenlőség ellensúlyozza a nők túlélésben élvezett előnyét Ázsiában és Észak-Afrikában)*. *British Medical Journal*, 1992. március 7.

3 Amartya Sen: *Missing women — revisited (Ismét a hiányzó nők kérdéséről)*. *British Medical Journal*, 2003. december 4.

jedéséhez, ami hozzásegíti a nőket ahhoz, hogy nagyobb beleszólásuk legyen a családi döntésekbe. Bármilyen változásnak, ami felerősítheti a hangjukat – mint például a lányok oktatása és a nők önálló jövedelemszerző tevékenysége – az az eredménye, hogy a gyermekvállalás meredeken csökken.

Bangladesben nem is olyan régen még átlagosan 7 gyermek született családonként. Ez az érték látványosan csökkent, és napjainkban már családonként 2,2 gyermek (ami egészen közel van a 2,1-es reprodukciós rátához) az átlag. A csökkenés erősen összefügg azzal, hogy a nőknek egyre nagyobb a beleszólásuk az életük irányításába, és mind a lányok oktatása, mind a nők külföldi munkavállalása sokat segített abban, hogy ez lett az eredmény. Itt kellene megjegyezni, hogy sok esetben még a kínai gyermekszám-csökkenés is könnyebben magyarázható azzal, hogy a nőknek az oktatás és a nagyobb gazdasági önállóság révén nagyobb beleszólásuk lett a családjuk életébe, mint azzal, hogy az egynél több gyermeket vállalókat drákói szigorral büntette a törvény.

A nők iskolázásának terjedése Indiában is hozzájárult ahhoz, hogy jelentősen csökkenjen a termékenységi ráta. Bár az országos átlag (családonként 2,4 gyermek) még mindig a 2,1-es reprodukciós ráta fölött van, ez komoly csökkenést mutat a korábbi adatokhoz képest. India 20 legnagyobb állama közül kilencben a termékenységi ráták már a reprodukciós ráta alatt vannak, ami valószínűleg főképp annak az eredménye, hogy a nőknek nagyobb beleszólásuk van a gyermekvállalással kapcsolatos döntésekbe. Bár hiba lenne nem értékelni az elért eredményeket, ugyanakkor ki kell jelentenünk azt is, hogy a nők oktatása nem tűnik elég hatékony eszköznek ahhoz, hogy csökkentse a lánygyermekkel szembeni ellenérzést.

Fontos feltenni a kérdést, hogy miért nem volt elég hatékony a nők oktatása és családi befolyásuk növekedése a tekintetben, hogy megszüntesse a női magzatok szelektív abortuszát. Az iskolázatlan anyákhoz képest az iskolázottak sokkal kevésbé hagyják sorsukra leánygyermeküket, de úgy tűnik, majdnem ugyanannyira a fiúgyermeket részesítik előnyben. Úgy tűnik, hogy még nem tudatosult az emberekben az, hogy mennyire furcsa is a lánygyermekeket alsóbbrendűnek tekinteni a

fiúknál, és hiányoznak az arról szóló ismeretek is, hogy mi történik más országokban, ahol nincs jelen efféle diszkrimináció a lányokkal szemben.

Itt párhuzamot vonhatunk a vitával, amit Adam Smith folytatott *Az erkölcsi érzelmek elmélete* (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) című művében arról, hogy az ókori Görögország értelmisége készséggel elfogadta a csecsemőgyilkosság állítólagos szükségességét. Smith idézi például Platón és Arisztotelész szavait, akik védelmükbe vették a csecsemőgyilkosság gyakorlatát. A brit közgazdász úgy gondolta, hogy a regionális értékek hatalmát elsősorban a tudás törheti meg arról, hogy mi történik a világ más részein, más vidékeken; a tudás arról, hogy mások hogyan vélekednek ugyanazokról a problémákról. Smith szerint meg kell fontolnunk, hogy milyenek tűnhet egy helyi szokás tőlünk távolabb élő emberek szemében. Itt nemcsak a cselekvés szabadsága kulcsfontosságú, hanem a gondolkodás szabadsága is, és a képesség a gondolkodás regionális határainak legyőzésére.

Kínában és Dél-Koreában a nők szerepének erősítése használt szokásos módszerek – mint például a nők oktatása és gazdasági függetlenségük erősítése – jelentős eredményekkel jártak. A születendő gyermekek nemének magzati korban való meghatározására használt új technikák megjelenésével viszont a női magzatok szelektív abortusza meglepően gyakori lett a két országban. Ez oda vezetett, hogy szervezett közösségi kezdeményezésekkel igyekeztek felhívni a nők figyelmét annak értékeire, hogy ne csak fiú, hanem lánygyermeküket is vállaljanak. Az ilyen erőfeszítéseknél sokkal több sikere volt Koreában, mint Kínában, ahol a születéskori nő-férfi arány még az Indiainál is alacsonyabb.

Indián belüli eltérések

Bár a nők oktatása sem csodaszer, ami egyből megszüntetné a nők hátrányos megkülönböztetését, több tényező együttes vizsgálatával érdekes következtetésekre lehet jutni az egyes indiai régiók tekintetében, és észlelni lehet az országot kettészelő választóvonalat. Az északi és nyugati államokban egyértelműen kimutatható a női magzatok szelektív abortuszának széles körben elterjedt alkalmazása, míg a szubkontinens déli és keleti részén található államaiban általában nem találunk erre utaló jeleket.

A világon mindenütt több fiú születik, mint lány, és a fogantatás kori nő-férfi arány még élesebben a férfiakra irányba tolódik el (a szokásos arányt gyakran 910 női magzat fogantatásának tekintik szemben 1000 férfi magzat fogantatásával). De ha azonos ellátásban részesülnek – mint például az anyaméhben –, a női magzatok életképesebbnek bizonyulnak. Mire a szülésre sor kerül, az európai országokban a nő-férfi arány körülbelül 940-950 lány 1000 fiúgyermek születésére nézve. 2005 és 2010 között a nők és férfiak átlagos születés kori aránya Európa egészét vizsgálva 943 nő volt 1000 férfire.

Vannak eltérések az európai országok között, amelyek nem tudhatóak be hihető módon annak, hogy feltételezzük a szelektív abortusz alkalmazását, ezért el kell fogadnunk egy „normál” születési ivararánytartományt. A nagyobb európai országokban a nő-férfi arány: Olaszországban 941, Spanyolországban 940, Görögországban 939 és Írországban 935. Ha a 935:1000 arányt (az írországi adatot) fogadjuk el standardnak, amelyhez képest a női magzatok szelektív abortuszát mérjük, mit lehet elmondani az indiai államokról?

Mivel a születési anyakönyvezés hiányos Indiában, a lányok és fiúk születési arányát úgy számítjuk ki, hogy először is megnézzük a lányok és fiúk tényleges (a népszámláláskor mért) számát a nulla és hat év közötti korcsoportban, majd visszafelé számolunk úgy, hogy a 0-6 éves korosztályban ismert férfi-nő arányt módosítjuk a halálozási arányokkal a születés és a hatéves életkor között. Ezzel a módszerrel vizsgálva a 2011-es népszámlálás adatait úgy tűnik, hogy Észak- és Nyugat-India minden államában teljesen egyértelmű bizonyíték van a szelektív abortusz alkalmazására, méghozzá sokkal nagyobb mértékben, mint az ország keleti és déli államaiban. Annak ellenére, hogy sok déli és keleti államban megfigyelhető a nő-férfi arány csökkenése a gyermekek körében a 2001-es és 2011-es népszámlálás között, a születési nő-férfi arány még 2011-ben is nemcsak lényegesen magasabb volt India déli és keleti államaiban, mint az északi és a nyugati államokban, de belül volt az ide vonatkozó európai arányok tartományán is.

Az adatok alapján meghúzhatunk egy Indiát két részre osztó határvonalat, az egyik oldalon a nyugati és északi államokkal (Mahárástra, Gudzsarát,

Madhya Prades, Uttar Prades, Rádzsasztán, Himácsal Prades, Pandzsáb, Harijána, Uttarakhand, illetve Dzsammu és Kasmír), ahol egyértelmű bizonyíték van a szelektív abortusz széles körben elterjedt alkalmazására, és ahol a nő-férfi arány jóval a 935 nő/1000 férfi határvonal alatt van. Az összes nyugati és északi államban még ennél is alacsonyabb (920, sőt sok államban ezek közül jóval 900 alatti) ez az arány. Ezzel éles ellentétben állnak a keleti és déli államokban – Kerala, Karnátaka, Tamilnádu, Ándhra Prades, Cshattisgarh, Dzsahárkhand, Bihár, Nyugat-Bengál és Asszám – mért számok. Ezekben az államokban mindenütt (bár Oriszában csak marginálisan) 935 fölötti az arány. Ebben a régióban a szelektív abortusz, ha jelen is van, nem olyan jelentős mértékű, hogy az írországi adatok alapján megvont 935-ös választóvonal alá csökkenjen a nő-férfi arányt. Mellesleg a bangladesi adatok (ahol a nő-férfi arány a nulla és négy év közötti korosztályra vonatkozóan 972) erősen közelítenek az országgal szomszédos Kelet-India adataihoz.

Mi az oka ennek a regionális különbségnek? Nem tudok arról, hogy lenne erre a kérdésre bármilyen meggyőző és egyértelmű válasz, bár ezeknek a nem-specifikus különbségeknek az összevetése a nyelvi csoportokkal és a kulturális gyakorlatokkal gyümölcsöző kutatási területeket kínál. Minden komoly magyarázathoz szükség lesz az India különböző hagyományos kultúrái, illetve a gazdasági, politikai és társadalmi hatások közötti különbségek sokkal teljesebb megértésére.

Bár ezt a fontos kutatást el kell végezni, sok szükséges lépés van, amelynek megtételével nem kell megvárni a kutatások eredményét. Hatékonyabb rendőri fellépésre és nagyobb médiafigyelemre van szükség az elhanyagolt területeken, beleértve a házasságon belüli nemi erőszakot és a szexuális célú emberkereskedelmet. Nagyon fontos, hogy sokkal több figyelmet fordítsanak a lányok iskoláztatására. Intenzívebb politikai és társadalmi vitára van szükség a „fiú-preferencia” sajátos voltával – ill. erkölcsi idegenségével és igazságtalanságával – kapcsolatban, India nagyobb politikai pártjainak pedig elkötelezettebbnek kell lenniük az iránt, hogy foglalkozzanak a nemek közötti egyenlőtlenség kérdésével összefüggő főbb ügyekkel.

Annak alapján, amit eddig megtudtunk, sok még a tennivaló, még annak ellenére is, hogy időközben egyre többet tudunk meg az Indián belüli regionális jellemzőkről és az azokból redő eltérő viselkedésmintáról.

(The New York Review of Books)

Hugh Eakin – Alisa Roth

Szíriai menekültek: humanitárius katasztrófa

1.

2011 júniusának elején, nagyjából három hónappal azután, hogy kitört a Basár el-Aszad elleni felkelés, a szír kormányerők megkezdték a felkészülést a Dzsizsr al-Sugúr, egy Aleppótól hatvanöt mérföldre délnyugatra található lázadó határváros elleni nagyszabású támadásra. Azok az események, amelyek ehhez a hadművelethez vezettek, máig heves vita tárgyát képezik. A város lakói azt mondták, hogy Aszad biztonsági erői lelőttek egy fegyvertelen embert a pénteki imákat követő tiltakozó demonstrációk közben. Másnap, a férfi temetésén több ezer gyászoló vonult ahhoz a postahivatalhoz, ahol a biztonsági erőket összehúzták. Szentanúk beszámolója szerint a kormányerők mesterlövészei az épület tetejéről lövöldözni kezdtek a tömegre, miközben újabb csapatok érkeztek erősítésként. Ugyanakkor számos beszámoló szól arról is, hogy több katona átállt és csatlakozott a gyászolókhöz, akik közül többen fegyvereket hoztak magukkal, hogy megtámadják a rezsime erőit. A szíriai állami média később azt állította, hogy a „fegyveres bandák” 120 katonát mészároltak le.

Annyi bizonyos, hogy egy rendkívül véres összecsapásra került sor. Miközben a rezsime erőit küldött, hogy visszaszerezzék az ellenőrzést Dzsizsr al-Sugúr fölött, a legtöbben elmenekültek a város 44 000 lakója, illetve a környező területeken élők közül. „Felgyújtották a házakat és a mezőket, megölték az állatokat. Lövöldözni kezdtek és megölték két családot”, mondta egy magát Ladzsianak nevező nő a török közszolgálati rádió egyik műsorában, akivel egy kis törökországi

faluban találkoztam két héttel később. Ladzsia hat gyermekével – akik közül a legfiatalabb akkoriban 6, a legidősebb pedig 17 éves volt – menekült el a Dzsizsr al-Sugúr közelében levő gazdaságukról, és a határon átkelve törökországi rokonainál találtak menedéket. „A város mintegy negyven kilométeres körzetében levő falvak egyre inkább elnéptelenednek – számolt be egy ENSZ tisztviselő egy, a térségben teljesített tényfeltáró missziója után még abban a hónapban. – Dzsizsr al-Sugúr városa szinte teljesen kihalt.” Ladzsiahoz és családjához hasonlóan a lakosság nagy része Törökország Hatay tartományába menekült. Ők voltak az első menekültek abból a több mint kétmillióból, akik a szíriai fegyveres konfliktus miatt arra kényszerültek, hogy elhagyják otthonaikat...

A Dzsizsr al-Sugúrban történtek több szempontból is szokatlanul jellemzőek a szíriai polgárháború menetére. Ez volt az első jól dokumentált eset, amikor a tüntetők felfegyverkeztek és harcra szálltak a szíriai kormánycsapatokkal, illetve ez volt az egyik első alkalom, hogy nagy számú szíriai volt kénytelen egy szomszédos országba menekülni. Abban az időben a török kormány még nem támogatta a szíriai ellenzék. Törökország azzal töltötte az elmúlt évtizedet, hogy gazdasági és politikai kapcsolatokat építsen ki az Aszad-rezsimmel, és még reménykedett abban, hogy sikerül tárgyalások útján rendezni a helyzetet. Ugyanakkor Törökország szunnita ország, amelynek jelenlegi vezetése nem mentes az iszlamista szimpátiától. Dzsizsr al-Sugúr szunnita város volt, amelynek megvolt a maga múltja az iszlám aktivizmus terén, és megtapasztalta a Szíriában uralkodó, az alavita felekezet által uralt Baath-rezsime általi elnyomást is. A menekültek, akik Törökországban kerestek menedéket, hamarosan az első lánczemeivé váltak a lázadók ügyét támogató döntő ellátási mozgalomnak. 2011 júliusában, néhány héttel azután, hogy találkoztunk Ladzsiaival és más szírekkel Hatay tartomány határ menti régiójában, a menekültek között levő disszidált szír katonák egy csoportja bejelentette a Szabad Szíriai Hadsereg (Free Syrian Army, FSA) megalapítását, amelynek célja, hogy fegyverrel döntse meg Aszad uralmát.

A Törökországnál sokkal kisebb és sérülékenyebb Jordániában az egyre több szíriai me-

nekütl érkezése miatt már attól tartanak, hogy a menekültáradat instabilitást okozhat vagy segítheti a dzsihadizmus terjedését a jordániaiak között is. Az elmúlt hónapokban a jordániai kormány csökkentette a menekültlakosság számát, miközben szép csendben lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok katonai jelenlétet építsen ki annak érdekében, hogy megvédje az ország szíriai határát. Észak-Irakban a kurd származású szíriai menekültek jelenleg mintegy 200 000 fős (és gyorsan növekvő) népessége azzal fenyeget, hogy az iraki Kurdisztáni Regionális Kormányt Északkelet-Szíriában behajszolja egy kurdok és iszlamisták között kitörő újabb háborúba. Ráadásul az iraki kurd vezetők közben konfliktusba kerültek Szíria fő pártjával a szíriai Kurdisztán jövőjével kapcsolatban.

És ott van még Libanon is, egy aprócska ország, amelynek mintegy négymillió lakosa volt, amikor a szíriai felkelés kezdődött. A Libanoni Köztársaságban szunniták, síiták és keresztények jelentős csoportjai élnek, és különösen bonyolultak a kapcsolatai Szíriával, amellyel északról teljes egészében, hosszú keleti határának mentén pedig legnagyobb részén szomszédos. A kormány szerint az országban már több mint egymillió szíriai menekült él; a legtöbbször az elmúlt tizenkét hónapban érkezett, és hamarosan csaknem minden negyedik Libanonban élő ember szíriai lesz. A menekültek nagy többsége szunnita muzulmán, és sok libanoni szunnita határozottan támogatja a szíriai ellenzékét. Ugyanakkor a Hezbollah, a nagy hatalmú síita csoport, amely Libanon jelentős részét ellenőrzés alatt tartja, az Aszad-rezsim oldalán harcol Szíriában.

2013. június elején a Hezbollah harcosai legyőzték a lázadó erőket al-Kuszeirben, egy határ menti szíriai városban. Azóta egy sor bombamerénylet és túszejtés történt az országban, amelyek kifejezetten Libanon síita területeit vették célba, beleértve Bejrútot is. „Jelenleg egyre erősödik és tömeges méretűvé válik a félelem a kialakult helyzet miatt”, mondta Makram Malaeb, a libanoni Szociális Minisztérium menekültpolitikát koordináló tisztségviselője 2013. július végén Bejrútban. „Meg kell nyugtatnunk a lakosságot, hogy ez nem jelenti annak az általunk ismert Libanonnak a végét.”

A menekültek miatt kialakult válságról az Egyesült Államok és szövetségesei nagyrészt hallgattak. Ezzel szemben gyors és drámai volt az amerikai válság a Damaszkusz közelében 2013. augusztus 21-én elkövetett állítólagos vegyifegyver-támadásokra. Az Obama-adminisztráció már akkor elkezdte tervezni a megtorló csapást a támadásokért általa felelősnek tartott szíriai rezsimmel szemben, amikor az ENSZ-ellenőrök első alkalommal látogatták meg a támadások helyszínét. Szeptember 10-én, egy nappal azután, hogy az orosz kormány támogatásáról biztosította azt a felhívást, hogy vegyék nemzetközi felügyelet alá Szíria vegyifegyver-programját, Obama elnök azt mondta, hogy lehetőséget ad az ENSZ Biztonsági Tanácsának arra, hogy megpróbálja így rendezni a helyzetet, mielőtt azt kérné a kongresszustól, hogy hagyja jóvá a katonai csapást. Ugyanakkor kijelentette, hogy az ő „megítélése főparancsnokként” az, hogy az USA-nak, ha szükséges, katonailag is be kell avatkoznia.

Egy, a támadásokat követő nyilatkozatban azonban a Nemzetközi Válságcsoport (International Crisis Group) megjegyezte, hogy ha az Egyesült Államok, szövetségeseivel vagy azok nélkül, egy ilyen csapás mellett dönt, akkor ez olyan okokból történik, amelyek nagyrészt elválnak a szíriai emberek érdekeitől. Az [Obama-] adminisztráció hivatkozott arra, hogy meg kell büntetni, meg kell akadályozni, illetve meg kell előzni a vegyi fegyverek használatát – ez egy védhető cél, bár a sírek sokkal több áldozatot követelő tömeges atrocitásoktól is szenvedtek a konfliktus során anélkül, hogy ez a védelmükben közös fellépést eredményezett volna.

A mindennapos háborús erőszak valójában már jóval az augusztusi támadások előtt egy szinte soha nem látott mértékű humanitárius válság kialakulásához vezetett. Az egyik oka annak, hogy sok nemzet csak lassan ismerte fel ezt – annak ellenére, hogy több mint százezen vesztették életüket a konfliktus kirobbanása óta –, az volt, hogy a harcok viszonylag későn érték el Szíria legnagyobb városait. Már egy teljes éve tartott a 2011 márciusában kezdődött felkelés, amikor az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR)

még csak mintegy 30 000 menekültet regisztrált egész Szíriából. Libanonban, amelynek határai Szíriával nagymértékben ellenőrizetlenek, és ahol évek óta jelentős mértékű a munkások szezonális vándorlása, egyes politikai vezetők még 2012. december végén is tagadták, hogy a menekültprobléma egyáltalán létezik.

Amikor 2012 nyarán és őszén a harc elérte Aleppó és Damaszkusz egyes kerületeit, a helyzet minden korábbi előrejelzést felülmúlt. 2012 szeptemberére a külföldre menekült szíriaiak száma tízszeresére, több mint 300 000-re nőtt, és ez a szám megduplázódott az elkövetkező három hónapban. 2013 márciusában elérte az egymilliót, szeptember elejéig pedig már több mint kétfélmillió szíriai hagyta az országot. Eközben a szomszédos országokba érkező új menekültek száma naponta átlagosan ötezer emberre rúg. Az ENSZ előrejelzései szerint 2013 végére már 3,5 millió menekülttel kell majd számolni.

A több hónapos ostrom alatt – amelyet hol a lázadók, hol a kormányerők folytattak –, Aleppó egyes kerületei szinte teljesen elnéptelenedtek. Több tízezer aleppói él most Gaziantepben, egy dél-törökországi városban, amit a helyiek már „Kis Aleppónak” hívnak. Egyiptomban, egy olyan országban, ahol egy évvel ezelőtt még alig volt szíriai menekült, most már 100 000-nél is többen vannak. Sokan közülük középosztálybeli iskolázott szakemberek, akik úgy gondolják, hogy Kairó még a közelmúltbeli zavargások ellenére is jobb választás a drága Bejrútnál.

És akkor még nem is beszéltünk a több mint négyemillió szíriairól, akiknek az ENSZ és más segélyszervezetek adatai szerint a konfliktus miatt el kellett hagyniuk az otthonukat, de Szíriában maradtak. Összességében az ország lakosságának közel egyharmada volt kénytelen elhagyni az otthonát. Sokan azok közül, akik Szíriában maradtak, a nagyvárosok iskoláiban és mecseteiben találtak menedéket. Több tízezer további menekült rögtönzött sátoráborokban él a határ közelében, és még mindig reméli, hogy elhagyhatja az országot. 2013 áprilisára már több mint egymillió otthonát elhagyni kényszerült szíriai tartózkodott csak az északi Aleppói kormányzóság területén, sokan közülük megfelelő élelem, tiszta víz vagy orvosi ellátás nélkül, és továbbra is állan-

dó fenyegetettségben. 2013 nyarán Északkelet-Szíriában iszlamista lázadó milíciák lefejezésekkel, emberrablásokkal és más atrocitásokkal járó megszállása miatt több tízezer kurd menekült a határ túloldalán levő iraki Kurdisztánba. Amikor 2013 augusztusában megnyílt egy új határátkelőhely, több mint 46 000 szíriai kelt át rajta tíz nap leforgása alatt, ami arra kényszerítette az iraki Kurdisztáni Regionális Kormányt, hogy hárromezer főben határozza meg az egy nap alatt átengedhető menekültek maximális számát.

„A majdnem húsz évvel ezelőtti ruandai népirtás óta nem tapasztaltuk, hogy a menekültek kiáramlása bármikor ilyen ijesztő ütemben növekedett volna,” mondta António Guterres, az Egyesült Nemzetek szervezetének menekültügyi főbiztosa az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt 2013 júliusában. Az Assistance Coordination Unit (ACU), a szíriai Nemzeti Koalíció (az ellenzék legfőbb szervezete) humanitárius ágának elemzői úgy vélik, hogy nem zárhatóak ki még ennél is nagyobb menekülthullámok. „Három nagyobb menekültkontingensre készülünk, amelyek főleg a népesség főbb központjaiból indulnak majd ki”, magyarázta Számer Arábi, aki az ACU dél-törökországi irodáját vezeti. „Egy hatalmas népvándorlásra Aleppóból – jóval nagyobbra, mint amit eddig tapasztaltunk; egy nagyarányú elvándorlásra Damaszkuszról, ha a háború közvetlenül eléri a főváros központi részeit, és egy népmozgásra Deir ez-Zorból” – utóbbi egy nagyváros Kelet-Szíriában, ahol már ezelőtt nem sokkal heves harcok dúltak. „Több százezer emberről beszélünk, és akár az is előfordulhat, hogy mindannyian szinte egyszerre kelnek útra.”

2.

A szíriai háború számos hatása között talán az arab világ egyik legszokásosabb társadalmának összeomlása lehet a legfontosabb. A Szíriai Arab Köztársaság már régóta ismert volt autoriter kormányáról és brutális biztonsági apparátusáról, ugyanakkor Szíria vallási és etnikai tekintetben évtizedeken át egy szokatlanul sokszínű ország is volt. Ahogy arról már sok helyen beszámoltak, a szunnita muzulmánok teszik ki a lakosság túlnyomó többségét (mintegy 74%), míg az alaviták (ehhez a szektához tartozik az Aszad-család és

sok támogatójuk is) aránya 12%. A háború előtt még majdnem annyi keresztény élt az országban, mint ahány alavita; továbbá Szíriában élt a világ legnagyobb drúz népessége (700 000 fő). Rajtuk kívül izmaeliták, szúfik, jezidik és sííták, illetve más felekezetek tagjai is éltek az országban. Bár lakossága túlnyomórészt arab, Szíriában 2,5 millió kurd és több mint egymillió türkmén él, továbbá több tízezer rüg az örmények, asszírok és más népcsoportok lélekszáma.

Viszonylagos stabilitásnak köszönhetően Szíria menedéket szolgált olyan embereknek, akik a más országokban őket ért üldöztetés elől menekültek. Így például az 1915-ös népirtás elől menekülő örmények, és az 1948-ban Palesztinából elűzött palesztinok (2011-ben mintegy 500 000 palesztin élt Szíriában), illetve a legutóbbi háború miatt Irakból elmenekült keresztények és muzulmánok számára. 2006-ban a szíriai kormány több mint 120 000 libanoni menekültet fogadott be, akiknek otthona megsérült vagy megsemmisült az Izrael és a Hezbollah közötti háborúban. Amikor megkezdődött a felkelés az Aszad-rezsim ellen, Szíriában jelentős számú szomáliai, szudáni és afgán menekült is élt.

Ez a bonyolult etnikai és felekezeti mozaik azonban különösen érzékenyvé tette Szíriát a nagyarányú népmozgásokra, amint a felkelés erőszakossá vált. Ezek a népmozgások bizonyos mértékig az alapvető földrajzi törvényszerűségeket követték. A tiltakozások kirobbanási helyén, a déli Daraa kormányzóságban indított megtorló ellenakciók sok helyi lakost arra kényszerítettek, hogy az onnan délre fekvő Jordániában keressenek menedéket. A lázadók és a kormány csapatai között az északi Idlib kormányzóságban folyó harcok és – 2012 nyarának elejétől kezdődően – az Aleppó körüli összecsapások miatt sokan észak felé, Törökországba menekültek. Az ország nyugati részén található Homsz birtoklásáért folyó szüntelen harcok miatt sokan kénytelenek voltak a szomszédos Libanonban menedéket keresni. (Mások csapdába estek Homsz óvárosában, ahol napjainkban ők alkotják az egyik legkétségbeejtőbb helyzetben levő menekültlakosságot Szíriában.)

Ugyanakkor ezek a megrázkódtatások egy új felekezeti tudat kialakulásához vezettek. Törökországban és Jordániában az országba érke-

ző szírek többsége szunnita volt, akik Szíria olyan területeiről érkeztek, amelyekért az Aszad-rezsim harcolt a lázadókkal, és olyan szunnita országokba menekültek, amelyek egyre inkább támogatták az ellenzékét. (Bár Törökország arab alevi kisebbségének vannak kapcsolatai a szíriai alavitákkal, ez pedig feszültségforrást jelent néhány határ menti török faluban.) Továbbá, bár nem vesznek részt a konfliktusban, a szíriai keresztényeket már többször is megtámadtak iszlamista lázadók – legutóbb például 2013. szeptember elején egy Málula nevű, Damaszkusztól északra található arámi nyelvű faluban. Sok szíriai keresztény menekült Libanon keresztények lakta területeire (mint például Zahléba, egy Beka-völgyi nagyvárosba), ahol találkoztunk velük, és több ezer örmény keresztény költözött Örményországba. Jordánia eközben, félve attól, hogy felborítják az ország bizonytalan demográfiai egyensúlyát, nagyrészt megtagadta a szíriai palesztin menekültek belépését; közülük több mint 90 000-en inkább Libanon palesztin közösségeiben kerestek menedéket.

Észak-Irakban találkoztunk sok szíriai kurdal, akik bár Nyugat-Szíria vegyes lakosságú városaiban éltek, ennek ellenére egészen Szíria kurdok uralta északkeleti részéig vándoroltak, mielőtt átlépték volna a keleti határt. „Kezdetben mind együtt voltunk”, idézte fel a kurd származású Ahmed, a Damaszkuszi Egyetem egykori mérnökhallgatója, aki arab diáktársaival együtt vett részt a kezdeti tiltakozásokban. Miután a hatóságok letartóztatták azért, mert rendszerellenes nyilatkozatokat tett közzé a Facebookon, az iraki Erbilbe menekült, ahol most döbbenet nézi az erőszakos háborút, ami a kurdok és az iszlamisták között folyik – akik emellett még Aszaddal is szemben állnak – Szíria kurd régiójában.

Egyes területeken, különösen Libanonban, a szíriaiak beáramlása olyan jelentős mértékű, hogy elmosódtak a felekezeti határvonalak. Találkoztunk nem palesztin szíriaiakkal, akik Satilába, a dél-bejrúti történelmi palesztin menekülttáborba mentek, annak ellenére, hogy a tábornak meglehetősen rossz híre van a túlzásfolság és a rossz biztonsági helyzet miatt. „Libanon olyan, mint Európa, legalábbis ami a [bérleti] díjakat illeti – mondta Vafa Hamakurdi

aleppói háziasszony, aki hattagú családjával együtt menekült el Szíriából. – Satila volt a legolcsóbb.” Még inkább figyelemre méltó, hogy sok szunnita a Hezbollah által irányított síita városokban talált menedéket. Egy helyi tisztviselő Hermelben, egy Hezbollah által irányított városban Libanon szíriai határán azt mondta: „Szíriai családok élnek a saját családjaink szomszédságában, és közben mindkét oldal fiai gyilkolják egymást Szíriában.”⁴

A menekültügyi helyzet ijesztő problémákat teremtett a Hezbollah számára. A militáns síita szervezetet aggodalom tölti el amiatt, hogy a szunnita vezetésű ellenzék legyőzheti szíriai szövetségüket, az Aszad-rezsimet, ezzel megfosztva őket egyik létfontosságú támogatójuktól. Ez a veszteség a keményvonalas libanoni szunnita csoportokat is felbátoríthatná, hogy Libanonon belül szembeszálljanak a Hezbollahnal. Másrészt minél több Hezbollah-harcos segíti a szíriai hadsereget, annál több szunnita menekült fog Libanonba érkezni, ezzel talán döntően megváltoztatva az ország felekezeti egyensúlyát a síiták kárára.

Ennek ellenére Hermelben, mint sok más határ menti városban Libanonban, Jordániában és Törökországban, elmélyültek a határon átnyúló kapcsolatok. Egy libanoni gazda, akinek kulcstartóján Haszan Naszrallah, a Hezbollah vezetőjének képe lóg, befogadott egy tizennyolc tagú szíriai nagycsaládot, akik azután menekültek el, hogy saját szíriai gazdaságuk megsemmisült. A kritikus kérdés, amellyel az egész régió szembenéz az, hogy mi történik akkor, amikor az említett gazdához hasonló emberek – sokan maguk is nagyon szegények – már nem tudják tovább támogatni a jövevényeket, és a közvélemény a szíriaiak ellen fordul.

3.

Az egyik téveszme a szíriai menekültválsággal kapcsolatban az, hogy elsősorban Jordániában és Törökországban található, nagy menekült-táborokban élő menekültcsoportokról van szó. A nemzetközi sajtóban sok szó esett például Zaatarról, az az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága által a jordániai kormány fel-

ügyelete mellett Jordániában fenntartott táborról, ahol ma 120 000 szíriai menekült él. A Zaatariiban felmerült társadalmi problémák valóban jól mutatják a nagy menekültlétesítmények korlátait, és a tisztviselők szerint a tábor hamarosan eléri befogadóképességének határát. Ugyanakkor az ENSZ adatai szerint a régióban élő szíriai menekültpopuláció háromnegyede nem táborokban él, hanem saját maguk teremtik meg a túléléshez szükséges feltételeket a városokban és a vidéki területeken.

Törökországban, ahol több százmillió dollárt költöttek arra, hogy huszonkét menekülttábor hozzanak létre, a városokban több szíriai menekült él, mint a táborokban. „Körülbelül 300 000 [szíriai] él a táborokon kívül, a saját forrásaikból, rendkívül nagy nélkülözések közepette,” mondta Suphi Atan, a török külügyminisztérium egyik tisztviselője. „Különösen az infrastruktúrára jelentenek nagy terhet.” Jordániában az Ammanban, Irbidben és más városokban élő szíriai menekültek száma több mint háromszoros a menekülttáborban lakóknak. Libanonban a menekülttáborok létrehozásának gondolatával szembeni politikai ellenállásnak köszönhetően egyáltalán nincsenek táborok.

Ez pedig különösen nehezzé tette a nemzetközi segélyszervezetek számára, hogy hogyan reagáljanak. „Körülnézel, és azt kérde, hogy hol vannak a menekültek?” – mondta Niamh Murnaghan a Norvég Menekültügyi Tanács libanoni irodájának igazgatója Bejrútban. „Ez egy rejtett válság, ez a legnehezebb dolog.” A törökországi Gaziantepben találkoztunk Ahmet Naszan aleppói belgyógyászsal, aki – mivel a török állam nem ismerte el a diplomáját – nem praktizálhat orvosként. Most saját keresetéből tartja el magát: fordítóként dolgozik egy magánkórházban. Ugyanebben a városban még hatvan szíriai orvos él (ők egyébként Törökországban tanultak), aki nem talál munkát. Bejrútban találkoztunk egy szír férffal és a kislányával, akik egy elhagyott épületben élnek az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága libanoni irodájával szemben. A feleségét megölte egy, a rezsim erői által kilőtt gránát szilánkja damaszkuszi otthonuk környékén, ő pedig papucsban menekült el úgy, hogy a rajta levő ruhán kívül szinte nem is volt más nála.

4 Lásd Hugh Eakin: *Hezbollah's Refugee Problem (A Hezbollah menekültügyi problémája)* című írását. *NYRblog*, 2013. augusztus 12.

Közben a menekültpopuláció folyamatosan növekszik. Khaled Ghanen, aki egy iszlám jótékonyági szervezetet vezet a jordániai al-Mafrakban, felidézte, hogy 2011 augusztusában ramadán elején a szervezetük tizenhat családon segített. A hónap végére már negyven, az év végére pedig már ötszáz családról kellett gondoskodniuk. Most, egy évvel később becslése szerint a családok száma már 15 ezer. Mostanában minden nap ötven új menekültcsalád érkezik. 2012 közepéig a jótékonyági szervezet képes volt a lakbért átvállalni és segíteni az elhelyezkedésben. „De most nincs már nincs több szállásunk, és nem találunk munkahelyet sem – mondta. – Az egész királyság [Jordánia] tele van szíriaiakkal. A városunk azonban már nem tudja befogadni őket.”

Azok számára, akik végül egy menekülttáborban kötnek ki, az ottani életfeltételek akár szélsőségesen eltérőek is lehetnek. A Törökország déli határánál, Aleppó közelében található Kilisnél mintegy 13 000 szíriai menekült él konténerházakban, amelyek tetején parabolaantennák merednek az ég felé. A konténerek légkondicionáltak és a gyerekek egy újonnan épült iskolába járhatnak. Az egészségügyi ellátást egy klinika biztosítja és van mecset is, de a török tisztviselők elmondták nekünk, hogy a Kilishez hasonló táborok jelenleg tele vannak. Ezzel szemben Észak-Irakban, a roszszul megtervezett Domiz nevű menekülttábor egy nyüzsgő nyomornegyedde duzzadt, ahol mintegy 70 000 szíriai tengeti életét. Nehéz elképzelni, hogy a primitív vászonsátrak hogyan fogják kibírni a kemény tél viszontagságait. A jordániai Zaatar tábor lakóinak tilos elhagyni a tábort különleges engedély nélkül (az ilyen engedélyekkel egyébként ma már virágzó feketeipari kereskedelmet folytatnak). Az intézkedés része a jordániai kormány azon erőfeszítéseinek, amelyek a dzsihádzmus terjedését hivatottak megakadályozni. Ugyanakkor Törökország Hatay tartományban egy, a szíriai hadsereg disszidenseinek létrehozott különleges létesítményt parancsnoki központként használ a FSA, és lázadó harcosok ingáznak oda-vissza a táborok és a frontvonalak között.

De a lakhatás – akár sátorban, akár konténerekben vagy elhagyott épületekben –, talán nem is a legsürgetőbb probléma, amivel a szíriai me-

nekültek szembenéznek. A szíriai válság egyik meghatározó ténye azoknak a gyerekeknek a megdöbbentően magas száma, akik menekültekké váltak – ez a szám 2013 augusztusában elérte az egymilliót. A konfliktus kirobbanása előtt az olajbevételek elegendőek voltak az Aszad-rezsim számára ahhoz, hogy ingyenes oktatást és egészségügyi ellátást biztosítson a legtöbb szíriainak. 1995 és 2011 között a lakosság közel kilencmillió emberrel, azaz 65%-kal növekedett. Ennek eredményeként a szíriai társadalomban tíz emberből több mint négy tizenöt év alatti. Sok olyan szíriai menekültcsaláddal találkoztunk, amelyben hat vagy még több gyermek volt, sok fiatal nő pedig azután adott életet a gyermekének, hogy elmenekült az országból. „A népesség növekedési üteme óriási”, mondta Makram Malaeb, a fentebb már említett libanoni tisztviselő. Még ha Libanon ettől kezdve nem is fogad be több szíriait, „három év múlva már kétmillió szíriai lesz az országban”.

A jelenleg Libanonban élő szíriai iskoláskorú gyermekek száma a becslések szerint 2013 végéig meg fogja haladni az iskoláskorú libanoni gyermekek létszámát. A törökországi Gaziantep táborban olyan sok szíriai család él, hogy egy külön szíriai iskolát hoztak létre, amely szíriai tanterv alapján működik, a tanári kara pedig teljes egészében önkéntesekből áll. Ugyanakkor az UNICEF szerint az új tanév kezdetén a Jordániában élő szíriai gyermekek közel kétharmada kimarad az iskolából. A korai házasság gyakori jelenség a menekült lányok körében. Jordániában, Libanonban és Irakban is láttuk, hogy szíriai menekültgyerekek árulnak különböző dolgokat, mint pl. papírzsibkendőt vagy szappant az utcákon.

Mindenütt tetten érhető a betegségek terjedése miatti félelem. Riasztó mértékben emelkedett a leishmaniasis előfordulásának száma. A leishmaniasis egy parazita által okozott betegség, ami gyakori az Aleppó körüli régióban, de a konfliktus kirobbanása előtt ellenőrzés alatt tudták tartani. A harcok kirobbanása óta Szíriában és Törökországban már 100 000 új esetet diagnosztizáltak az orvosok. Libanonban a menekültlakosság körében újra felbukkantak olyan betegségek – mint pl. a tuberkulózis és

a kanyaró –, amelyeket már majdnem felszámoltak. Az ország túlterhelt kórházai egyre nehezebben tudnak lépést tartani az igényekkel. És míg a szíriai orvosok nem kapnak munkát Törökországban és másutt, Szíria akut orvoshiánytól szenved: egy nem régi becslés szerint az országban dolgozó orvosok száma 30 ezerről 5 ezerre apadt a harcok kitörése óta.

4.

Az elmúlt néhány hónapban, miközben a szíriai menekültek száma meghaladta még a hét évvel ezelőtti iraki háború miatti rendkívüli számokat is, a világ végre kezdett felfigyelni a menekültek helyzetére. 2013. június elején az ENSZ 5,2 milliárd dolláros segélyprogramot indított Szíria és a háború által érintett szomszédos országok támogatására – ez mindmáig a szervezet legnagyobb ilyen akciója. (2013. szeptember 2-áig mintegy 1,5 milliárd amerikai dollár gyűlt össze.) Amikor 2013 júliusában John Kerry amerikai külügyminiszter meglátogatta a jordániai Zatari táborát, az ott tartózkodó szírek tétlenséggel vádolták. Kerry azt válaszolta, hogy az Egyesült Államok épp a további lépéseket fontolgatja, augusztus 7-én pedig Barack Obama elnök bejelentette, hogy az USA újabb 195 millió amerikai dolláros humanitárius támogatással segíti a szíriaiakat.

Még ha az ENSZ adománygyűjtő céljai teljesülnek is – és még ha a civil szervezetek, a térség gazdag adományozói és maguk a szíriai magánszemélyek hozzájárulásait tovább is lehet növelni – a rászorulóknak közül sokan el lesznek zárva a segítség elől. 2013 tavasza óta a jordániai kormány jelentősen korlátozza a szíriaiak belépését jordániai területre, miközben lehetővé teszi, hogy az USA fokozza a katonai támogatást. Jordánia elsődleges fontosságú szempontja „egyértelműen a menekült-probléma”, mondta Martin E. Dempsey tábornok, az egyesített vezérkar vezérkari főnöke a *The New York Times*-ban 2013 augusztusában. Közben sok menekültet megakadályoznak abban, hogy Szíriából átkeljenek Törökországba vagy Jordániába. Néhányan kenőpénzekkel jutnak át a két említett országba, mások arra kényszerülnek, hogy máshol kereszenek menedéket. Az észak-iraki autonóm kurd

régió 2013. május végétől augusztus közepéig lezárta Szíriával szomszédos határát, miközben Bagdad csapatokat telepített, hogy őrizzék a hosszú iraki-szíriai határt Anbar és Ninive tartományokban. (A síita vezetésű iraki kormány ugyanis azzal vádolja a szunnita „terrorista” csoportokat, hogy beszivárognak az országba és fegyvereket csempésznek be Szíriából.) Libanoni tisztviselők pedig azt mondják, hogy ők is intézkedéseket fontolgatnak annak érdekében, hogy korlátozzák az országukba készülő szíriaiak számát.

Ennek eredményeként a szíriai menekülteknek – éppen akkor, amikor leginkább veszélyeztetetteké válnak –, nincs módjuk arra, hogy kijussanak az országból vagy segítséget kapjanak. Munkatársainak hősies erőfeszítései ellenére a szíriai Vörös Félhold, amely normális esetben Damaszkusz felügyelete alatt működik, gyakran nem képes arra, hogy eljusson a lázadók által felügyelt területekre vagy a nagyobb konfliktuszónákba. Az ENSZ már 2013 márciusában kijelentette, hogy Szíriában a „civiliek számára szinte nincs biztonságos hely, ahová mehetnének”. 2012 nyarán több ezer szíriai keresett menedéket Jarmúkban, egy Damaszkusztól délre található palesztin menekülttáborban. Ám decemberben már magát Jarmúkot is bombázták a szíriai repülőgépek, ismét menekülésre kényszerítve a menekülttábor lakóit. A háború legnagyobb részében Szíria északi területei viszonylag nyugodt volt, így az ország más részeiben otthontalanná vált családok tízezreinek úti céljává vált. Mivel 2013 nyarán itt is harcok törtek ki, 250 000 ember ismét költözni volt kénytelen.

A menekültválság egyik egyértelmű tanulsága az, hogy az erőszakos összecsapások a lázadók és a hadsereg között, vagy a lázadók és a rezsimpárti milíciák között, vagy akár a különböző lázadó csoportok között csak még rosszabbá tették a helyzetet. A probléma kezeléséhez nemcsak nagy mennyiségű humanitárius segélyre, hanem összehangolt nemzetközi erőfeszítésre lesz szükség annak érdekében, hogy korlátozzák a konfliktus terjedését.

Ám a cselekvésnek is meglehet a hátránya. A Szíria ellen jelenleg hatályban levő nemzetközi szankciók például azoknak is ártanak, akik már amúgy is sokat szenvedtek a konfliktus miatt

azzal, hogy segítenek elértekteleníteni a szíriai valutát és még nehezebbé teszik a segélyek szállítását. A Dán Nemzetközi Tanulmányok Intézetének (Dansk Institut for Internationale Studier, DIIS) egyik 2013-ban készült tanulmánya szerint Szíria szegényei most „inflációval, magasabb élelmiszer- és üzemanyagárakkal, behozatali korlátozásokkal és magasabb munkanélküliséggel szembesülnek. [...] A behozatali korlátozások és a kereskedelem akadályozása sok helyi kereskedőt, akik ellátmányt biztosítottak a segélyszervezetek, arra kényszerítettek, hogy beszüntessék működésüket.”

Ígéretesebbek lehetnek azok az erőfeszítések, amelyeknek az a célja, hogy a civil szükségletekhez igazítsák a katonai stratégiát. Egy nemrégiben készült jelentésben Anthony Cordesman amerikai katonai elemző sürgette a „széles körű nemzetközi erőfeszítést a szíriai menekültek támogatására olyan Szírián belüli területeken, ahol mérsékelt lázadó csoportok és civil szervezetek tevékenykedhetnek.” Cordesman javaslata szerint ez megvalósítható lenne egy „polgári-katonai” terven keresztül, amely éppen annyira fontosnak tekinti az olyan programokat, mint pl. az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Hivatala (USAID) által szervezett élelmiszer-elosztást Szíria egyes részein, mint a lázadók katonai támogatásának.

Miközben lezárják határait azok előtt a szíriai civilek előtt, akik menekülni próbálnak, Szíria szomszédai maguk is egyre inkább belekeverednek a konfliktusba. A menekültekkel ellentétben most mindkét fél harcosai szabadon utazhatnak be és ki a libanoni vagy a török határon át, valamint – a hivatalos korlátozások ellenére – a jordánon vagy az irakin. Észak-Irakban a Kurdisztáni Regionális Kormány megszervezett egy „szíriai pesmergát”, egy több ezer Irakban kiképzett szíriai kurdból álló milíciát, hogy bevessék őket Szíria kurdok lakta régiójában.

Ahogy az erőszak folytatódik, a nemzetközi közösség – és maguk a sírek is – egyre inkább megosztottak az Obama-kormányzat által javasolt Damaszkusz elleni légitámadásokat illetően. Számos menekült kérdezte, hogy miért nem tesz többet az Egyesült Államok. Sokan egy repülési tilalmi övezet kijelölését követelték, míg mások azzal érveltek, hogy már túl késő ahhoz, hogy az Egyesült Államok belépjen egy olyan konfliktus-

ba, amelyet már rég [a szír kormánnyal szemben álló oldalon harcoló] erőszakos milíciák uralnak, melyek közül sokat olyan külföldi hatalmak finanszíroznak, mint Irán, Oroszország, Szaúd-Arábia és Katar. Szeptember 9-én Navi Pillay, az ENSZ emberi jogi főbiztosa azt mondta, hogy „a felháborító helyzet nemzetközi fellépésért kiált, de a katonai válasz vagy a fegyverszállítások folytatása azzal a kockázattal jár, hogy regionális futótűzet idéz elő, ami valószínűleg sokkal több halálhoz és még nagyobb szenvedéshez vezetne.” Ebben a vitában azonban nagyrészt figyelmen kívül hagyják azt a döntő kérdést, hogy vajon visszatérhet-e otthonába – és ha igen, mikor – az a több millió szíriai, aki eddig elmenekült. Néhány nemzetközi tisztviselő már javasolta, hogy kössenek egy hivatalos tűzszünetet, amelyet egy átmeneti kormány vagy igazgatóság létrehozása követne, és ha ez sikeres, az lehetővé tenné a szíriaiak biztonságos visszatérését legalább az ország bizonyos részeibe. Azok közül azonban, akikkel beszélünk, sokan kétségeiknek adtak hangot azt illetően, hogy azt a Szíriát, amit ismertek, valaha is újjá lehet-e építeni...

2013. szeptember 12.

A szerzőknek a jelen cikk megírásához Jordániában, Libanonban, Törökországban és Irakban folytatott kutatómunkáját a Pulitzer Center on Crisis Reporting támogatta.

(The New York Review of Books)

Nicholas Lemann

A New Deal árnyékos oldala

Ira Katznelson: Fear Itself: The New Deal and the Origins of Our Time (Liveright, 2013, 706 oldal) című könyvének bemutatása

A New Deal a liberális politikai hatalom tetőpontja volt az amerikai történelemben. A gazdasági válság leküzdésére meghirdetett program

végül egész kedvező eredménnyel zárult, hiszen Amerika legyőzte a nagy gazdasági világválságot és szövetségesei oldalán győztesen került ki a második világháborúból is. A New Dealt ezért általában felemelő, inspiráló történetként mutatják be – kivéve a konzervatívokat, akik helytelenítik a központi kormányzat és az adózás bővítését az 1930-as és 1940-es években. Nos, Ira Katznelson nem egy ilyen történetet mutat be. Hosszú, tudományos alapossággal megírt könyvének egészét előnti a Roosevelt- és Truman-évek alatti tiszta terrornak ugyanaz az érzése, ami áthatja például Philip Roth *Összeesküvés Amerika ellen (The Plot Against America, 2004)* című regényét is. Nemcsak arról vagyunk hajlamosak megfeledkezni, hogy mennyire veszélyes volt a helyzet az egész világban a New Deal idején, hanem arról is, hogy milyen tapinthatóak voltak azok az eredmények, amelyek sokkal rosszabbak voltak annál, amit mi itt, Amerikában kaptunk.

Egy másik különbség a *Fear Itself* és a New Deal történetét bemutató eddigi munkák legtöbbje között az, hogy Katznelson politológusként gondolkodik. Ez azt jelenti, hogy bár az elnökök személyén keresztül határozza meg a tárgyalt időszakot – azt a húsz évet, amit Franklin Roosevelt és Harry Truman elnökként a Fehér Házban töltött – Roosevelt és Truman maguk távoli, szinte szellemeszerű alakok maradnak. A két elnök nem elsődleges meghatározója a kormányzás irányvonalának, és Katznelson nem érdeklik sem személyes tulajdonságaik, sem vezetési módszereik. Ehelyett a hangsúly a kongresszuson és a kormányzati szerveken, illetve tágabb értelemben véve a politikai rendszereken, a szavazáson és az érdekcsoportokon van.

Katznelson azzal kezd, hogy a New Deal-t globális környezetbe helyezi. A súlyos gazdasági világválság egzisztenciális fenyegetést jelentett a liberális demokrácia számára mindenütt a világon, mind magára az eszmére nézve, mind pedig a valóságban. Válaszul ugyanarra a gazdasági válságra, amellyel az Egyesült Államok szembesült, Németország a nemzeti szocializmus, Olaszország pedig a fasiszmus felé fordult, miközben a Szovjetunióban már létezett a kommunizmus egy formája, amelyben a szándékosan szemellenzöt hordókon kívül egyetlen

liberális sem tudott hinni. Roosevelt elnök első négy éve alatt ezek az alternatív rendszerek nagyon közel jártak ahhoz, hogy erővel rákényszerítsék magukat sok más országra.

Még az sem volt teljesen magától értetődő és világos, hogy a demokrácia nálunk, az Egyesült Államokban túléli a válságot. George Kennan titokban már úgy gondolta, hogy az Egyesült Államok is „tekintélyuralmi állammá” válik. Amikor egy hónappal beiktatása előtt Walter Lippmann meglátogatta Rooseveltet, azt mondta a leendő elnöknek, hogy „lehet, hogy nem lesz más választása, mint hogy diktatórikus eszközökkel kormányozzon.” Számos prominens személyiség még nyilvánosan is dicsérte azokat az antidemokratikus alternatív politikai rendszereket, amelyek Európában megjelentek, különösen az olasz fasiszmust. Egy ismert New Deal tisztviselő például kifüggesztette Benito Mussolini portréját az irodája falára; Nicholas Murray Butler, a Columbia Egyetem rektora pedig azt mondta az elsőéves hallgatónak, hogy a diktatúrák jelenleg a vezetők jobb osztályát termelik ki magukból, mint a demokráciák.

Amikor Italo Balbo, az olasz légiközlekedési miniszter 1933-ban körbeutazta az Egyesült Államokat, az amerikaiak hősként fogadták. Egy chicagói szállodában megrendezett nagyszabású díszvacsorán, írja Katznelson, „sokan emelkedtek, hogy fasiszta tisztelgéssel üdvözljék a bálterembe belépő Balbót és társait.” Még a háború után sem tartották kizáró oknak, hogy a nürnbergi háborús bűnösök perében az az Iola Nikicsenko legyen a szovjet bíró, aki néhány évvel korábban olyan sztálini jogtíráásokban elnökölt, mint az 1937-es moszkvai koncepció perek.

Katznelson azt akarja, hogy megértsük, mennyire nem volt garantált a New Deal végeredménye. Továbbá – mivel nem volt valódi átmenet, ami elválasztotta volna a gazdasági válságot a második világháborútól, illetve a háborút a nukleáris pusztítással fenyegető hidegháborútól – azt állítja, hogy az országos félelem, ami Roosevelttel hivatalba lépését kísérte, nem csökkent sokat az elkövetkező húsz évben sem. A New Dealre, írja, „a liberális demokrácia teljesítőképességével és sorsával kapcsolatos szüntelen bizonytalanság légkörében” került sor. Ez egy nagyon sötét kép arról az időszakról, egy olyan kép, amelynek

egyben sikerül közvetítenie azt is, hogy milyen mélységesen hálásnak kell lennünk azért, hogy a dolgok nem alakultak rosszabbul – ami könnyen megtörténhetett volna.

Katznelson számára egy demokrácia központi intézménye a nemzeti törvényhozás, így a demokrácia erejének próbája az, hogy a végrehajtó hatalom magához tudja-e ragadni a törvényhozás joghatóságát. Ami az olasz, a német és a szovjet rendszerben közös volt, az a törvényhozó hatalom teljes eltörlése, méghozzá (legalábbis kezdetben) minden valódi nyilvános tiltakozás nélkül. Bár Rooseveltt és Truman következetesen igyekezett a törvényhozásról a végrehajtó hatalomra ruházni a hatalmat, az Egyesült Államok soha nem merészkedett még csak a közelébe sem annak, hogy permanensen csökkenjen a kongresszus szerepe. Ez pedig, ahogy Katznelson írja, „jelentős, akár rendkívülinek is nevezhető eredmény” volt.

Mivel sokkal intenzívebben összpontosít a kongresszusra, mint a New Deal történetéről írt nem szakmai olvasóközönségnek szóló munkák, ez természetesen arra vezeti Katznelson, hogy egyidejűleg összpontosítson arra az alapvető szerepre is, amit a Dél játszott a New Deal politikáinak alakításában. Aki valaha is tanult amerikai történelmet, tisztában van azzal, hogy a Dél lényeges része volt a Demokrata Párt koalíciójának a New Deal idején, és hogy a vizsgált időszakban a déli államokban fenntartották a faji elkülönítési Jim Crow-rendszert.⁵ A New Deal két nagy fausti alkut kötött olyan szövetségesekkel, akiket Katznelson habozás nélkül gonoszoknak nevezne – az egyiket Sztálinnal, a másikat a Jim Crow-i Déllel –, és ezek a szövetségesek alakítják a New Dealről alkotott elképzelését. És nem csupán arról van szó, hogy a New Deal inkább elfordította a tekintetét és nem látta meg ezeknek a rendszereknek a szörnyűségeit, hanem arról is, hogy az új politikai rendszert, amit az Egyesült Államok kidolgozott ebben az időszokban, mélyen alakították ezek a kellemetlen szövetségek.

5 Jim Crow: eredetileg a fekete bőréket megtestesítő színpadi figura, akit egy fehér (Jim Crow szerepét feketére festett arccal játszó) színész, Thomas D. Rice keltett életre 1832-ben. Jim Crow-törvények alatt az Egyesült Államok déli államaiban 1876 és 1965 között érvényben levő faji szegregációs törvényeket értjük.

A Dél, természetesen, a polgárháború és az azt követő rekonstrukció miatt demokrata volt. A politikai alku révén, amivel 1877-ben a rekonstrukció véget ért, a republikánusok megkapták a Fehér Házat (Rutherford B. Hayes lett az elnök), a demokraták pedig elérték, hogy a szövetségi csapatokat kivonják a déli államokból. Ez egyben azt is jelentette, hogy az afro-amerikaiak polgárjogait és szavazati jogát biztosító tizennegyedik és tizenötödik Alkotmánymódosítást már nem tartatják be ezekben az államokban, mivel a rekonstrukció ideje alatt is csak a szövetségi csapatok jelenlétének köszönhetően voltak érvényesíthetők. A Dél olyannyira mélységesen hálás volt ezért, hogy lényegében hű maradt a Demokrata Párthoz mindaddig, amíg a demokraták meg nem változtatták a korábbi elgondolásukat és jóváhagyták az 1960-as évek polgárjogi törvényeit. Ezzel szemben a New Deal kezdetén – és ugyanezen okokból – a legtöbb fekete szavazó (akik szükségképpen a déli államokon kívül éltek) még mindig lojálisan a republikánus jelöltekre szavazott.

Katznelson emlékeztet bennünket, hogy a könyvében tárgyalt időszak jelentős szakaszaiban – beleértve az elejét is – a Demokrata Párt nem volt képes arra, hogy a Dél nélkül győzelmet arasson az elnökválasztáson (ugyanaz igaz ma a Republikánus Pártra). Az 1932-es választásokon a déli államokon kívüli demokratapárti kongresszusi jelöltek együttesen csak a szavazatok 40%-át szerezték meg, a déli államokban indulók viszont a 86%-át. Amikor Rooseveltt hivatalba lépett, a kongresszusi bizottságok elnökeinek több mint fele déli képviselő volt.

Katznelson arra is emlékeztet bennünket, hogy a déli államokban a fehérek és feketék többsége lényegében nem tudott élni a szavazati jogával a szavazási adók miatt. A választásokon való részvételi arány megdöbbentően alacsony volt a déli államokban – Georgia, Mississippi, Alabama és Dél-Karolina államokban például a szavazásra jogosult (azaz főleg fehér) állampolgárok kevesebb mint 20%-a adta le a voksát a döntő jelentőségű 1940-es elnökválasztáson. Az 1938-as időközi választásokon a több mint kétfélmillió lakossal rendelkező Mississippi államban csak 35.000 szavazó volt. Nagyon hosszú ideje szolgáló déli politikusok egy szorosan összetartó csoportja, akik számára a Jim Crow-rendszer fenntartása feltétlenül szükséges

volt, arra használta a kongresszusi rangelsőségi rendszert, hogy egy működő vétőjogot tartsanak fenn a New Deal összes politikája felett.

Szűkebb értelemben véve a Dél arra használta a hatalmát, hogy de facto regionális kivételeket biztosítson számos New Deal politika alól, akár azzal, hogy kivonta a hatályuk alól a háztartási alkalmazottakat és mezőgazdasági munkásokat (vagyis a feketéket), vagy azáltal, hogy a felettük gyakorolt adminisztratív és politikai ellenőrzést az államok kormányainak kezébe adta. Hogy a legnyilvánvalóbb példát említsük, a társadalombiztosítási rendszert megteremtő 1935-ös törvény mindkét fentebb említett jellegzetességgel rendelkezett. Tágabb értelemben véve, érvel Katznelson, épp a Dél volt az, amely lezárta annak a lehetőségét, hogy a New Deal még inkább baloldali irányba tolódjon el. A New Deal végül nagyrészt megvalósította egy sor célját – egy amerikai jóléti állam megteremtését, beleértve a nyugdíjbiztosítást és egy erős szakszervezeti mozgalmat –, de még a közelében sem járt annak, hogy számos más célt elérjen, amelyek már magukban foglalták volna (demokratikus folyamatok révén) egy központibb tervezésű gazdaság megteremtését; egy olyan (terv)gazdaságét, amely már létezett az ország antidemokratikus (és nyilvánvalóan sikeres) versenytársaiban az 1930-as és 1940-es években.

Nem arról volt szó, állítja Katznelson, hogy Roosevelt meggondolta volna magát, vagy hogy így reagált arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság 1935-ben alkotmányellenesnek minősítette a National Recovery Administration létrehozását, azaz az elnök első jelentős lépését a tervgazdaság irányába. Nemzeti konszenzus sem volt a központi tervezéssel kapcsolatban. Ez az időszak egész egyszerűen túl kaotikus volt ahhoz, hogy akár egyikről, akár másiktól szó lehessen. A kongresszus volt az, ami megakadályozta a nemzeti gazdasági tervezést, még hozzá olyan okokból, amelyeknek a déli blokknak a faji rend fenntartásával kapcsolatos aggodalmaihoz kapcsolódtak. A Dél Katznelson nézete szerint hajlandó volt arra, hogy egészen addig haladjon balra gazdasági kérdésekben, amíg ez nem veszélyezteti a szegregációt. Amikor kezdett úgy tűnni, hogy a gazdaságpolitika és a faji kérdés összefonódik, a Dél nem támogatta tovább a gazdaságpolitikai elképzeléseket, és ez egyben

meghatározta a New Deal baloldali határát is.

A fordulópont, írja Katznelson, az 1938-as méltányos munkaügyi normákról szóló törvény (Fair Labor Standards Act, FLSA) volt, ami megállapította a szövetségi minimálbért és „a New Deal radikális lendületének utolsó jogalkotási győzelme” volt. Bár a törvény legkorábbi változatát egy déli szenátor, az alabamai Hugo Black (a Legfelsőbb Bíróság későbbi bírója) dolgozta ki, 1937-re a Dél támogatása a munkakörülményeket érintő szövetségi jogszabályok iránt kezdett összeomlani, mert a déli kongresszusi képviselők már nem voltak annyira biztosak abban, hogy szükség esetén bármilyen törvényt módosíthatnak, és így a rendszerük nem kerül azok hatálya alá. Növekedett a szakszervezetek országos politikai hatalma, amelyek érdekeltek voltak abban, hogy feketéket éppúgy alkalmazzanak, mint fehéreket, az északi városokban pedig a Demokrata Párton belül már volt egy külön (bár kis létszámú) fekete választói csoport is. Mivel a Délnek hirtelen (bár, ahogy később kiderült, tartósan) kétségei támadtak, a FLSA-t alig tudták elfogadtatni, és akkor is csak egy nagyon hosszú törvényhozási küzdelem után.

Ahogy a Dél elfordult a Roosevelttel való szolidaritástól a belügyi kérdések terén, úgy fordult Roosevelttel szembe a közelgő II. világháború felé. Ezen a téren viszont, ahogy Katznelson elmondja, a Dél teljesen támogató volt, sokkal inkább, mint az ország többi része. A domináns csoport a Republikánus Pártban akkoriban izolacionista volt, és amint arra Katznelson emlékeztet bennünket, a Demokrata Párt északi, urbánus szárnyában sok olasz-amerikai, német-amerikai, valamint ír-amerikai volt, akik szintén szkeptikusak voltak a háborúba való belépést illetően.

A Dél mindig is harciasabb volt, mint az ország egésze, érthető tehát, hogy miért támogatta a háborúba való belépést. Az viszont nem teljesen világos, hogy miért volt a Dél annyira militánsan anti-náci. Adolf Hitler nagy rajongója volt az *Elfűjta a szélnek*, és számos prominens náci vezető úgy gondolta, hogy a Dél szimpatikusnak találná faji nézeteiket – de nem így történt. A Pearl Harbor elleni japán támadás előtti döntő lépések, amelyek olyan felkészültté tették az Egyesült Államokat a háborúra – beleértve a

katonai kiadások nagyarányú növelését, Nagy-Britannia hadianyaggal történő támogatását és a sorkatonaság létrehozását – mind lehetetlenek lettek volna a déliek lelkes támogatása nélkül a kongresszusban. Cserébe a Dél kapott néhány biztosítékot arra, hogy az Egyesült Államok militarizálása oly módon fog lezajlani, hogy az nem fenyegeti a Jim Crow-rendszert (például fenntartják a szegregált egységeket a hadseregben).

Mint minden, a *Fear Itself*-ben bemutatott pozitív eredmény esetében, az Egyesült Államok megfizette az izolacionizmustól való elfordulás árát. Ez az ár a nemzetbiztonsági állam elfogadása volt, amely titokban a demokratikus politika szokásos határain kívül működhetett. Rooseveltnél országos szükségállapotot hirdetett, ami már hat hónappal a Pearl Harbor elleni támadás előtt rendkívüli hatalmat biztosított neki. Ebből következett a szövetségi alkalmazottak hűségesküje, az Egyesült Államokban élő japánok internálási programja, illetve egy hatalmas, túlságosan agresszív FBI megfigyelési program, amelyben olyan embereket figyeltek meg (köztük, kizárólag faji alapon, afroamerikaiakat), akiket az égvilágon semmivel sem gyanúsítottak. A program részét képezte egy 70.000 polgári informátorból álló hálózat létrehozása is.

Az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottságot egy déli politikus, a texasi John Nance Garner hozta létre, és az ugyancsak texasi Martin Dies volt az első elnöke. Az Alien Registration Act, vagyis a külföldiek nyilvántartásáról szóló törvény, amelynek keretében ötmillió embert vettek nyilvántartásba és közülük közel egymilliót korlátozott jogokkal rendelkező „ellenséges idegennek” minősítettek, a virginiai Howard Smith munkája volt. Ez a fajta fordulat a szövetségi kormányzásban rendszeresen visszatérő eleme Washingtonnak az ország életében játszott szerepének. Most például a PRISM (Planning Tool for Resource Integration, Synchronization, and Management) nevű elektronikus megfigyelési program és hasonló tevékenységek formájában tér vissza, amelyet még George W. Bush indított el és Barack Obama hivatalba lépését követően is folytatódott.

A háború miatt a központi gazdasági tervezés felé való fordulás, amit az ország az 1930-as években még visszautasított, az 1940-es években szinte egyik napról a másikra megtörtént – nem a

törvényhozás, hanem a végrehajtó hatalom döntésének eredményeként. A szövetségi kormány mérete tízszeresére nőtt, ellenőrzést gyakorolt a béreke és az árak felett, és nagy mértékben részt vett a legtöbb amerikai iparág tevékenységének tervezésben. Ahogy Katznelson fogalmaz, „az ország megtanult úgy cselekedni, mintha egy nagy, egységes vezetésű vállalat lenne.” A II. világháború bebizonyította, hogy az Egyesült Államok sikeresen versenyezhet a nem demokratikus országokkal, de azon az áron, hogy maga is lényegesen kevésbé demokratikussá válik.

Ahogy azt a nagy gazdasági világválság és Rooseveltnél felemelkedése is tette, a háború vége lehetőséget nyújtott az amerikai politikai rend átalakítására. Katznelson a Délt ennek a folyamatnak a középpontjába helyezi. Nőtt a Dél befolyása a kongresszusban, mert a republikánus sikerek az 1942-es és 1946-os választásokon növelték a demokrata képviselők között a déliek számát.

Roosevelt és Truman a háború vezetésére irányuló döntéseiken keresztül szinte elkerülhetlenné tették a hidegháború gyors kialakulását. Rooseveltnél szövetséget kötött egy totalitárius állammal, majd hagyta, hogy az hozza a legnagyobb emberáldozatot a háborúban: a II. világháborúban elesett szovjet katonák száma több mint hússzorosa volt az elesett amerikaiakénak. Ez pedig azt is jelentette, hogy mire a háború véget ért, már a szovjetek irányították egész Kelet-Európát, és nem szándékoztak lemondani róla. Amikor Truman úgy döntött, hogy a két atombombát ledobják Japánra, ezzel biztosította, hogy évtizedeken át – ha ugyan nem örökre – egy szorongató terror hassa át a nemzetközi kapcsolatokat.

Minden, amire a hidegháborúhoz szükség volt, a kormányzat állandó és jelentős részévé vált, ami valószínűleg védett a demokrácia rendes jogalkotási eljárásától. Hogy Susan Rice korábbi amerikai ENSZ-nagykövet 2013 júniusában „csak” nemzetbiztonsági tanácsadó lett és nem külügyminiszter, annak az az (egyik) oka, hogy a Nemzetbiztonsági Tanácsot a háború után úgy hozták létre, hogy kívül essen a kongresszus felügyeleti körén, így Rice kinevezéséhez nem volt szükség megerősítő bizottsági meghallgatásra.

Ugyanebből az időszakból származik a CIA, a

Védelmi Minisztérium (és székháza, a Pentagon), az önálló haderőnemmé vált Légierő (Air Force) és annak a nukleáris hadviselésre szentelt agresszív ága, a Stratégiai Légi Parancsnokság (Strategic Air Command, SAC). A II. világháború végével meredeken csökkentek a védelmi kiadások és az állandó hadsereg mérete, de hamarosan ismét szárnyalni kezdtek és szárnyalnak azóta is. Az a fajta tervezési folyamat lett az általános, amelyben a kormány együttműködik az üzleti élettel – amit Katznelson „korporatívnak” nevez – a katonai és védelmi ügyekben. A hadsereg meghatározó finanszírozójává vált a tudományos kutatásnak, beleértve a magánegyetemeteket is. Mindezek a változások hozzájárultak ahhoz, hogy az Egyesült Államok azzá vált, amit Katznelson „keresztes államnak” és „állandó háborús gazdaságnak” nevez. És mindezt lelkesen támogatta egy olyan kongresszus (különösen azok a bizottságok, amelyek a katonai ügyeket felügyelik), amelyet a déli képviselők uraltak.

Belföldön a folyamat ellenkező irányú volt: az Egyesült Államok, ami egy, a nyugat-európaihoz hasonló szociáldemokrata rendszert hozhatott volna létre, ehelyett visszalépett. A két jogszabály, amely kijelöli a New Deal magasságából a háború utáni rendre való áttérés határait, az 1935-ös Wagner-törvény és az 1947-es Taft–Hartley (szakszervezet-ellenes) törvény. Mindkettő bírta a Dél kulcsfontosságú támogatását, és Katznelson annak tulajdonítja az egyikről a másikra való váltást, hogy a Dél egyre idegesebb volt amiatt, hogy képes-e fenntartani a faji rendet. „A déli törvényhozók számára a munkaerő egyenlővé vált a fajjal”, írja Katznelson, és déli támogatói számára a Taft–Hartley törvény a „Jim Crow-rendszer biztonságának diadala” volt.

A munkaerő-politikában megfigyelhető váltással egyformán fontos volt, érvel Katznelson, az az elképzelés, hogy a kormány gazdaságirányítói tevékenységének inkább az adózásra és a kormányzati kiadásokra kell összpontosítani, és nem a gazdasági tervezésre. 1939-ben a kongresszus létrehozta a Nemzeti Erőforrás Tervezési Testületet (National Resources Planning Board) és a Költségvetési Irodát (Bureau of the Budget). A háború után az előbbi megszüntették, az utóbbi viszont fontos hivatallá vált és napjainkban

Gazdálkodási és Költségvetési Hivatal (Office of Management and Budget) néven ismerjük. Az ügynökségeket, amelyek nagyobb beleszólást biztosíthattak volna a központi kormányzatnak a gazdaságirányításba, a Dél – faji okokból – megakadályozta abban, hogy ezt megtegyék. Az Egyesült Államok Foglalkoztatási Szolgálatát (United States Employment Service) kivonták a Munkaügyi Minisztérium felügyelete alól és egyfajta helyi irányítás alá helyezték, amit a Dél mindig is kívánatosnak tartott. A déli irodák aztán rutinszerűen úgy hirdették meg az állásokat, hogy azokat csak fehérek vagy csak feketék tölthetik be.

A Méltányos Foglalkoztatási Gyakorlatok Bizottságát (Fair Employment Practices Commission), amit Rooseveltnél elnök 1941-ben hozott létre (apró előfutáraként a szövetségi kormány elkötelezettségének a polgárjogok iránt) a háború után – Truman akarata ellenére – megszüntette a kongresszus, mert a Dél rendkívül rossz szemmel nézte a bizottság tevékenységét. Katznelson emlékeztet bennünket arra, hogy a Dél szerepe a Demokrata Pártban továbbra is annyira fontos maradt, hogy Adlai Stevenson alelnökjelöltje az 1952-es és 1956-os elnökválasztásokon is déli szenátor volt – az első rendíthetetlenül szegregáló, a második már kevésbé.

A politológusok arra használják a „pluralista” szót, hogy egy olyan rendszert írjanak le vele, amelyben a különböző érdekcsoportok szüntelenül versenyeznek az előnyért, és nincs átfogó, meghatározó fogalom a közérdekre. A nyertes fél előjoga, hogy meghatározza a közérdeket, a rendszer erkölcsi elkötelezettsége pedig az eljárásához kötődik, nem az eredményekhez. A New Deal végterméke, érvel Katznelson, egy pluralista, „eljárás” állam volt a belügyek tekintetében, és egy sokkal kiterjedtebb és kevésbé demokratikus állam – korporatív, elkötelezett a tervezés iránt a „nemzet érdekében” – a katonai ügyekben. Ez gyakorlatilag a liberálisok rémálma (és azt is bizonyítja, hogy az ember nem lehet biztos abban, hogy az érdekcsoportok befolyásának csökkentése a politikában szükségképpen kellemes eredményekkel jár).

Ira Katznelson, aki kollégám a Columbia Egyetemen, figyelemre méltó dolgot visz véghez a *Fear Itself*-ben azzal, hogy egy nagyszabá-

sú, rendkívül részletes csoportképet fest a New Dealről, egy frissnek és szokatlannak tűnő képet. A könyv sikere részben annak köszönhető, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy arra az anyagra összpontosítson, amely kívül esik a szokásos New Deal narratívák határain. Ahelyett hogy úgy tekintene a New Dealre, mint olyasvalamire, ami – mint minden politika – egy sor kompromisszumot foglal magába, Katznelson egy nagy teljesítményt tár elénk, az amerikai demokrácia megőrzését, amit a sztálini Szovjetunióval és a polgárjogi korszak előtti amerikai Déllal kötött mélyen korrumpáló szövetség révén lehetett elérni.

Philip Roth fentebb már említett *Összeesküvés Amerika ellen* című regényében a borzalmak sorának csúcspontja az, hogy a zsidó származású Rothcsaládot arra utasítják, hogy a New Jersey állambeli Newarkból költözzenek át Kentuckyba, ahol a család egyik tagja bármelyik pillanatban eltűnhet. A Déltől való rettegéshez hasonló érzés hatja át a *Fear Itself* című könyvet. Katznelson teljesítményének iróniája az, hogy – részben – egy saját fausti alku révén jön létre: a New Deal sokkal összetettebbé és érdekesebbé tette azzal, hogy túlságosan is leegyszerűsítette az egyik meghatározó szereplőjét.

Pontosabban szólva az, hogy Katznelson úgy bánik a fajjal, mint ütökártyával a Dél politikájában – bár ez általában véve indokolt – arra kényszeríti a szerzőt, hogy úgy kezelje a Dél nézeteit a gazdasági kérdésekről, mintha sokkal kevésbé lettek volna belsőleg vitatottak és sokkal baloldalibbak lettek volna annál, mint valójában. A faj mindennél fontosabb lehetett a Dél számára, de még mindig lett volna – és volt is – hely a nézetkülönbségeknek azokkal a gazdasági és egyéb kérdésekkel kapcsolatban, amelyeknek tartós regionális és országos hatásuk volt.

1965. március 25-én, amikor a Selma–Montgomery menet végén Martin Luther King beszélt tartott Alabama állam Capitoliumának lépcsőin – egy drámaibb polgárjogi pillanatban, és egy jobb beszédet, mint a híres „Van egy álomom” („I Have a Dream”) kezdetű, amit az 1963-as washingtoni menet végén tartott – a pódiumon töltött idejének jelentős részét annak szentelte, hogy összefoglalja C. Vann Woodward történetész gazdasági stratégiákról írt munkáját.

Fontos szellemi esemény volt, amikor a Dél

kiemelkedő tudósokat kezdett termelni – mint például Woodwardot (aki 1908-ban született az Arkansas állambeli Vanndale-ben) és a politológus V. O. Keyt (aki a Texas állambeli Austinban született ugyanebben az évben) –, akik nem voltak arra hajlandók, hogy úgy ünnepeljék a Jim Crow-rendszert, mint elődeik tették Woodrow Wilsonig visszamenőleg. Woodward és Key New Deal párti gazdasági populisták voltak, akik a Dél egy alternatív történelmét írták meg, amelyben a rasszizmus, nem elkerülhetetlen szabályozó tényező a déli politikában, hanem gazdag fehér konzervatívok eszköze arra, hogy megakadályozza a szegény többséget (fehéreket és feketéket), hogy összefogjanak és együttesen követeljék a gazdasági igazságosságot. King Montgomery-ben elhangzott beszédéből idézve:

„A faji megkülönböztetés, mint életmód, nem mint a fajok közötti gyűlölet természetes következménye született meg közvetlenül a polgárháború után. Akkoriban nem voltak a fajokat szegregáló törvények. És ahogy arra a neves történész, C. Vann Woodward világosan rámutat a Jim Crow különös pályafutása (The Strange Career of Jim Crow) című könyvében, a fajok szegregációja valójában egy politikai cselekvés volt, amelyet a feltörekvő bourbon [reakciós] érdekek alkalmaztak a Délen, hogy a déli tömegek megosztottak maradjanak és a déli munkaerő legyen a legolcsóbb az országban.

Egyszerű dolog volt elérni, hogy a polgárháború követő években a szegény fehér tömegek továbbra is jóformán éhbéért dolgozzanak. Mert ha az ültetvényen vagy a malomban dolgozó szegény fehér munkás elégedetlen volt az alacsony bérekkel, elég volt ha az ültetvényes vagy a malom tulajdonosa megfenyegette azzal, hogy kirúgja és egy volt néger rabszolgát vesz fel a helyére, akinek aztán még kevesebbet fizet. Így a déli bérszínvonalat szinte elviselhetetlenül alacsonyan tudták tartani.”

Nehéz elképzelni olyan tudományos munkát, aminek több közvetlen és azonnali politikai következménye lett volna, mint Woodward könyvének, amely a huszadik század közepén vázolta fel a déli történelem egy olyan változatát, amelyben a Jim Crow-rendszer a múltban elkerülhető lett volna,

és így reverzibilis volt a jelenben. Alig néhány hónappal King beszéde után a kongresszus elfogadta a választójogi törvényt (Voting Rights Act), és a liberális demokrácia felismerhető, ámbár tökéletlen formában megérkezett a Délre.

Ma Woodward nézete a déli történelemről túl derülátónak tűnik. A gazdaságilag populista csoport, amiről Woodward hitte, hogy a rekonstrukció után dominánssá válhatott volna, utólag visszatekintve haloványnek tűnik annak az időnek a fehér rasszizmusához képest. (Sokkal több feketét ölték meg az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején azok a fehér terroristák, akik megpróbálták visszafordítani a folyamatot, mint ahányat valaha is meglincseltek.)

Mégha Katznelsonnak lényegében igaza is van, az már meglehetősen szabad értelmezés, hogy úgy mutatja be a déli bourbonokat (mint a virginiai Harry Byrd vagy a Mississippi állambeli James Eastland) és a bankgyűlölő populistákat (mint a texasi Wright Patman vagy a Mississippi állambeli Theodore Bilbo), hogy azok politikai tekintetben nem különböztek lényegesen egymástól. Ezzel túlságosan is csökkenti az üzlet-orientált „Új Dél” konzervatívok fontosságát, akik a New Deal idején végig aktívak voltak és utána dominánssá váltak, és akik hajlottak arra, hogy egy kicsit kevésbé szélsőségesek legyenek faji kérdésekben (különösen akkor, amikor úgy érezték, hogy ezzel gazdasági haszon járna együtt), a nem faji jellegű belpolitikai kérdésekben pedig mindennek lehetett volna nevezni őket, csak radikálisnak nem.

Azoknak az emberek például, akik megteremtették a Dél ruha- és a bútortiparát, volt okuk arra, hogy szakszervezet-ellenesek legyenek; olyan okok, amelyek sokkal közvetlenebbek voltak számukra, mint a félelem attól, hogy a szakszervezetesítés aláássa faji rendszert. Alacsonyabb bért akartak fizetni, mint északi versenytársaik. Amikor Katznelson azt írja (miközben elmagyarázza, hogy miért ellenezte a Dél a szakszervezetpárti jogszabályokat az 1940-es években), hogy a szakszervezetek erősödése „azzal fenyegetett, hogy az ültetvényesek képtelenné válnak arra, hogy megtartsák a rosszul fizetett mezőgazdasági munkásokat,” nem veszi figyelembe a Dél alapvető váltását, ami akkor már javában folyamatban volt – hogy kölcsönvegyük Bruce Schulman egyik

kiváló 1994-ben megjelent könyvének a címét (*From Cotton Belt to Sunbelt: Federal Policy, Economic Development, and the Transformation of the South 1938–1980*) – a gyapotövezetről (Cotton Belt) a „Nap-övre” (Sunbelt).

Ugyanez a politikai logika érvényes a Dél olaj-, vegy-, és hadiparára, ill. bankszektorára, amelyek már komoly erőt képviseltek a Katznelson által vizsgált időszak végére. Nem akarták, hogy a kongresszusi képviselők kiálljanak a radikális gazdaságpolitikák mellett, de nem akarták azt sem, hogy a képviselők úgy összpontosítsanak a szegregáció fenntartására, hogy az már hátrányos az üzleti érdekeikre nézve. Függetlenül attól, hogy Woodwardnak (és Kingnek) igaza volt-e vagy sem abban, hogy a déli bourbonok tudatosan használták a rasszizmust, mint egyfajta politikai trükköt arra, hogy megkapják azt, amit gazdaságilag akartak, előállhatunk egy fordított érveléssel is. A déli üzleti élet hajlamos volt félretenni a faj kérdését, ha úgy tűnt, hogy ez a gazdasági fejlődést szolgálja, például amikor arra igyekeztek rávenni az északi vállalatokat, hogy települjenek át Délre. Továbbá a déli üzleti élet már hosszú évek óta reflexszerűen fordul a kormányzathoz segítségért anélkül, hogy bármilyen populista hajlama lenne. Azt gyakorolja, amit Katznelson „korporatizmusnak” nevez, de mint a kormányzati és az üzleti élet közötti kérdést, amelyben nem játszanak jelentős szerepet a szakszervezetek.

Ez pedig jelentős dolog. Katznelson meggyőzően érvel, amikor azt mondja, hogy az Egyesült Államok alapvető politikai rendjét átalakították a New Deal éveitől: míg a belpolitikában csak egy bizonyos pontig bővült a kormányzati szerepvállalás, addig katonai kérdésekben szinte korlátozás nélkül növekedett a kormány szerepe.

Attól kezdve, hogy 1948-ban déli demokraták egy csoportja kivált a Demokrata Pártból, majd saját pártot (States' Rights Democratic Party, „dixiekratak”) alapítva J. Strom Thurmond dél-karolinai kormányzót indította az elnökválasztásokon, a Dél kevésbé szilárdan demokratává vált. Továbbá Jimmy Carter 1976-os megválasztásától kezdve a Dél kezdte bizonyítani, hogy sikeres elnökjelölteket is ki tud állítani (nem számítom

ide Lyndon Johnson, mert ő alelnökből lett automatikusan elnök Kennedy meggyilkolása után). Ez pedig komoly eredmény volt, hisz a Jim Crow-korszak nagy részében – amikor a kongresszusi vezető pozíciók voltak a legjelentősebb tisztségek, amelyekre még a legtehetségesebb déli politikusok is vágyhattak – ezt nem sikerült elérni. Carter, Bill Clinton, Al Gore, George H. W. Bush és George W. Bush mind jelentős pártjelölteké váltak, és bár nem mindegyikük jött ugyanabból a pártból, mindannyian többé-kevésbé mérsékelt üzletpárti politikusokként tevékenykedtek, akik érzékenyek a középosztálybeli szavazók igényeire. A nézetek ezen halmaza, amely éveken át uralta az elnöki politikát, az üzlet-orientált déli politika hagyományából alakult ki, ami legalábbis az 1880-as évekre nyúlik vissza, amikor Henry Grady, az *Atlanta Constitution* című lap újságírója elkezdte használni az „Új Dél” („The New South”) kifejezést, hogy kifejezze a reményét egy olyan előrelépés iránt, ami csökkenteni a Dél függését a mezőgazdaságtól – ezt Katznelson nem említi.

Meglehet, hogy már vége azoknak az időknek, amikor a Délnek még nagy befolyása volt a nemzeti politikára. 2008-ban Hillary Clinton elvesztette az elnökválasztásokat Barack Obamával szemben, a Demokratikus Vezető Tanács (Democratic Leadership Council) – a mérsékelt-konzervatív csoport, amelynek mind Clinton, mind Gore elnöke volt – pedig kiszállt az üzletből. A demokraták megtalálták a módját annak, hogy megnyerjék az elnökválasztásokat, egy olyan módot, amely nagyrészt megkerüli a Délt (de nem Floridát), a republikánusokat pedig egy, a párton belüli libertariánus csoport uralja, amelyben nincs sok hely a feketéknek, de nem gyökerezik a hagyományos déli politikában sem.

Mindazonáltal még az Obama-adminisztrációban is egy mérsékelt, piaci-barát, szabályozásellenes, nem teljes szívvel szakszervezetpárti politika dominál. Ugyanez mondható el arról a vélekedésről, hogy a katonai és „biztonsági” ügyeket a végrehajtó hatalom titokban is tudja intézni. Ez részben déli nézetek egy régóta létező halmazának öröksége, amit nem lehet teljesen megérteni a faji vonatkozásban. Ezzel szemben az Obama-kormányzat egyik tanulsága eddig az, hogy még az a hatalmas erőfeszítés, amit az elnök nyilvánvalóan tesz azért, hogy kive-

gye a nyílt faji indítékokat a politikából – a Trayvon Martin⁶ ügyben született ítélettel kapcsolatos rövid megjegyzései következtetni engednek arra, hogy mennyire visszafogja magát – sem teremtette meg azokat az előnyöket más területeken, amelyekről a liberálisok oly sok éve álmodnak. Ezek az erőfeszítések, ahogy azt Katznelson meggyőzően kifejti, nem vezettek el ahhoz, hogy megszüntessék a New Deal örökségének nyomasztó elemeit.

(*The New York Review of Books*)

Cord Aschenbrenner

Az 1813-as lipcsei népek csatája

Andreas Plathaus: 1813. Die Völkerschlacht und das Ende der Alten Welt (Rowohlt Berlin, Berlin, 2013, 475 oldal) és Hans-Ulrich Thamer: Die Völkerschlacht bei Leipzig. Europas Kampf gegen Napoleon (C. H. Beck (Wissen), München, 2013, 126 oldal) című könyveinek bemutatása

Ha valaki ma, kétszáz évvel az események után szeretne könyvet írni a napóleoni háborúk egyik legnagyobb csatájáról, akkor nemcsak saját írói képességeiben kell bíznia, hanem abban is, hogy az olvasónak kedve lesz ahhoz, hogy egy zavaros és véres történelmi eseményről olvasson. Márpedig a lipcsei népek csatája pontosan ilyen, rendkívül véres és zavaros mézszárlás volt. A csata 1813. október 16-án kezdődött, négy napon át tartott, és ezalatt a viszonylag rövid idő alatt mintegy 90 000 katona életét követelte – és akkor még nem is beszéltünk a polgári áldozatokról, illetve a csatát követő tifuszcsepecs Bonaparte Napóleon vereségével végződött. A Napóleon által uralt Európában vívott egyetlen más csata sem követelt ilyen óriási emberáldozatot – le-

---

⁶ A 17 éves Trayvon Martint 2012 februárjában lötte le George Zimmerman polgárőr a floridai Sanfordban. Zimmerman „gyanúsna találta” a fiút – aki egyébként fegyvertelen volt és nem követett el bűncselekményt –, és egy szóváltás közben mellkasba lötte. Az önvédelemre hivatkozó Zimmermant végül felmentette a bíróság.

számítva a francia császár oroszországi hadjáratát, amelyben katonák százezrei veszték oda.

A száмок tükrében

A szörnyűségek eme négy napját nem sokkal később már a számunkra is ismerősen csengő kifejezéssel, a népek csatájaként emlegették a kortársak. Erről a négy napról írt könyvet Andreas Platthaus, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* irodalmi szerkesztője. A maga tekintélyes, közel 500 oldalas terjedelmével a könyv jól illik a csatához, amelyben összesen félmilliónál is több katona – egy korábban soha nem látott létszámú haderő – harcolt. Hasonlóan magas volt az elesettek száma, és hasonlóan jelentősek voltak a következményei is annak a csatának, amelyben szinte minden európai nép katonái részt vettek – nemcsak a szövetséges Oroszország, Ausztria, Poroszország és Svédország az egyik oldalon, illetve Franciaország a másikon. A cári birodalom seregében baskírok, kalmükök és vlachok, míg az osztrák haderőben horvátok, szlovének és románok is harcoltak. Mindkét oldalon küzdöttek német katonák: a poroszok a szövetséges seregben, a Rajnai Szövetség államaiból származó németek pedig francia uniformist viselve. Ezenkívül lengyelek, hollandok, olaszok, spanyolok és néhány angol is részt vett az ütközetben. Alig volt olyan nemzet az európai szövetségi rendszerben, amely ne küldött volna egyik vagy másik oldalra katonákat.

Amikor a csata – amit Platthaus rendkívül aprólékosan, hovatovább burjánzó részletességgel ábrázol, s olyan apró részleteket is az olvasó elé tár, amelyek valószínűleg csak a helytörténészeket és a hadtörténelem igazi rajongóit érdeklik – október 19-én délre véget ért, 37 000 francia katona feküdt holtan a Lipcse környéki mezőkön és réteken, míg magában a városban 54 000 elesett szövetséges katona holtteste várta, hogy megadják nekik a végtisztességet. Megtörtént az, amiről a szövetséges csapatok parancsnoka, Karl Philipp zu Schwarzenberg herceg a csata előestéjén feleségének írt levelében beszélt: „Lipcse magaslatai ismét egy szörnyű csatának lesznek szemtanúi” – írta Schwarzenberg a harmincéves (1618–1648) és a hétéves (1756–1763) háborúra utalva, amelyek során a város sokat szenvedett. „Ez a csata – folytatta Schwarzenberg – több napig fog tartani, mivel a helyzet egyedi, és a

kimenetele következmények végtelen sorozatával jár majd.”

Az eredmény: bár Napóleon veresége még nem jelentette a szövetségesek végső győzelmét, de a korzikai hatalmában „egy fontos fordulópont állt be, amely hamarosan egy szövetség- és hatalompolitikai láncreakciót indított el Németországban. A Rajnai Szövetség, a német területen létrehozott napóleoni hatalmi blokk rövid idő alatt szétesett.” Ezeket a szavakat már egy másik, a csatáról nemrégiben megjelent könyvből idézzük, melynek szerzője Hans-Ulrich Thamer emeritus történész-professzor. Thamer könyvének Platthaus munkájánál lényegesen kevesebb oldalon sikerül nemcsak magát a csatát, hanem annak viszonylag bonyolult előtörténetét és utóhatásait rövid formában és úgy elmesélnie, hogy „az eseményláncok és a strukturális fejlődések, amelyek a népek csatájában összefonódtak” – vagyis a francia forradalom és Napóleon uralmának hatásai – feltáruljanak az olvasó előtt. Thamer azt is bemutatja, hogy milyen szorosan összefonódott a német egységesítési folyamat, a német nemzetépítés a 19. században a népek csatájára való emlékezéssel és az úgynevezett felszabadító háborúkkal.

Bár ugyanarról a csatáról szólnak, mégis méltánytalan lenne összehasonlítani egymással a két könyvet, hiszen szerzőik különböző nézőpontokat nyitnak meg. Ahol Thamer – mindvégig tudományos, de egyszerűen elegáns és nagyon olvasmányos módon – „Európa Napóleon elleni harcát” rekonstruálja, melynek a nagy csata a csúcspontja volt, ott Platthaus, akinek elbeszélő hangja a számos területen tapasztalt irodalmi szerkesztő, egy néha zavarba ejtő sokféleséget felmutató csatajelenetet fest meg. Úgy is mondhatnánk, hogy Platthaus narratívája hozzáférhetővé teszi a csatateret, ha az olvasó nem hagyja félrevezetni magát a csapatok részletesen leírt oda-vissza mozgása, illetőleg a hadvezérek stratégiai megfontolásai és taktikai elképzelései által.

Goethe és Napóleon

A könyvekben bemutatott események aláfestésére újra és újra szóhoz jutnak azok a kortársak, akiknek tanúvallomásai, visszaemlékezései fennmaradtak. Ilyen szemtanú például Ludwig Schlosser (egy Lipcse közelében levő falu papja), Johann Daniel

Ahlemann városi sírásó, Friedrich Rochlitz publicista, Auguste Vater (egy lelkész lánya) és még sokan mások. Plathaus a csata elbeszélését köztes fejezetek beillesztésével szakítja meg. Könyvének ezekben a fejezeteiben elszakad a csata eseményeitől és más, de azokkal összefüggő témákról, személyekről beszél. Az egyik ilyen fejezet például Friedrich August Brockhaus történetét meséli el, aki egyike volt azon keveseknek, akik ki tudták használni a lipcei eseményeket. Brockhaus volt az, aki kinyomtatta a szövetséges híradásokat lapjában, a *Deutsche Blätter*-ben, ezzel lerakva későbbi, lexikonkiadóként elért sikerének alapjait. Nem hiányozhat a könyvekből Goethe és a francia császár híres erfurti találkozása sem. A költő október 2-án, alig két héttel a csata előtt találkozott Napóleonnal. Goethe csodálta a franciát, aki felébresztette benne a német patriotizmust, melynek lángja még Napoleon lipcei veresége ellenére sem hunyt ki.

Ha az olvasó mindkét könyvet elolvasta – Thamer tömörebb munkáját és Plathaus részletgazdag könyvét is –, akkor nyugodt lélekkel elmondhatja magáról, hogy igazán tájékozott a csatát és annak következményeit illetően.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Angelo Paratico⁷

Makaó és a kialakuló brit birodalom

Rogério Miguel Puga: The British Presence in Macau 1635–1793 (Hong Kong University Press, 2013, 200 oldal) című könyvének bemutatása

Az egyik leghíresebb incidens azok közül, amelyeket brit kereskedők idéztek elő a Dél-kínai-tengeren – és ilyenből bőven akadt – a *Lady Hughes* nevű hajó esete volt 1784-ben. Amikor

a hajó bevitörázott Whampoa (Huangpu) kikötőjébe, a britek leadtak egy díszlövést. A régi európai szokás igencsak bosszantotta a kínaiakat, ráadásul ezáltal tragédiát is okozott. A hajó ágyújából ugyanis elfelejtették kivenni a korábban betöltött lövedéket, és a kilőtt ágyúgolyó eltalált egy kisebb hajót, amelyen megölt két kínai halászt és megsebesített egy harmadikat.

A kantoni mandarinok követelték, hogy a makaói portugál hatóságok – amelyek a kínaiak szerint felelősséggel tartoztak minden, Kantont elérő „nyugati barbár” viselkedéséért – adják át azt az embert, aki elstütötte az ágyút, hogy megkínózhatják és lefejezhessék a vétkest. A portugálok erre azt válaszolták, hogy a bűnösök eltűntek, és különben is, az egész csak baleset volt. A kínaiak ezután azt követelték, hogy – függetlenül attól, hogy része volt-e a fenti incidensben vagy sem – minden brit állampolgárt adjanak át nekik. A kereskedelmet felfüggesztették, elvágták az élelmiszer-ellátást, és végül a briteknek nem maradt más választásuk, mint hogy kiadják a legöregebb tengerészüket.

Rogério Miguel Puga *The British Presence in Macau 1635–1793* című új könyve, amely egyaránt támaszkodik portugál és brit forrásokra, az általában feszült kapcsolatot vizsgálja a két gyarmati hatalom között, miközben azok a Dél-kínai-tenger partvidéke fölötti befolyásért versengtek.

Attól a naptól kezdve, hogy 1635-ben Makaóra érkezett az első angol hajó (a Matthew Willis kapitány parancsnoksága alatt álló *London*) a portugálok és az angolok közötti kapcsolatok meglehetősen ingatagok voltak és a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte őket. A makaóiaknak azonban szükségük volt a védelemre a hollandok ellen, ezért be kellett fogadniuk az általuk eretneknek tartott (anglikán) brit kereskedőket.

Miután 1640 körül a hollandok közbejötté miatt összeomlott a Japánnal folytatott jövedelmező kereskedelem, Makaónak a brit kereskedők által folytatott kereskedelemre kellett támaszkodnia, és hozzá kellett szoknia a hajók legénységének viselkedéséhez is. A tengerészek pedig nem voltak különösebben tanult vagy jó modorú emberek. Samuel Johnson szavait idézve: „Egyetlen olyan férfiból se lenne tengerész, aki elég találékony ahhoz, hogy börtönbe juttassa magát. Mert egy tengerjáró hajón szolgálni épp olyan, mintha az ember börtönben

⁷ Angelo Paratico Hongkongban élő olasz újságíró, számos olasz, illetve angol nyelvű könyv szerzője. Legutóbbi kötete Girolamo Cardano *Neronis encomium* című latin nyelvű, eredetileg 1562-ben megjelent munkájának angol fordítása, amely *Nero: An Exemplary Life* címmel jelent meg 2012 novemberében. Honlapjának címe: angeloparatico.com.

lenne, és ráadásul még vízbe is fulladhat. Egy bebörtönzött férfinak több hely, jobb koszt és általában véve kellemesebb társaság jut, mint egy tengerésznek.”

Puga emlékeztet bennünket, hogy az angolok viszonylag későn érkeztek Kínába, és Makaóra kellett támaszkodniuk, mint a számukra akkoriban elérhető egyetlen hídfőállásra. Mindazonáltal sosem fogadták el teljesen Portugália fennhatóságát, és rossz néven vették azt is, hogy a portugálok állandóan ki voltak szolgáltatva a kantoni kínai mandarinátusnak. A britek kezdettől fogva azt tervezték, hogy *manu militari* (katonai erővel) elfoglalják Makaót. Talán nem értették meg, hogy Kína – érzékelve, hogy ők sokkal veszélyesebbek a portugáloknál – nem adott volna nekik a portugálokéval azonos kedvezményeket. A Makaóval kapcsolatos brit terveknek csak Hongkong megszállása vetett véget 1841-ben.

A hollandok 1622-ben egy tizennégy hajóból álló flottával (amelyhez két brit hajó, a *Palsgrave* és *Bull* is csatlakozott) megpróbálták elfoglalni Makaót. A következő évben azonban az amboinai mészárlás miatt vége szakadt az angol–holland együttműködésnek. A hollandok Ambonban (a mai Malukuban) árulás vádjá miatt megkínóztak és lefejeztek tíz, a Kelet-indiai Társaság szolgálatában álló brit alattvalót, valamint egy portugált és kilenc japán szamuráj bűntársukat. Amikor a hír eljutott Angliába, nagy felháborodást váltott ki.

Nagyjából 1700-tól kezdve, miután Kantonban beszüntették az európaiakkal való kereskedelmet, a britek közvetlenül a kínai hatóságokkal kezdtek üzletelni, Makaót lerakatként és ideiglenes állomás-helyként használva. A portugálokat megdöbbenette az események illetén fordulata, de akkora már nem nélkülözheték brit „vendégeiket”, még akkor sem, amikor a britek szenvedélye a prostituáltak és a luxus iránt – amit az Indiában termelt ópium értékesítéséből befolyó pénz táplált – kezdett hiperinflációt okozni. Az ingatlanok ára az egekbe szökött, és még a britek is arra kényszerültek, hogy helyi lakosokat alkalmazzanak közvetítő-vásárlókként.

A portugálok mindig ügyeltek arra, hogy kínai partnereiket ellássák információkkal, ezzel biztosítva, hogy azok teljes mértékben tudatában legyenek annak, hogy a britek mennyire „álnokok és képmutatók”. Rogério Miguel Puga könyve Lord

Macartney kudarccal végződő kínai követjárásának (1792–1794) történetével végződik. A szerző felidézi, hogy a portugálok és a Csien-lung császár (1735–1796) pekingi udvarában még mindig jelen levő jezsuiták gondoskodtak arról, hogy a küldetés sikertelenül záruljon.

Végül azonban természetesen a britek nyertek – még nyelvileg is. A portugált felváltva hamarosan az angol egy sajátos változata, az ún. Pidgin English lett a lingua franca, azaz a közvetítőnyelv a Dél-kínai-tenger térségében. Az olyan szavak és kifejezések, illetve szófordulatok, mint pl. a *savvy* (hozzáértés), a *no money no talk* (ha nincs pénz, nem beszélék) vagy a *long time no see* (rég nem láttalak) visszakerültek Európába és Amerikába, és mindmáig részei az angol nyelvnek.

Rogério Miguel Puga könyve alapmű Nagy-Britannia és Kína ópiumháborúk előtti kapcsolatainak tanulmányozásához. A könyv nem ismétli papagáj módjára a brit történészek által képviselt szabványos nézeteket, hanem új és független perspektívát kínál az olvasók számára.

(*The Asian Review of Books*)

Urs Jenny

Hollywood első királya

Cristina Stanca-Mustea: Carl Laemmle. Der Mann, der Hollywood erfand. (Osburg Verlag, Hamburg, 2013, 248 oldal) és Udo Bayer: Carl Laemmle und die Universal (Königshausen & Neumann Verlag, Würzburg, 2013, 298 oldal) című könyveinek bemutatása

Egy, az Egyesült Államokba kivándorolt svábföldi emigráns vált az első igazi filmcézárá, a filmtörténet korai szakaszának egyik legmeghatározóbb alakjává. A német életrajzírók sokáig nem érdeklődtek Carl Laemmle élete iránt, most azonban két életrajz is megemlékszik Hollywood megeremtőjéről.

A mozgókép diadalmenete viszonylag kevés látványos körülmények között vette kezdetét

a 20. század elején, az Egyesült Államok keleti partjának városaiban. Élelmes vállalkozók széksorokkal, egy filmvászonnal és egy vetítógéppel felszerelve vetítőtermekké alakították át bevásárlóutcák üresen álló üzleteit. Az elmaradhatatlan zongorista által játszott zenei kíséret mellett a nézők egy ötcentes ellenében kacagató jelenetekből, filmhíradóból és rövid drámákból álló filmegyveleget tekinthettek meg. Egy pittsburghi vállalkozó – talán kissé nagyképűen – 1905-ben „Nickelodeon-nak” nevezte el a saját üzlethelyiségét. A név, amely nem sokkal később a hasonló mozitermek szinonimájává vált, arra utalt, hogy az amerikai köznyelvben nekiknek hívják az ötcentes érmét.

Az újdonság megtetszett a közönségnek, és gombamód szaporodni kezdtek a vetítőtermekké átalakított üzletek. 1908-ban már 8-10 ezer Nickelodeon volt szerte az Egyesült Államokban. A szkeptikusok, mondván, hogy minden csoda három napig tart, azt várták, hogy a fellendülés rövid életű lesz. Rajongók azonban már akkor is akadtak.

Az egyik ilyen korai filmrajongó valószínűleg Carl Laemmle lehetett. A 39 éves férfi ekkoriban épp egy ruházati céget üzemeltetett a Wisconsin állambeli Oshkosh nevű kisvárosban. Laemmle, aki elhatározta, hogy még 40. születésnapja előtt önálló vállalkozásba kezd, egyszer véletlenül betért az egyik chicagói Nickelodeonba, és olyannyira megtetszett neki az, amit látott, hogy ott helyben elhatározta: ő is nyit egy ilyen boltot a városban.

Laemmle már a textilüzletben is sikeresen alkalmazta a feltűnő reklámfogásokat, és ugyanilyen feltűnő fogásokat, trükköket vetett be új vállalkozásának népszerűsítésére, amikor 1906 februárjában megnyitotta a saját „ötcentes moziját”. Vetítőtermének homlokzatát, a belső teret, sőt még a bútorokat is fényes fehérre festette, hogy ezzel is megkülönböztesse magát a versenytársak üzleteinek gyakran kissé kopottas berendezésétől. A trükk működött. Mivel hamar felismerte, hogy az akkori filmterjesztő társaságok meglehetősen amatőr módon tevékenykedtek, még abban az évben megalapította a saját filmforgalmazó cégét is. 1908-ban már ő volt a legnagyobb filmterjesztő az Egyesült

Államokban, aki a hirdetésekben az „Én vagyok a mozgóképes ember” („I am the Moving Pictures Man”) szlogenrel pózolt. Egy évre rá Laemmle megtette a következő lépést, és létrehozta a saját filmstúdióját.

Laemmle filmjei mindig a „Carl Laemmle presents”, azaz Carl Laemmle bemutatja mondatdal kezdődtek. Ráadásul bevezetett egy apró, ám a későbbiekben óriási jelentőségűnek bizonyuló újítást is. Míg a versenytársak filmjeiben nem nevezték meg a szereplőket, addig Laemmle a színészek nevét is feltüntette a filmplakátokon és a filmekben, ezzel gyakorlatilag megteremtette a filmsztárkultusz alapjait, ami a filmtörténetben talán még a technikai újításoknál is döntőbb jelentőségű mérföldkő volt.

1912-ben Laemmle cége egyesült mintegy tucatnyi kisebb filmstúdióval. Az új cég neve, amelyben hamarosan kizárólagos befolyásra tett szert, „Universal” lett. A vállalat székhelye New Yorkban volt, a filmstúdiók pedig New Jerseyben. 1914-ben Laemmle úgy döntött, hogy átköltözteti az egész vállalatot Los Angelesbe, ahol a San Fernando-völgyben megvásárolt egy baromfifarmot. A területet, ahol a farm állt, Hollywoodnak hívták...

„Mi vagyunk a legnagyobb filmes cég a világon – mondta egyszer Laemmle. – És szívesen költjük a pénzt.” Laemmle az alig egy négyzetkilométernyi földdarabon egy olyan, stúdiókból, irodákból, laboratóriumokból, éttermekből és szabadtéri díszletekből álló komplexumot épített fel a filmek sorozatgyártására, amit senki más nem tudott volna elképzelni. A csirkefarm egy részét emlékként megtartották, de később egy igazi állatkertet is berendeztek a stúdióváros területén.

Nem csupán a hely volt Laemmle teremtménye, hanem az újszerű szervezeti forma is. A ma is létező és virágzó „Universal City” felavatására 1915 márciusában egy különvonat hozta a nagy filmgyártót és előkelő vendégeit New Yorkból a nyugati partra. A tíz napon át tartó utazás egyben páratlan diadalmenet is volt: csak kilenc év telt el azóta, hogy Chicagóban megnyitotta az első Nickelodeonját, de máris Laemmle volt a showbusiness világának ura, Hollywood feltalálója és királya. Néhány éven belül a versenytársai is a környéken telepedtek

le, így Hollywood a filmgyártás központjává, jóformán fővárosává vált.

Universal City területe nagyobb volt, mint a svábföldi Laupheim, a kisváros ahol Carl Laemmle 1867-ben egy zsidó szarvasmarha-kereskedő 13 gyermekének egyikeként meglátta a napvilágot. Amikor 17 éves lett, a meglehetősen aprótermetű fiúnak már nem volt maradása hazájában. Ahogyan az akkoriban szükséges volt, lemondott a német állampolgárságról, és emigránsok nagy seregének társaságában kihajózott Bremerhavenből, hogy New Yorkon keresztül végül Chicagóba kerüljön, egy olyan városba, aminek abban az időben már több német származású lakosa volt, mint például Stuttgartnak.

Sok bevándorlóval ellentétben, akik mindörökké hátat fordítottak egykori hazájuknak, Laemmle fenntartotta a kapcsolatot szülővárosával, ahol gyermekkorát töltötte. Még szegény hontalanként is kétszer hazalátogatott, később pedig – immár a közmondásos gazdag amerikai nagybácsi szerepében – szinte minden nyáron visszalátogatott egykori hazájába. Ő finanszírozta Laupheimban egy új iskola és az uszoda felépítését, illetve támogatta a helyi zsidó közösséget és az árvaházat is – így a békeszerető svábföldi egyszerre érezhette magát jó amerikai- és jó németnek.

Ez egészen addig így maradt, amíg az Egyesült Államok be nem lépett az I. világháborúba. A Zeitgeist, a korszellem ettől kezdve a filmstúdióktól is hazafias gesztusokat követelt. A Universal 1917-ben és 1918-ban készített a háborúval foglalkozó filmeket: az egyik (The Kaiser, the Beast of Berlin, 1918. R: Rupert Julian) háborús uszítóként jellemezte II. Vilmos német császárt, egy másik a teuton fenevadat ábrázolta, ahogy gyilkol és nőket becstelenít meg – utóbbi filmmel vette kezdetét Erich von Stroheim pályafutása.

Németországban természetesen akadtak, akik mindezt nem nézték jó szemmel. Amikor Laemmle 1919 nyarán a háború óta először Európába utazott, kitérőt kellett tennie Laupheim körül, mert arra figyelmeztették, hogy merénylet készül ellene, illetve nyilvános provokációkra is számíthatnia kell.

Amit a Universal a „Carl Laemmle presents”

címke alatt a közönségének nyújtott, az lényegében igazi, pontosan és professzionálisan elkészített családi szórakoztatás volt. Laemmle csak egyszer hagyta, hogy egy kiszámíthatatlan kívülálló extravaganciára csábítsa: 1919 és 1922 között ő volt a producere Erich von Stroheim első három filmjének. Stroheim, ez a zseniális monomán rendezőként semmiféle stúdiófegyelemhez nem tartotta magát, ráadásul a költségvetéseket is állandóan túllépte. Laemmle tanult a dologból, és ezután csak olyan szakemberekkel dolgozott, akiktől el lehetett várni, hogy betartsák a költségvetést és a forgatás ütemtervét. Legnagyobb sikerei közül kettőt az 1920-as évek némafilmkorszakában aratta a Universal a Párizsi Notre-Dame és Az Operaház fantomja című filmekkel. A horror-elemek hangsúlyozásával mindkettő előreveti a hangosfilmgyártás korai időszakában forgatott Universal-sikerfilmeket, a Drakulát, a Frankenstein, a Frankenstein menyasszonyát és A múmiát.

1929-ben Laemmle hirtelen elhatározással megszerezte a jogokat Erich Maria Remarque ellentmondásos, sok német által bírált háborús regényének, a Nyugaton a helyzet változatlan megfilmesítéséhez. Ritkán fordult elő, hogy egyetlen film sikerétől ilyen sok függött volna. A Universal-film azonban (All Quiet on the Western Front, 1930. R: Lewis Milestone), amely 1930-ban elnyerte az Oscar-díjat, nemzetközi sikert aratott. Németországban azonban az egyre hangosabb és erősebb náci propaganda céltáblájává vált a film. Az 1930. végi berlini bemutatót követően az erőszakos SA-csapatok minden premiért elszabotáltak, míg végül a nácik elérték, hogy betiltsák a filmet. 1933-ban a laupheimi Carl Laemmle utcát az 1923-ban kivégzett náci „mártír”, Albert Leo Schlageter után Schlageter utcára nevezték át. Laemmle nemkívánatos személyé vált egykori hazájában...

Nehéz megérteni, hogy – Laupheimen kívül, ahol egy középiskola és egy kis múzeum emlékszik Laemmle nevére – miért nem őrzik Németországban Hollywood feltalálójának emlékét. Sokáig az életrajzírók sem érdeklődtek Laemmle élete után, most azonban, 101 évvel a Universal megalapítását követően, két alapos, átfogó Laemmle-életrajz is megjelent néhány

hónapos különbséggel. Cristina Stanca-Mustea munkája egy, a Heidelbergi egyetemen benyújtott filmtörténet-disszertációból nőtte ki magát, míg Udo Bayer könyve a laupheimi várostörténeti kutatásokban gyökerezik.

Valószínűleg tiszteletből mindkét szerző csak óvatosan utal arra, hogyan esett át a ló túlsó oldalára Laemmle, amikor a családtagjainak támogatásáról volt szó. Tény, hogy a Universal már hosszú évek óta foglalkoztatta Laemmle egyik testvérét és két sógorát, később pedig egyre több unokaöccsének és unokahúgának neve is felbukkant a fizetési listákon. Laemmlét amiatt még a humoristák is a tolluk hegyére tűzték: „Uncle Carl Laemmle / has a very large faemmle”, azaz Carl Laemmle bácsinak nagyon nagy családja van, írta egyikük a húszas években.

1929-ben kalandos döntést hozott és 21. születésnapja alkalmából a fiának ajándékozta Universal City-t. Személyes képviselőjeként vejét állította mellé. A két aranyifjúból megvolt az ambíció, ám sem a kellő tapasztalattal, sem a szükséges tehetséggel nem rendelkeztek egy ilyen vállalat irányításához, ráadásul ki nem állhatták egymást. Az öreg Laemmle így idővel újra átvette az irányítást.

A nagy gazdasági világválság idején annyira megromlott a helyzet, hogy egy tökeerős partnert kellett bevonnai az üzletbe. De 1936-ban az állítólagos csendestárs teljesen magához ragadta a hatalmat: arra kényszerítette az apát és fiát, hogy mindenestül adják el neki a Universalt. Carl Laemmle figyelme azonban ekkor már régen egy másik ügy felé fordult: a száműzöttek támogatójává vált. A Nyugaton a helyzet változatlan által Németországban kiváltott botrány megtanította neki, hogy többé már nem lehet jó német, így ettől kezdve igyekezett jó zsidó lenni. Egyre sürgetőbb felhívásokat intézett a laupheimi zsidókhoz, arra kérve őket, hogy meneküljenek biztonságos területre.

Ekkoriban az Egyesült Államokba még csak egy amerikai állampolgár személyes kezességvállalásával vándorolhattak be emigránsok Németországból. Laemmle ezért levélben fordult a hollywoodi zsidó sztárokhöz, arra kérve őket, hogy a lehető legnagyobb mértékben vállal-

janak ilyen kezességet (ez ún. affidavitokat, azaz eskü alatt tett nyilatkozatokat jelentett). Életének utolsó éveiben az ezért való küzdelmet tekintette legfőbb feladatának. Amikor 1939-ben meghalt, mintegy 300 német zsidó emigráns köszönhette neki, hogy menedékre talált az Egyesült Államokban.

Természetesen a „Hollywood Walk of Fame-en”, a hollywoodi hírességek nevét megörökítő híres sétányon ott tündökölt Carl Laemmle csillaga is. Ki tudja, talán a jövőben Berlinben is találnak egy helyet egy hasonló emlékmű számára.

(*Der Spiegel*)

Marc Pitzke

A rejtélyes Jerry Salinger

David Shields és Shane Salerno: Salinger (Simon & Schuster, New York, 2013, 700 oldal) című könyvének bemutatása

Ki volt a férfi a mítosz mögött? Egy dokumentumfilm és egy terjedelmes életrajz nyújt betekintést az amerikai író, J. D. Salinger rejtélyes életébe. Sajnos mindkettő kimerül abban, amit Salinger a legjobban utált: a szenzációhajhászságban és a pszicho-halandzságban.

J. D. Salinger gyűlölte New Yorkot. Az író Phony-nak (Hamisnak) nevezte szülővárosát, amit hazugnak, talminak és képmutatónak tartott. Ez az érzés csak erősödött azután, hogy Salinger 1951-ben elérte az áttörést első és egyetlen regényével. A *Zabhegyező* (*The Catcher in the Rye*) híressé tette, ám úgy tűnik, hogy a szerző izléséhez képest túlságosan is híressé. Salinger megjedta a hirtelen jött hírnévtől, és visszavonult New Hampshire hegyei közé. A rejtélyekkel körülvett legendás író, aki 1965 után már nem publikált, 2010-ben, 91 éves korában halt meg.

Most azonban visszatér. *Salinger*, hirdeti a

felirat a Paris filmszínház homlokzatán. A mozi a Plaza Hotel árnyékában található, ahol Salinger valaha koktélokot iszogatót. Salinger-rajongók tucatjai várakoznak a mozi előtt – szinte mindannyian öszülő vagy teljesen ösz hajú hölgyek és urak –, hogy megnézzék a filmet. „Mikor olvastad a Zabhegyezőt?” kérdi egy nyugdíjas korú hölgy. „Még az iskolában”, válaszolja egy másik. „És te?” „Már nem is emlékszem”, mondja a harmadik.

A Jerome David Salinger név halványan emlékeztet bennünket azokra az időkre, amikor még Manhattan volt a világ irodalmi fővárosa, ahol a *New Yorker* magazin és Norman Mailer uralkodott. De ki volt Salinger? A *Zabhegyezőn* generációk nőttek fel, és több mint 65 millió példánnyal a harmadik helyen áll minden idők legnagyobb példányszámában eladott amerikai bestsellereinek listáján (csak Dan Brown *A Da Vinci-kód* (*The Da Vinci Code*) című könyve előzi meg 80 millió példánnyal, illetve Henry Rider Haggard *Ayesha* (*She: A History of Adventure*) című kalandregénye 83 millióval). Salingert, a regény mögött rejlő embert azonban szinte senki sem ismerte.

Ezt minden bizonnyal ő maga is így kívánta volna. „Azt akarom, hogy békén hagyjanak – morogta Salinger 1980-ban a legutolsó interjújában, amit az egyik újságnak adott – abszolúte békén.”

Nemrég azonban, halála után három évvel, vége szakadt a nyugalomnak. Az ok: a *Salinger*, Shane Salerno amerikai dokumentumfilm-rendező alkotása, illetve az azonos című 700 oldalas könyv – egy ambiciózus „leleplező életrajz” Salerno és szerzőtársa, David Shields tollából. Kilenc évnyi kutatás után ezzel akarják megfejteni a zseni rejtélyét, és összevetni a Salinger-mítoszt a valósággal.

Idézetek szövevénye

Mindeközben azonban pontosan azt teszik, amit Salinger a legjobban utált: vágyaik jövedelmező tárgyává teszik az írók és legintimebb titkait exhumálják.

Bár „Jerry” legnagyobb titkáról csak a könyv utolsó fejezetében, illetve a kétórás dokumentumfilm végén hull le a lepel, valójában ez is inkább nyílt titok, amit már régóta szellőztetnek.

Egy bankszéfben, írja Salerno és Shields, pihen öt új Salinger-könyv kézírata, amelyeket az író végakaratainak megfelelően 2015-től kezdenek majd publikálni.

Salerno és Shields sok régivel és egy kevés újjal szolgál a Salinger-rajongóknak – ahoz képest, hogy remeteéletet élt, Salinger személye már régóta meglepően jól ismert. A szerzőpáros aprólékosan rajzolja meg az író életútját, kezdve az Upper East Side-on töltött elrontott gyermekkorral, az első, tragikus szerellemmel és a második világháborúban szerzett szörnyű tapasztalatokkal, végül pedig az önként vállalt száműzetés éveivel.

A könyv idézetek szövevénye, verbális töredék kollázsa. Sok közülük már megtalálható volt máshol, például a korábbi Salinger-életrajzokban. Mások a több mint 200 meghallgatott kortárs beszámolóiból származnak, akik közül sokakat most először kérdeztek meg. Megint mások Salinger munkáiból valók. Hogy mi az új és mi az újrahasonított, azt ritkán vesszük észre – íme egy Salinger a „copy/paste” (másolás-beillesztés) internetgeneráció számára.

„Öngyilkos küldetés lassított felvételen”

Minden mondatok, utalások és spekulációk masszájává mosódik össze. „Tanulságos, de felületes”, írja a könyvről Michiko Kakutani, a *New York Times* irodalomkritikusa. A film tulajdonképp a könyv „felturbózott” változata, tele színészekkel újrájátszott jelenetekkel és krimikhez illő filmzenével.

Shields és Salerno le akarja rombolni a külföldi író sztereotípiáját, de csak annyit érnek el, hogy egy másik klisé állítanak a helyébe – egy férfit, aki a traumáját a papíron, írással dolgozta fel. Így minden szó a lélek szenvedésére nyíló ablakká válik. Salinger a „katona és író, aki a második világháborúban megmenekült a haláltól, de sosem fogadta el teljesen a túlélést”.

A legbehatóbbak a film és a könyv háborús élményekről szóló részei; a barátok, bajtársak és idegenek által rekonstruált tapasztalatok. Salinger átélte a szintiszta rettegést: a normandiai partraszállás után, 1944 késő őszén és télén jött a hürtgenwaldi csata, majd végül

a Kaufering IV (a dachau koncentrációs tábor egyik altábor), amit az ő egysége szabadított fel. Nem csoda, hogy Salinger az átélt események után szinte azonnal idegösszeomlást kapott.

És közben mindvégig írt; a *Zabhegyező* első fejezetei jóformán a lövészárkokban születtek meg. Salerno és Shields minden ezt követően írt novellát, minden levelet, minden szót a háborús sokk eredményeként értelmeznek: Salinger élete „öngyilkos küldetés volt lassított felvételen”.

Salinger ügyesen építette fel saját mítoszá

Ugyanez vonatkozik Salinger vonzódására a fiatal lányok iránt, amit a két szerző gyakran túlságosan is nyomasztó részletességgel tár elénk. Első nagy szerelme Oona O'Neill volt, Eugene O'Neill drámaíró lánya, aki 1943-ban, 18 évesen inkább az akkor már 54 éves Charlie Chaplinhez ment feleségül. Salinger „soha nem heverte ki” a csapást. Élete végéig megszállottja maradt a tizenéves lányoknak, mint például Jean Millernek

és Joyce Maynardnak, akik mindketten szóhoz jutnak a könyvben és a filmben.

Mi az új? Salerno és Shields bemutatja az írónak – akinek apja lengyel-zsidó származású volt – a háború után kötött házasságát a német Sylvia Welterrel, aki „akár a Gestapo besúgója is lehetett volna”.

Arról is beszámolnak, hogy Salinger késő öregkoráig írt egy „bunkerben”, ami a New Hampshire-i birtoka területén volt. „Tudni akartuk, hogy miért nem publikált többé Salinger, hogy miért tűnt el”, írják. Ezek a kérdések azonban megválaszolatlanul maradnak.

Annál inkább egyértelmű, hogy Salinger ügyesen állította színpadra a saját mítoszá. A film utolsó beállítása egy eddig ismeretlen felvétel, amely 2008-ban készült Salingerről: az ősz hajú, bottal járó Salinger beszáll egy autóba, aztán belevigyorog a kamerába. Az író élete végéig megőrizte a legendáját.

(Spiegel.de)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balázs Péter Semmelweis Egyetem, ÁOK, Népegészségügyi Intézet, intézetigazgató-h.
Godinek Ibolya doktorandusz, ELTE BTK, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kóbori Judit közgazdász, Budapest

Kósa László történész, etnográfus, Budapest
Dr. Magyar Kálmán történész-régész, Kaposvár
Rab Irén egyetemi lektor, Göttingen
Vahid Yousefi PhD mérnök, Budapest
Veres Miklós muzeológus, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Balázs Péter: Miért fizetünk hálapénzt a magyar egészségügyben?</i>	1
--	---

SZÁZADOK

<i>Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit: Az oszmán-török birodalom pénztörténete</i> .	16
<i>Rab Irén: Akadémiai szabadság és diákmentalitás a göttingeni egyetemen</i>	
Adalékok a göttingeni diákok mentalitástörténetéhez	33
<i>Godinek Ibolya: Fajvédő eszme A Cél című folyóiratban</i>	40
<i>Magyar Kálmán: Rendszerváltás Somogyban 4.</i>	
A kaposvári EKA-pártok küzdelme 1990 második felében, az önkormányzati választásokon (Néhány példa a somogyi privatizáció „gyári veszteseiről”).	59

MŰHELY

<i>Veres Miklós: Káosztól a földi paradicsomig</i>	
Az anarchizmus recepciója a dualizmus kori utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban	82

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Kósa László: A református közoktatás múltja a fővárosban</i>	93
<i>Kapronczay Károly: Gondolatok az örmény golgota centenáriuma</i>	96

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL: *Amartya Sen: Indiai nők: a felemás igazság* (99) *Hugh Eakin – Alisa Roth: Szíriai menekültek: humanitárius katasztrófa* (105) *Nicholas Lemann: A New Deal árnyékos oldala* (112) *Cord Aschenbenner: Az 1813-as lipcsei népek csatája* (120) *Angelo Paratico: Makaó és a kialakuló brit birodalom* (122) *Urs Jenny: Hollywood első királya* (123) *Marc Pitzke: A rejtélyes Jerry Salinger* (127)

KÉPEK: F. Farkas Tamás grafikái

Doktorandusz cikkpályázat – 2014 pályázati felhívása

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

1.) **Élet és Tudomány kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.

2.) **Természet Világa kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolható.

3.) **Valóság kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetsége által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kéziratos és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat a CD-n külön-külön kép fájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni. A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában. Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és témavezetőjének a nevét!

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: **1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16.**
A borítékra írják rá: „**Doktorandusz cikkpályázat**” és a kategória nevét!

A pályázatok feladási határideje:

2014. február 28.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

